

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

**СЛОВО
ПРО ІГОРІВ ПОХІД**

Літературна монографія

1967

ВІННІПЕГ

**Присвячується ця праця Українському Народові
на Єдність та Згоду!**

Митрополит Іларіон:
СЛОВО ПРО ІГОРІВ ПОХІД

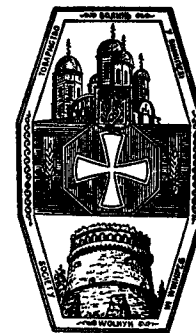
МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

Слово про Ігорів Похід

Літературна монографія

Видання друге, доповнене

Видання Товариства "Волинь"

1967

ВІННІПЕГ

diasporiana.org.ua

ПЕРЕДМОВА

“Слово о полку Ігореві” — це незабутня дорогоцінна літературна пам’ятка українського походження: Великої Української Землі. Це велична пам’ятка могутньої Української Держави, старої України-Руси зо святою своєю столицею Києвом над сивим Дніпром-Славутою.

“Слово о полку Ігореві” — це велична й безсмертна пам’ятка невмирущого українського духа, який кожне століття втілюється в плодючій Україні в геніяльних нових всевічних творах.

Серед пам’яток стародавньої української літератури найвидатнішою є, безумовно, т. зв. “Слово о полку Ігореві” чи в перекладі: “Слово про Ігорів похід” XII віку. Внутрішній зміст цього “Слова”, його зовнішнє літературне оформлення та його поетичні окраси такі блискучі й величні, що роблять цю пам’ятку єдиною й найціннішою не тільки на Сході Слов’янства, не тільки усього Слов’янства, але й першорядною у всевітній літературі. Тому не дивно, що цим “Словом” здавна сильно зацікавилася як наука слов’янська, найбільше російська й українська, так і наука європейська.

Перше видання цієї моєї праці вийшло року

1949-го в Канаді в Вінніпезі, тепер же виходить там же видання друге, значно доповнене й перероблене.

Давно вийшло з продажу перше видання, але воно мусить жити й нагадувати всім нам про нашу безсмертну славу, про великого безсмертного українського духа. А воно написане просто й ясно, доступно всім.

Безсмертний Український Дух, безсмертний Український Народ, — безсмертна й Україна!

11-го серпня 1963 року.

I.

“СЛОВО” ЯК ЛІТЕРАТУРНА Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА.

ФЕОДАЛЬНИЙ УСТРІЙ СТАРОЇ УКРАЇНИ.

1. КНЯЖІ УДЛИ.

Щоб належно й повно зрозуміти “Слово о полку Ігореві”, треба хоч коротко розповісти спочатку про соціальний і державний устрій України того часу, здебільшого другої половини XII віку, бо “Слово”, як і кожний літературний твір взагалі, можна глибше зрозуміти тільки в оточенні свого часу. На Заході в Європі панував тоді особливий соціальний лад, що зветься феодальним, і такий самий лад був тоді і в нас.

Феодальний устрій полягав у тому, що великий землевласник — сюзерен мав у себе на службі менших панів — васалів, яким роздавав свої землі, а ті мали під собою селянство й воєників, що обробляли ці землі, а в разі потреби й воювали за них.

Такий самий устрій був тоді і в нашій Україні.¹ Україна-Русь ділилася тоді на велике число різних окремих малих уділів, і кожен з них,

¹ Див. про це докладно в працях: М. П. Павлов-Сильванській: Феодализм в древней Руси, 1907 р., а також: М. Н. Покровській: Русская история с древних времен, т. I, 1913 р., С. В. Юшков: Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.-Л. 1939 р. На ст. 47 подається: Перехід бояр від князя до іншого князя тоді вважався зрадою.

навіть найдрібніший, був незалежний, — мав своє управління, своє військо (дружина), а то й свою монету.

На чолі окремої землі-уділу стояв князь, що по більших містах мав своїх намісників, а ті мали своїх урядників — тіунів. Звичайний народ ще не забув тоді своїх стародавніх вічових прав, і окремі міцні народні промади існували й за князів, головню по великих містах, і часом вели з ними вперту боротьбу, а то й проганяли й убивали їх. Не раз траплялося, що по смерті нелюбого князя двір його грабовано, а невірних урядників забивано.

Соціальна драбина тоді була така: князь — бояри-дружина — отроки, смерди, холопи, невірники. Правда, над усіма удільними князями сидів у Києві Великий Князь, але його влада на XII вік була вже мала: незалежні княжата його не слухалися, і життя йшло по-за ним.

2. УКРАЇНСЬКИЙ КНЯЗЬ.

Князь був верхівкою суспільного стану, і в “Слові” він зо своєю дружиною виводяться навіть, як “Даждьбожі онуки”. “Бог постановив нас володарями мстити злочинцям і добро чинити благочестивим”, говорив князь Володимир Галицький про князів (Іпат. Літ. 1149 р.). “Князь не дарма носить меча, — на помсту злочинцям, та на похвалу добродійцям” (Лавр. Літ. 1212 р., — це була ідеологія влади того часу, взята з Нового Заповіту (Рим. 13. 4-5, 1 Петр. 2. 14). Князь був тоді фаховим військовим оборонцем своєї Землі, без якого не можна було й жити, бо легко нападе заздрий, і все пограбує. Тоді то й приказка стародавня склалася: “Лихо городу (містові) без князя!” Тому не тільки окремі особи, але й цілі міста віддавалися під охорону князя, як його “закладники”. Україна була тоді вкрита городищами (зам-

ками), в яких сиділи військові залоги, й охороняли Землю-князівство.

Крім військової оборони, князь обов'язаний був ще й судити свій народ. Звичайно, князі були всякі, — були такі, про яких писали: “Отці єсте миру” (“Слово о судиях і властелех”), а були й такі, що сильно кривдили народ, і про їхній суд говорили: “У кого много взяти, тот і прав”.

3. ДРУЖИНА.

Кожен князь мав у себе дружину, цебто військо лицеарство, боярство, що служили йому (його “друзи”). Головне заняття дружини — військовоє діло, походи зо своїм князем. Це князеві васали, що обов'язані були допомагати й радити йому. Князь, звичайно, питається ради в своєї дружини в важливих випадках, і вона обов'язана допомагати йому збройно, а в потребі й голову свою класти за нього.

Кожен дружинник чи боярин мав під собою своїх “отроків”, своє фахове вправне вояцтво, з яким ставав на оборону князя. Князі володіли величезними землями, які й роздавали своїм дружинникам за службу.

З бігом часу дружина стала в князя найголовнішою підпорою його життя, без якої він нічого не міг зробити, а тому князі мусіли — чи з доброї волі чи з неволі — сильно їй догоджати. Уже Володимир Великий († 15.VIII.1015 р.) говорить про дружину: “Сріблом і золотом не знайду собі дружини, але дружиною знайду собі срібла і золота, як знайшли дід мій та батько”. Тому князі звичайно щедро наділяли свою дружину всім, чим могли, а до того ще й видавали їм охоронні грамоти на їхні великі маєтки. Це були “ліпші люди”, владуща й ведуща (провідна) класа того часу.

Дружина була класа вільна, князеві служила тільки добровільно, а коли не хотіла, кидала його й переходила на службу до іншого, що обіцяв їм

більше. Звичайно, це розкладало дружину, і часом траплялося, що така анархічна дружина цілком тримала князя в своїх твердих руках.

Особливо бунтівними проти своїх князів були бояри Галицько-Волинського Князівства, що, як свідчить Іпатіїв Літопис, вирізнялися своєю самоуправністю та задиркуватістю. Так, року 1189-го галичани запросили були до себе на князівство кн. Ростислава Берладничича, але той, прибувши, скоро побачив “лєсть галицькую”, і покинув їх (Іпатіїв Літопис). Року 1340-го 14 квітня це галицьке боярство отруїло свого останнього князя Юрія II, і тим навіки вбило незалежність свого Князівства й усієї України.

4. СЕЛЯНСТВО.

Третя класа українського суспільства в Україні того часу був простий народ: ора́таї, селя́нство, смєрди (смердять!), сюди ж можна віднести й невільників.

Велике господарство князівське й боярсько-дружинне опиралося головню на землю, було натуральне, а для нього потрібні були робітники, і для цього тоді в походах бралася багато бранців-невільників. Майно дружинників росло головню від походів, добувалося збройною рукою, а тому військові походи для князів і їх дружинників не були явищем небажаним.

5. ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ (“ПОЛКИ”).

Що більший був княжий уділ, то він був багатий, і давав більше доходу, а тому поміж князями точилася постійна боротьба за багатші уділи. Та й взагалі на кращих уділах князі сиділи не довго й не спокійно, — сильніші все пильнували їх вигнати й осістися на тепліших місцях. А звідси й поставали ті незгоди та чвари (усобіци, коромб-

ли, которі), що непереривно точилися між князями, і князі запекло которалися-воювали один з одним, а зловивши ворога, часом осліпляли його, тяжко ранили, ув’язнювали (у “зруб” саджали), або пострігали в ченці, і т. ін. Звичайно, не мало було князів і дружинників лицарів, що ставили собі за обов’язок боротьбу з поганями степовиками, а честь і славу мали понад усе.

Пó хід був тоді головним засобом не тільки добитися правди і слави, але й збагатитися. На переможній землі забиралося все, що можна було забрати, — все коштовне, увесь товар, а в тому забирався й народ у полон. Усе здобуте ділили поміж князем та його дружиною. Поза цим усе рубалося та палилося, переможений князь ішов на гірший уділ, або в полон, а дружина його гинула.

Ось для прикладу опис наїзду на Київ 1169-го року з наказу кн. Андрія Боголюбського (але сам князь Андрій у поході не був): “Київ був узятий місяця березня 8 дня, другого тижня посту, в середу, і грабували два дні все місто, Подол і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І нікому ні звідки не було помилування, коли Церкви горіли, християн забивали а інших в’язали, жінок вели в полон, розлучаючи їх силою зо своїми чоловіками, і діти голосили, бачучи матерів своїх (у такому стані). І (вороги) набрали силу маєтку, і Церкви оголили з Ікон, і Книг, і Риз, і дзвони повиносили. А всі оборонці й Ольгова дружина, і всі Святині були позабирані. Запалений був і монастир Печерський Св. Богородиці, але Бог Молитвами Ї зберіг його від такого нещастя. І були в Києві серед усіх мешканців стогін і туга, і печаль невітшна, і сльози неперестанні” (Іпатіїв Літопис).

Так виглядали тоді княжі походи один на одного, а походи ці точилися без упину. І це українці так грабували і руйнували Київ...

У цих походах звичайно завжди брали багато людей у полон, і частину бранців відразу за-

бивали на місці, а частину обертали в рабів для праці на своїх землях. Видатніші бранці йшли на викуп, і на цьому багато заробляли як князі, так і дружина. Немало полонених, особливо жінок, йшли на продаж, і власне торгівля бранцями була на той час найжвавіша.

6. “СЛОВО О ПОЛКУ (“ПОХОДІ”) ІГОРЕВИ” — ВІРСЬКОВА ПОВІСТЬ.

Наша пам'ятка, “Слово про Ігорів похід” — це князівсько-дружинна лицарська поема, пам'ятка тодішньої феодальної України. Автор тут описує життя тільки “ліпших людей”, князів та дружини, життя ж простого народу не торкається. Князів і дружину описує головню, як войовників, сильно ідеалізуючи їх. Але про невпинні княжі чвари говорить з сумом, сильно осуджуючи їх і закликаючи всіх єднатися. Слово “Полк” — це похід.

В нашій давній літературі були “ратні повісті”, і їх залюбки читали, особливо ж такі, як Повість Йосипа Флавія про зруйнування Єрусалиму (перекладена в XII в.) та візантійська ратна поема “Девгенієво діяніє”. Переклади цих повістей на слов'янську мову були зроблені дуже вільно, з доданням свого національного, чого в грецькому оригіналі не було. Ці військові повісті були сильно поширені в нас, і залюбки читалися, — до них належить і “Слово о полку Ігореві”.

Автор “Слова” вживає феодальну термінологію: отець, сынъ, сыновець. Це тут не все терміни споріднення.

II.

КОРОМОЛИ КНЯЗІВ.

1. УДІЛЬНА СИСТЕМА.

Характерною ознакою нашого українського політичного й промадського життя XII-го віку були невпинні колотнечі князів між собою. Вся Україна була поділена тоді на дрібні області чи уділи, якими володіли удільні князі. Сам Володимир Великий перед своєю смертю († 15 липня 1015 р.) поділив усю свою величезну землю, всю Русь, якою володів самодержавно, поміж своїми трьома синами: Із'яславом, Ярославом та Мстиславом, а ті так само свої володіння поділили на уділи для своїх синів. Це була велика його помилка, бо таким чином за два століття, на кінець XII-го віку, вся Руська Земля була подроблена на безліч різних уділів, на яких сиділи нащадки роду, і які не були міцними.

Звичайно, не всі уділи були однакові, — були багаті, були й гірші, були менші, були й більші, а це викликало поміж наслідниками князями нескінченні заздрощі та постійні незадоволення. В князівському наслідстві панувало тоді в нас право старшинства в усьому княжому роді, чому, скажемо, дядько був вищий за племінника, і мав займати важніший уділ. Київський уділ став найсильнішим і найбагатшим; він звався Великим Князівством, а його князь Великим Князем, а всі інші — просто князями. Зо смертю Великого Князя Київського

його місце займав не старший його син, але старший в князівському роді. Уділи були поділені на певні ступені, і часто зо смертю Великого Київського Князя йшла зміна князів на всіх уділах: старші в роді займали кращі уділи, але при цьому були нескінченні сварки та колотнечі.

Ця удільна система в Україні була надзвичайно шкідлива, і сильно била Україну, як державу, бо обезсилювала її докраю. Україна подробилася на велике число малих уділів, часто безсилим і бідним, що безперестанно ворогували між собою. Поміж князями завжди були особи видатніші й сильніші, які не хотіли задовольнятися своїми правними уділами, але шукали собі багатших і більших. Та й племінники, як сини своїх батьків, що зросли на кращих уділах, часто не хотіли коритися праву й займати бідніші уділи, але намагалися затримати за собою відразу уділ своїх батьків.

Появилися й такі князі, що почали безправно скидати Великих Князів, щоб самим зайняти для всіх вимріяний великий Київський престол. А то були ще й такі, що їм взагалі вже не вистачало уділа, — це т. зв. ізго́ї, які ніколи не хотіли миритися зо своїм нещасливим станом, і настирливо шукали собі належного уділу.

Отже, коромоли та сварки (которі), роздори та війни не спинялися в Україні. Князі едналися в гурти, і гурт нападав на гурт, а Українська Земля руйнувалася та безсиліла. Не стало спокою в Україні, і ніхто не був певен за те, що він мав. Особливо запекла боротьба велася в Київських Мономаховичів з Чернігівськими Ольговичами та з Суздальськими Мономаховичами, хоч усі князі чулися ще одною родиною, бо були одної династії.

2. ПОЛОВЦІ — ГРІЗНИЙ ВОРОГ.

А тут іще в половині XI віку на південних степах України появилася нове войовниче кочове пле-

м'я, яке вже в 1061-му році напало на Україну й дошкульно її побило. Це були п о л о в ц і. За короткий час, за 1061-1210 роки вони 46 разів нападали на Українську Землю, дошкульно плюндруючи її та забираючи її мешканців у полон. І стогнала вся наша земля, скрізь червоніючи від густо пролітої крові!...

Як оповідає Іпатіїв Літопис, князь Володимир Мономах року 1103-го, закликаючи князів у похід на половців, так описував лихо від них: "Почне смерд орати, а приїде половчїн і вдарить смерда стрілою, і кобилу його забере. І в'їхавши в село, забере його жінку й діти, і візьме й увесь його маєток".

Не було спокійного життя, завжди треба було чекати нападу і від своїх, і від чужих. І при кожному нападі гинули люди, гинув їхній маєток ("жизнь" по-тодішньому). Звичайно, князі мусіли боронити свої Землі від цієї руїни, особливо ж князі, що близько були до Половецького Степу. І лицарі нашого "Слова" — це лицарі українського південного пограниччя зо Степом.

Але князі не спиняли розкладової боротьби поміж собою. Вони часто зговорювалися навіть з п о л о в ц я м и, і приводили їх на поміч собі. Дійсно, п о л о в ц і грізною лавою напливали, ніби на допомогу якомусь князеві, але до останнього зерна оголювали край, де проходили. За той же час 1061-1210 р.р. половці 28 раз приходили в Україну, запрошені князями собі на поміч...

І Україна руйнувалася не тільки фізично, матеріально, але й духово, бо виростили нові покоління в обставинах постійних роздорів та братовбивчих коромол. Люди гуртувалися навколо своїх удільних князів, і так само зростили в постійних мріях нападу на багатіший уділ. Виростав розклад всенародній, що чується в нашому житті ще й тепер...

3. СПАСІННЯ УКРАЇНИ-РУСИ — У ЗГОДІ ТА В ЄДНОСТІ КНЯЗІВ!

Звичайно, були серед князів і такі видатніші особи, що добре розуміли всю страшливу шкідливість того, що робилося в Україні, але це були безсилі одиниці, що не мали спромоги завести ладу поміж розбуялими княжатами. Одиниці ці часто закликали всіх князів до згоди, до єдності, до миру, вказуючи на великі вигоди об'єднання, радили бити половців тільки об'єднаними більшими силами, бо вороги були силою поважною. Бували князі, що видвигалися серед інших своїм розумом та організаційною діяльністю, і вони то закликали князів до єдності та миру. Але в більшості це був голос вопіючого, — князі нікого не слухались, і свавільно робили своє!...

І Українська Земля бідніла та безсиліла, і ставало ясно, що вона не витримає й першого поважнішого ворожого нападу, — щоб незабаром і сталося в половині XIII століття, коли на неї напали були татари.

І з того часу Україна втратила свою політичну незалежність, бо жила роздорами...

III.

ПОХІД КНЯЗЯ ІГОРЯ НА ПОЛОВЦІВ.

І ось якраз "Слово про Ігорів похід" і є поема з кінця XII віку, що справді правдиво й сильно змальовує тодішній удільний безлад в Україні. На великому Київському престолі сидить сильний і розумний князь Святослав III Грозний, син князя Всеволода II. Де й коли може, він утихомирює розсварених князів і закликає їх до єдності.

Року 1184-го він змушений був піти на половців, і сильно побив їх на берегах річки Орёл. Але ця військова слава Великого Князя не дає спокою його неспокійному двоюрідному братові Ігореві (синові Святослава Ольговича), удільному князеві Новгороду-Сіверського (1179-1202), що не ходив з Святославом на половців. Ігор¹ підмовив свого відважного меншого брата Всеволода, князя Курського, та племінника Святослава, князя Рильського, і, взявши ще й сина свого Володимира Путятинського, ці чотири неслухняні князі, проти волі Великого Князя Київського, сміливо й самовільно пішли в похід на половців, щоб і собі зажити слави й маєтку, — і були розбиті.

Похід розпочався 1185-го року 23 квітня у вівторок на річку Дінець, а за три дні вони вже зударилися з грізним ворогом.

Страшний це був бій, бо обидві сторони бились

¹ Це ім'я вимовляється з наголосом на початковому І, а по західньоукраїнському Ігор. Слово варязьке.

на смерть, і шалів він три дні: 26, 27 і 28 квітня 1185 року, з п'ятниці по неділю.

Похід українських князів першого дня був успішний, але далі покінчився повною невдачею: русичі були впень побиті, і зухвалі князі самі попали в полон, а Ігор до того ще й сильно ранений був у руку.

Половці лавою кинулися за втікаючими недобитками русичів, і сильно помстилися на Українській Землі, скрізь палячи її та мордуючи населення. Із головного війська спаслося тільки, як каже Іпатіїв Літопис, 15 мужа (Татищев подає 115, інше джерело 1).

Більшість Ігорового війська була перебита, і тільки рештки попали в полон. Треба думати, що в полон попав з князем Ігорем і автор "Слова". Тут же в полоні автор мав час і добре приглянутися до життя половців, зрозуміти глибоко всю трагедію руської поразки, і тут же в полоні була написана більша частина "Слова".

Ігор пробув у полоні біля року, з ним був і автор "Слова". Певне з князем утікав року 1186-го і автор "Слова". Дорога була тяжка і небезпечна, — Ігор ішов яких 150 кілометрів, часто наражаючись знову попасти в руки половців.

Половець, що поміг кн. Ігореві втекти з полону, в "Слові" зветься Овлур чи Влур, а в Літопису матія він зветься Лавр, Лавор. Це ім'я акад. Д. Лихачев виводить від давньотюркського кореня *ulu* — вити по-вовчому, а *Ulu* — хто вие по-вовчому.¹ Це вясное речення зо "Слова" про Влур-Овлура: "Тогда Влуръ влъкомъ потече".

¹ "Вопросы литературы", 1964 р. кн. 8, ст. 150-151.

IV.

АВТОР "СЛОВА".

1. АВТОР "СЛОВА" БУВ УКРАЇНЕЦЬ.

Автор "Слова про Ігорів похід" був великим українським патріотом, що глибоко розумів страшливу шкідливість князівських незгод, чому скрізь у своїй поемі (прозаїчній) він гаряче закликає їх до миру та єдності, певне передаючи цим бажання й прагнення й самого Великого Князя Київського Святослава. Автор — це була людина старша, що ще добре пам'ятала кращі давні часи, коли Україна була сильною, а князі слухняними, чому й вороги сиділи тихо. І увесь свій сум душевний про ті ще незабуті щасливі часи передав у величому поетичному змалюванні, яке мусіло глибоко впливати на кожного, хто ще остаточно не спратив тоді любови до своєї Української Землі.

Як свідчить мова "Слова", його автор був безперечно українець; та й увесь зміст поеми ясно вказує, що вона могла постати тільки на півдні Русі-України, а не на півночі її. Автор так глибоко й так істотно знає всі стосунки й звичаї Східньої України, що це може був киянин. Зрештою, глибокого поділу України на Східню й Західню тоді ще не було, а тому автор "Слова" — патріот-соборник.

Гірко оплакував Великий Князь Святослав Грозний невдачу й полон свого двоюрідного брата

Ігоря, що був йому ніби сином. На великокняжому дворі Святослава був тоді якийсь високоталановитий придворний поет патріот, що глибоко відчув цю тяжку поразку Ігоря, і зараз таки склав про неї вогненну поему, — “Слово про Ігорів похід”, по тодішньому: “Слово о полку Ігореві”.

“Слово о п. Іг.” написане десь на півдні, найпевніше в Сіверській Землі” (Обнорський, 196).

Автор був особою військовою, на що вказує багатий словник військової термінології. Був, може, й учасником Ігорєвого походу.

Авторові відома і зарубіжна зброя: латинський шолом, литовський меч чи шолом, сулицы лаяцкіи ЗЗ.

“Слово” своїм історичним змістом стоїть близько до “Іпатієвого Літопису”, — воно має факти, які подає Літопис під 1185-м роком, але знає й такі, яких нема в Літопису.

Автор “Слова” безумовно користувався Літописом, про що свідчить лексика його.

Автор — поет з Божої ласки, і в “Слові” широко вживає кольорових епітетів: багряный, босый, сірий, білий, зелений, полум’яний (пламянь), світлий, синій, темный, черлений, чорний, сизий (шизый) і ін.

Багато дослідників вважають, що це був дружинний поет, може й сам дружинник, певне киянин, бо сильно обстоює за Великим Князем Київського столу. Він так жваво змальовує трагічний Ігорів похід, що певне стояв близько до тих, що брали в ньому безпосередню участь.

Автор “Слова” був людиною книжною, добре освіченою, широко начитаною в грецьких Хроніграфіах та в своїх Літописах; він добре знав нашу тодішню перекладну літературу. Звичайно, “Слово” відразу було написане, як книжний твір, і ходило в рукописах, а не було устним народнім твором, ніби тільки пізніше записаним, як про це настоювали деякі його дослідники, і до чого схи-

ляється М. Грушевський (Історія української літератури, II. 193).

Автор “Слова” був великий поетичний талант і мав велике вроджене чуття краси. Можливо, що “Слово” співалося, а невіршовані його частини проказувалися речитативом. Поет співав свою поему в супроводі музичного інструменту, як це робилося, скажімо, при співах Псалмів у гебреїв, а може й у хозар-юдеїв.

2. ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ В “СЛОВІ”.

Це була особа світська, а не духовна, про що свідчить його спокійне вживання поганських богів та його старі вірування, якими він органічно пересякнений. Взагалі “Слово о полку Ігореві” сильно кидається в вічі своїм широким дохристиянським (поганським) світоглядом. Хоч від прийняття Християнства до часу написання “Слова” минуло два віки (988-1187), а між тим дохристиянські вірування в “Слові” ще зовсім свіжі.

І справді, в “Слові” нема жодної згадки про Духовенство, слова Бог вжито тільки один раз, слова Господь нема зовсім, тоді як згадано аж чотирьох поганських божків: Даждь-бога, Велеса, Стрібога й Хорса (Перуна не згадано). Автор “Слова”, безумовно, поганином вже не був, — він був тим християнином, у душі якого зовсім спокійно вживалися стародавні вірування з новими, цебто, в нього було так зване двоєвірство.

І тут нема нічого дивного, бо й сьогодні воно в нас серед народу ще дуже сильне. Дохристиянський світогляд у автора “Слова” сильно помітний, а що найважливіше, — він у нього органічний, істотний у всій поемі, якого відняти від твору не можна, бо це душа його. Цей “поганський” колорит надає творові ще більшої поетичності й краси, а з тим і цінності.

У цьому відношенні важливо підкреслити та-

кий вираз “Слова”: “Ни хытру ни горазду Суда Божіа не минути” 37.

Автор “Слова” не тільки згадує про своїх стародавніх богів, — він вірить у закляття, в оборотництво, для якого все довкілля живе й бере уділ, як злий чи добрий дух. Він глибоко й істотно вірить у пророцтва свого довкілля, — у затьми, у крики пташинні й звіринні, у сни. І не тільки чотирьох головних богів він згадує, — він ще згадує кількох менших божків, у силу яких він вірить, це: Біда, Див, Діва, Желя, Карна, Нужда, Обида. Сонце для нього живе й грізне, як живі для Глібовни всі природні стихії.

Світогляд автора “Слова” — це безумовно світогляд нашої тодішньої світської людини, навіть освіченої класи, світогляд, що сильно різнився від світогляду Духовенства, головню вищого й освіченого.

Але християнином автор був, і свій твір закінчив могутнім християнським акордом: — “Здраві князі і дружина, побарая за христьяни на поганія полки!”*

І безумовно, згадування про стародавніх богів не було в автора самою риторичною красою, поетичним стилем на античний зразок, як дехто твердить, — ці імена богів були ще живі на той час, хоч у них уже не вірили, як не віримо ми сьогодні в те, що чорний кіт, перебігши нам дорогу, віщує недобре, а проте ми таки звертаємо на це увагу більшу, а ніж коли б то була звичайна людина чи курка. У всякому разі, автор “Слова” був особою світською, бо особа духовна не могла мати такого мало порушеного стародавнього світогляду.

* Див. про це докладніш у моїй праці: “Дохристиянські вірування українського народу”, 1965 р., 424 ст. Див. ще Е. В. Аничков: Язычество и древняя Русь, 1914 р., ст. 329-342, розділ XIV.

За стародавнім віруванням боги — це родоначальники людей та явищ, а тому в “Слові” Даждзь-бог — прабатько русичів, Велес — прабатько Бояна, Стрибог — прабатько вітрів.

3. БУВ, МОЖЕ, Й НЕ ОДИН АВТОР.

В науковій літературі давно вже подається твердження, ніби “Слово” написав не один автор, а принаймні два. Дійсно, перехід від т. зв. “Золотого Слова” Великого Князя Київського Святослава до Плачу-закляття Ярославни й утечі Ігоря з полону занадто раптовий, і викликає думку, чи часом закінчення “Слова” не написано вже іншим автором. Навіть за недавнього часу так твердив іще проф. М. Грушевський (Іст. укр. літ. II, 210): Він думає, що початок “Слова” написав киянин, близький до князя Ігоря.

Але проти такого припущення говорить повна єдність “Слова” мовна, фразеологічна та стилева, і вона власне переконливо свідчить про одного автора поета. Крім цього, не виключено, що поміж цими частинами був іще якийсь текст в оригіналі, але пізніш загубився й до нас не дійшов. Те саме бачимо в повних і неповних текстах “Задонщини”.

Дехто з дослідників, за почином Є. Ляцького, за автора “Слова” приймають Біловолода Просовича, якого згадує Іпатіїв Літопис під 1185 роком, і який перший сповістив великого князя Святослава про трагічне закінчення походу, але на таке припущення нема жодних переконливих підстав, — ймення автора “Слова”, як і всіх інших стародавніх творів, ми звичайно не знаємо, бо в тодішній час ще не було в звичаї, щоб автор конче зазначав себе на своєму творі.

Були й давніші справи відшукати ім’я автора “Слова”, — року 1846-го Н. Головин доводив, що цим автором був “премудрий книжник Тимофій”.

Про цього Тимофія Іпатієв Літопис 1205-го року подає: “Бѣ бо Тимофей в Галичѣ, премудрий книжник, отчество имѣа в градѣ Киевѣ”. Угорський король Андрей захопив тоді Галичину, а його полководець Бенедикт став диктатором краю. Перед тим сини Ігоря — Роман, Володимир і Святослав — захопили року 1205-го Галич, а тепер угорець Бенедикт повбивав їх. З синами Ігоря переїхав з Києва і співець його Тимофій. А 1211-го року народ, настренчений Бенедиктом, повбивав дітей Ігоря. І Бенедикт душив Галичину.

Про це Літопис свідчить, що Тимофій “притчею рече о семъ томителѣ, яко в послѣдняя времена тремя имени наречется Антихрист.. Бѣгаше бо Тимофей от лица его, бѣ бо Бенедиктъ томитель бояромъ, в правду бѣ Антихристъ за скверная дѣла его”.

Тимофій був киянин, боронив дітей князя Ігоря, і вкінці втік таки додому. Літопис зве його “премудрим книжником” і свідчить, що він говорив “притчами”, цебто був поетом. Але ближчих і ясніших доказів, що Тимофій був автором “Слова”, нема.¹

Проф. Н. В. Водовозов і письменник Олексій Югов виставили свої гіпотези, ніби автором “Слова” був “славутній півець” Митуса. Іпатієв Літопис під 1241 р. подає: “Славутнього пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу, раздраного, аки связаного, привелоша”. Ось цього півця Митусу дехто з учених приймають за автора “Слова о полку Ігореві”.

Але останнього часу літописне “півець Митуса” приймають не за власне ім'я, а за назву фаху співака.² Ще проф. А. Є. Кримський року 1904-го³ вказав, що українська мова знає слова на -са, напр.:

1 Н. П. Сидоров: К вопросу об авторах “Слова о полку Игореве”. Див. Збірник про “Слово” 1950 р. ст. 164-167.

2 Див. там само докази Н. Сидорова на ст. 167-174.

плакса, крикса, хникса, кукса, митуса — меткий, непосіда. Фахівці вказують, що вдавнину був церковний хоровий термін “митуспѣваніє” — співання антифонно, двома хорами, а диригент хору звався метуса чи митуса. При співах митуса метушився, махав руками, а звідси й стародавнє слово “митумати” — махати руками, тупати ногами. Звичайно, звідси й сучасне наше метушитися, метушня.

На основі всього цього приймаємо, що літописний Митуса — це не поет, а керівник хору, диригент, це професійна стара назва. Митуса був диригентом архиерейського хору в м. Перемишлі.

А непорозуміння його з кн. Данилом може було в тому, що сильний співак відмовився піти на службу в новопобудовану кн. Данилом катедру в місті Холмі.

3 Филологія и Погодинская гипотеза, “Киев. Старина”, 1904 рік, окрема відбитка на ст. 45-46.

V.

ЦІЛЬ І ЧАС НАПИСАННЯ “СЛОВА”.

1. “СЛОВО” — ЦЕ ЗАКЛИК ДО НОВОГО ПОХОДУ НА ПОЛОВЦІВ.

Половці по погромі 1185-го року, погромивши Ігоря з військом, тріумфували й раділи, і сильно руйнували нещасливу Українську Землю. Цього не можна було позоставити їм без відплати, і тому співець своїм “Словом” гаряче й переконливо закликав усіх князів постати на половців “за Землю Руськую, за рани Ігоря, буюго Святославича”, і може це й було головним завданням автора “Слова” й Великого Князя Святослава Київського.

Дійсно, знаємо, що Великий Князь Святослав глибоко перейнявся цим важким погромом українських князів, і зараз же по ньому, десь у роках 1185-1187, став готуватися до нового походу на половців, і закликати князів до нього. А поема “Слово про Ігорів похід” і була поетичним мобілізаційним посланням князя Святослава до всіх українських князів, яким він скликав їх на новий похід, а автор “Слова” поспільнував патріотично показати, що для цього неодмінно потрібне дружнє об’єднання всіх князів біля Великого Князя Київського.

І автор “Слова” дуже вміло підходить до заклику князів, підкреслюючи головню їхню лицарськість та хоробрість, і забуваючи за їхні руйнування своєї Батьківщини. Так, автор дипломатично зовсім не згадує страшного погрому Києва, якого

допустився року 1169-го свій рідний князь Юрій Довгорукий, — щоб не ятрити свіжих і болючих ще ран і не дратувати сильних північних князів. А незабаром по цьому Київ ще сильніше поруйнував князь, теж свій, але й про це “Слово” мовчить”...

Сама побудова “Слова” говорить про його ціль: у ньому про Ігорів похід розповідається не так уже й багато, зате заклики до князів та опис їхніх коромол забрали багато місця й поетичної сили.

Можливо, що заголовок “Слову” надали його видавці 1800 року, а в оригіналі його могло й не бути, бо сам автор цей заголовок мислив собі інакше. У давніх творах взагалі заголовків часом нема.

2. ЧАС НАПИСАННЯ “СЛОВА”.

Ця політично-дипломатична ціль “Слова” — послання до князів — указує й на час його написання: його стали писати зараз по погромі 1185-го року, коли князь Київський Святослав задумав був відістити половцям за погром русичів.

Час написання “Слова” можна встановити на основі життя тих князів, що згадуються в ньому ще як живі. В “Слові” читаємо: “Почнем же Повість сію..... до нинішнього Ігоря”, отже князь Ігор ще живий, а вмер він 1202 року.

В кінці співається Слава й синові Ігоря, князю Володимиру Ігоревичу, що вернувся з полону весною 1187-го року, а коли б він був ще в полоні, йому б Славу хіба не співали.

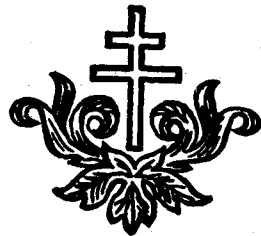
Для автора “Слова” Ярослав Осмомисл ще живий, а він помер 1 жовтня 1187-го року, живий і князь Володимир Глібович, що помер 18 квітня 1187-го року.

Отже, треба прийняти, що “Слово” було закінчене десь весною 1187-го року, може й під свіжим враженням голосного повернення молодого князя Володимира з полону, та ще й з молодою жінкою Кончаківною, коли увага князів, а з тим

і поетова, мусіла звернутись до князя Ігоря й його сина, на Чернігівщину.

Ще одне, — знаємо, що на початку Ігорового походу сталося затьміння сонця, а знаємо, що воно відбулося 1-го травня 1185-го року о годині 3 і 25 хв. по полудні.

Глибший дослід “Слова” показує, що утеча Ігоря з половецького полону відбулася 1185-го року, а саме — восени.

VI.

ЗНАЙДЕННЯ “СЛОВА”, ЙОГО СТАН І ВИДАННЯ.

1. МУСИН-ПУШКИН.

В другій половині XVIII віку в Москві та в Петербурзі був гурт учених, що сильно цікавився старовиною й збирав стародавні пам'ятки. Це були: Дійсний Тайний Совітник граф Олексій Іванович Мусин-Пушкін, його суперник по збиранню старовини граф Рум'янцев, учений (пізніше Митрополит) Євгеній Болховитинов, історик Н. М. Карамзін, А. Ф. Малиновський, Н. Н. Бантиш-Камєнський (батько історика України) й ін. Ці особи дуже багато прислужилися справі збирання й видавання давніх пам'яток, як історичних джерел. Вони ж працювали й при виданні “Слова”.

Граф Олексій Мусин-Пушкін (1744-1817) у роках 1791-1796 був Обер-Прокурором Святішого Синоду, а це легко відкривало йому всі церковні та монастирські архіви, що були тоді в великому безладі. Знаючи, що Обер-Прокурор дуже любить стародавню літературу й збирає старовину, Духовенство часто само привозило йому стародавні рукописи, чому Мусин-Пушкін багато зібрав їх. Це він знайшов і врятував від знищення пам'ятку такої незмірної ціни, як, напр., Літопис Лаврентія з 1377-го року.

Збирати стародавні пам'ятки Мусин-Пушкін розпочав ще 1775-го року, і не шкодував на це жодних коштів. По багатьох містах граф мав дові-

рених комісіонерів, які скуповували йому всяку старовину, а робити їм це було зовсім легко, беручи на увагу, що граф був тоді Обер-Прокурором, цебто фактичним керівником Церкви та монастирів. Був такий його комісіонер і в місті Ярославлі (місто на р. Волзі, між Москвою й Петербургом), що вислідив збірника з рукописом нашого “Слова”.

Цариця Катерина II оглядала рукописи гр. Мусина-Пушкина і офіційно дозволила йому збирати їх скрізь, де можна. А 11 серпня 1791-го року Катерина видала свого наказа забирати з монастирських і церковних архівів давні Літописи і інші подібні книжки (“Слово о полку Игореве”, 1950 р., за ред. В. П. Адрианової, ст. 355).

Коли до цього додамо, що гр. Мусин-Пушкин мав великі маєтки, то будемо знати, що граф мав повну змогу набувати стародавні рукописи та книжки.

2. НАБУТТЯ “СЛОВА”.

Про відкриття “Слова” сам Мусин-Пушкин розповідає так. “До того часу, коли Спасо-Ярославський Манастир був закритий і обернений на Архидієцький Дім, ним керував Архимандрит Іоїль, людина з освітою й любитель словесности. Коли його Манастир утратив штат (цебто державну виплату за відібрані землі), він таки позоставався в своєму Манастирі аж до смерті. Останніми роками Іоїль терпів матеріальні недостатки, а тому мій комісіонер купив у нього всі російські книжки (рукописи), серед яких, під числом 323, була одна, що звалася Хронограф, а в кінці її знайдено “Слово о полку Игореві” (“Сын Отечества” 1839 р. т. VIII від. IV ст. 15). Отак року 1791-го або на початку 1792-го й було вперше знайдене наше “Слово”, але воно містилося не на кінці Збірника, а на п'ятому місці серед 8 повістей.

Цей Хронограф свого часу був у бібліотеці

Митрополита Ростовського Дмитрія Туптала († 1709), який на його основі складав свою історію Церкви. Але на “Слово” він, ніби, уваги не звернув, а це сумнівно. Думаю, що Архимандрит Іоїль продав свої рукописи без жодного відома свого Митрополита Дмитрія.

Іоїль, прізвищем Биковський (у світі Іван), був Архимандритом Ярославського монастиря.

Здається, він народився 1707-го року, навчався в Києві, де навчився писати й вірші, і писав їх і пізніше.

Архимандрит Іоїль написав книгу: “Истина или выписка об Истинѣ”, яка вийшла в Ярославлі в 1787 році, — тоді він мав 80 років життя. Був духовним цензором друкарні в Ярославлі.

Архимандрит Іоїль довго переховував того рукописа, в якому було “Слово”. Це була людина високоосвічена, яка вміла берегти і цінити рукописи.

Проте не всі довіряють вищеподаному твердженню гр. Мусина-Пушкина, що “Слово” було куплене так, — ходили чутки, що воно було просто взяте, а не куплене, і не з Ярославського, а з Псковського Св. Пантелеймонівського Манастиря.

3. ОПИС ЗНАЙДЕНОГО РУКОПISУ “СЛОВА”.

Рукопис “Слова” був великого аркушевого розміру (фоліал), писаний, як свідчить історик Малиновський, так званним півуставним письмом, що вже наближувався до письма скорописного. С. Селивановський, що сам бачив рукописа “Слова”, зве його письмом “білоруським”, а так тоді часто звали письмо українське; взагалі, тоді в XVII-XVIII віках українське часто звали білоруським. Сам Мусин-Пушкин свідчив, що рукопис “писаний на вигладженому папері, в кінці Літопису досить чистим письмом” (“Сын Отечества”, 1839 р.). Рукопис був звичайно, паперовий, а не пергаменовий.

Чи рукопис був правдивий, не сфальшований, як відразу дехто з учених почали твердити? Рукописа на власні очі бачили тогочасні знавці старовини: його власник Мусин-Пушкин, Н. М. Карамзин, А. Ф. Малиновський, Н. Н. Бантиш-Каменський, Р. Ф. Тимковський, Г. М. Болтин, О. І. Ермолаєв, С. А. Селивановський і ін., а ці особи на рукописах знали і відділити оригінал від фальшування вміли, — вони всі твердять, що рукопис “Слова” був правдивий.

Вік рукопису “Слова” встановлювали різно, найчастіш відносячи його на XIV-XVI віки. Але тепер, по 150 літах пильного досліду цієї пам’ятки, твердо встановлено, що той рукопис, який мав Мусин-Пушкин у своїх руках, був переписаний десь в середині XVI віку. На це вказували б: характер письма, скорописний півустав, сильно болгаризований правопис (Євфиміїв), матеріял — папір і таке інше.

Сам Мусин-Пушкин, і гурт учених, що працювали біля нього, відразу зрозуміли велику історичну і поетичну вартість новознайдені пам’ятки, і заходилися вивчати її. Знайдене “Слово” було вміщене в Збірнику, що мав у собі різні “ратні (військові) оповідання”, на п’ятому місці, і попало до нього тому, що на нього встаровину дивилися, як на історичну “ратну” повість.

В Збірнику ч. 323 містилися такі 8 творів: 1. Хронограф, 2. Временник, або: Літописаніє Русских Князей й Земля Русская, 3. Сказаніє об Індії богатої, 4. Синаприп, цар Адоров (це повість про мудрого Акира), 5. “Слово о полку Ігореві”, 6. Діяніє прежніх времен, 7. Сказаніє о Филипаті й о Максимі, і о храбрості їх (перерібка відомого “Девгенієвого Діянія”), і 8. О свадьбі Девгієві.

Три останні повісті, це, власне, повість одна, — про Девгенія. Хронограф, який тут уміщено на початку, був редакції XVI віку, а це також свідчить і про вік рукопису нашого “Слова”.

4. ПІДГОТОВА ДО ВИДАННЯ “СЛОВА”.

Зараз таки, як знайдене було “Слово”, про нього широко пішов розголос, і з нього було зроблено відписа й переклада для цариці Катерини II (+ 1796 р.), що й дійшли до нашого часу. На жаль, цариця Катерина якоїсь більшої уваги до знаменитого твору не виявила і не зацікавилася долею його, — по її смерті “Слово” знайшли між непотрібною гардеробою цариці...

Російський історик Н. Карамзин поробив собі потрібні йому виписки, а про саме “Слово” та про його поетичну вартість він подав невелику замітку до Гамбурзького місячника (французькою мовою) “Spectateur du Nord”, у жовтневій книзі 1797-го року. Здається, що рукопис “Слова” позостався к Карамзина і по 1812-му році. Див. далі ст. 38.

Належно оцінюючи “Слово”, граф Мусин-Пушкин заходився видати його друком, а для цього треба було перше добре його прочитати й перекласти. Про це сам Мусин-Пушкин розповідає: “За час моєї служби в Петербурзі кілька літ я займався вивченням і перекладом цієї Пісні на теперішню мову. Хоч ця Пісня в оригіналі була написана досить ясним письмом, але розібрати її було дуже трудно, бо не було ані (нашого) правопису, ані розділових знаків, ані поділу слів. Дуже багато було слів невідомих та таких, що вже вийшли з ужитку. Перш над усе треба було поділити Пісню на періоди (частини, абзаци), і потім добиратися до змісту, що було дуже трудним. І хоч усе було вже перекладене, але я не був задоволений з свого перекладу, а тому не відважувався дати Пісню до друку, боючись наробити помилок” (“Сын Отеч.” 1839 р.). Ось тому так довго “Слова” не видавали.

До видання “Слова” був покликаний тодішний історик, директор Московського Архіву Міністерства Закордонних Справ, А. Ф. Малиновський, але працювали біля нього ще й Н. Н. Бантиш-Камен-

ський, помічник А. Малиновського по Архіву (батько історика України), Карамзин і Болтин. Праця була дуже трудна, бо в той час науки про розвій стародавнього письма (палеографія) ще докладно не знали, — уміли тільки практично читати давні рукописи.

В оригіналі письмо було безперевне, неподільне (*scriptura continua*), і треба було поділити слова, а це не давалося легко, напр. вони читали: к мети, ужедь ски, стугою, рози нося, Боянь иходи на, а треба читати: кмети, уже дьски, с тугою, розно ся, Боянь и Ходина, і т. ін. Ось тому видавці багатьох слів не зрозуміли й прочитали невідповідно.

У той час ще не вважали на те, щоб видати рукописа докладно буква в букву, а тому видавці підтягали правописа рукопису на свій сучасний. Так, вони замінили йотовані е та іа на е, я; і по голосній замінили на й, повикидали т. зв. юси. В рукопису були написи з титлами, кінцева приголосна складу чи кінця слова часто писалася винесеною зверху, — видавці титла порозкривали, а винесені букви повносили до рядка, а коли це була кінцева в слові, то ще й поставили по ній ъ.

Отже, “Слово” готували видати так, як взагалі тоді прийнято було видавати старі твори, — недокладно. Цікаво, що помічники Мусина-Пушкина не дозволили йому робити жодних виправок у коректі без порозуміння з ними, а це вказує, що вони не довіряли його знанню. Взагалі ж, усю працю видання провадив головню А. Малиновський.

Треба сказати, що сам оригінал, цебто список з давнішого тексту, уже не був добрий. Встаровину мало відрізнявали автора від переписувача, обидва були “списателі”, а тому переписувачі звичайно сміло поведилися зо своїм оригіналом, і робили в ньому поправки по своїй уподобі та волі. Безумовно, переписувач “Слова” XVI віку не все в ньому зрозумів, а тому він багато слів поплутав; можливо,

що це він примітки на полях рукопису (глоси) повносив до самого рукопису.

Можливо також, що він і списував не в належному порядкуві, бо його оригінал міг бути розбитим, і листки не йшли в потрібному порядкуві, а де-що може й загубилося.

Отже, список “Слова” XVI віку безумовно різнився від свого первотвору XII віку. Первотвір “Слова” XII віку певне кілька разів переписувався, а може деколи й трохи перероблювався, поки попав у той список XVI віку, що його знайшов граф Олексій Мусин-Пушкин.

І нарешті, по вісімлітній праці, року 1800-го нова пам’ятка таки появилася друком у Москві під назвою “Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъслава, внука Ольгова”.

А саме видання, за модою того часу, мало такий довгий титул: “Ироическая Пѣснь о походѣ на Половцевъ удѣльнаго князя Новгорода Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложениемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе”. З додатком: “Поколѣнная роспись Россійскихъ великихъ и удѣльныхъ князей, въ сей Пѣсни упоминаемыхъ”, Москва, 1800 р., 46 ст. При виданні була вступна стаття й примітки. В видрукованих примітках знайшлися помилки, а тому ст. 15-16 вирізали і вклеїли інші, уже виправлені.

5. НЕДОКЛАДНІСТЬ ВИДАННЯ “СЛОВА”.

Сон Великого Князя Святослава в виданні 1800-го року закінчується так: “У Плъсньска на болони бѣша дебрь Кисаню и не сошлю къ синему морю” 23-24.

Це дуже неясне місце, і вчені намагаються правдиво зрозуміти його. Звичайно “дебрь Кисаню” прийнято поправити на “дебрьски сани”, а сани —

це змії, що живуть по дебрях, яругах, по розщілинах.

Ревний дослідник природи в “Слові” останнього часу,¹ Н. В. Шарлемань дуже логічно вважає “дебрь Кисаню” виправити на “дебрь Киянь”, бо Київ був оточений лісами, була річка чи потік тут у ярузі Киянь, пізніше вона звалася Киянка, як і тепер. І це все логічно зв'язувати з околицями Києва.

Багато є різних свідчень, що навкруги Києва все було багато дебрів-яруг. Тут була й яруга Киянь.

Тут же на Болоні біля Києва, біля Кирилівського монастиря знаходився і Плесенськ, згадуваний у “Слові”. Кілька вчених дослідників вказували на м. Плеснисько, Золочівського повіту біля Львова. Не логічно відносити Плесенськ так далеко, — Н. Шарлемань ставить його до Києва, — там, де була т. зв. “Плоская часть”, в східній частині Києва. Біля Києва взагалі знаходиться кілька Плоських чи Плеських яруг, — тут був і Плесенськ.

По річці Глубочиці доли і тепер правий бік зветься Верхній Вал, а лівий — Нижній Вал, а між ними — Болонь, а пізніше — Оболонь на схід Подолу.

“Слово” дає: “А не сорокы втроскоташа, на слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ”.

В. В. Данилов (Збірник про “Слово” 1950 р. ст. 205-208) для зрозуміння цього місця, приводить цінне свідчення В. Г. Короленка в оповіданні “В ніч під Світлий Празник”: Арештант-бродяга лежить хворий на нарах. Над його “горючою головою повіяло надійними мріями... Шумить тайга... Свище вільний птах, джерело говорливо й буйно летить по кам'янистих яругах, і таєжні шпики (“сыщики”) — зграя балакучих сорок — носяться

¹ Н. В. Шарлемань: “Дебрь Кисаню” — “Дебрь Киянь”. Див. Збірник про “Слово” 1950 р. ст. 209-211.

в повітрі над тими місцями, де невидимо і частіше проходить тайгою бродяга”.

До цього місця В. Короленко додає примітку: “Сибірські бродяги оповідають, що в глухій тайзі сороки зграями супроводять того, хто пробирається в хащі. Того часу це мисливство на “горбачів” дозволялося законом, і буряти висліджували бродяг через голосні крики сорочої зграї”.

Це дуже цінне свідчення для зрозуміння в “Слові” утечі кн. Ігоря: як Ігор утік, а за ним слідом гналися хани Гза і Кончак, то сороки мовчали, щоб не видати кн. Ігоря.

Ось тому для правдивого зрозуміння цього місця, його треба подати так: “А не сорокы втроскоташа на слѣду Игоревѣ — ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ”.

У першому виданні “Слова” 1800 р. подане дуже неясне: “Свистъ звѣринъ въ стазби”. Відразу видно, що не могли вірно прочитати рукописа.

Звичайно це читали: Свистъ звѣринъ вѣста, збися Дивъ. Так читали В. М. Перетц, В. Келтуяла, Н. К. Гудзій і ін.

Останнього часу проф. В. Ф. Ржига дає ймовірно нове читання: “Свистъ звѣринъ вѣста близ”, цебто: “Свист звіринний піднявся поблизу”. Доводить це палеографічно, посилаючись на рукопис 1648-го року, де маємо: “И шедше в келію Игумену, ста близ одра”. Таким чином “въ стазби” — це “вѣста близ”.²

² В. Ф. Ржига: Из текстологических наблюдений над “Слово о полку Игореве”: что такое “въ стазби”? Див. Збірник про “Слово”, 1950 р., ст. 188-191. Дає й знімок з рукопису 1648 р.

VII.

ЧИ “СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ” СПРАВДІ ЗГОРІЛО?

Доля рукопису “Слова”

Велика патріотичність “Слова о полку Ігореві”, що накликала всю Русь встати на поганих половців, встати “за обиду сего времени, за Землю Рускую, за рани Ігореві, буюго Святославлича”, ця глибока патріотичність пригадана була під Совітами за час останньої Світової Війни, “Слово” ширили в сотнях тисяч примірників. За час з 1941-го року виявилось багато різних нових видань “Слова”, появилася й багато нових дослідів його. 150-ліття (1795-1945) з дня знайдення рукопису “Слова” використано на глибше вивчення цієї перлини давньоукраїнської літератури.

У десятках нових праць (головно російських) “Слово о полку Ігореві” звичайно вперто зветься “русским” чи “російським”, і тільки рідко-рідко який необережний дослідник проговорювався і звав “Слово” пам’яткою “южнорусскою”. Повстанці проти німців на своїх прапорах писали заклик із “Слова”: “За Землю Рускую, за обиды сего времени!”

Наука зайнялася й глибшим вивченням долі самого рукопису “Слова”. Звичайно, досі всі до-

слідники однозгідно, коротко й становче, подавали, що рукопис “Слова” згорів при пожежі Москви, 1812-го року, коли згоріла вся бібліотека графа Мусина-Пушкина. Але глибший дослід цієї неясної справи дає надію, що може дорогоцінне “Слово” таки не згоріло!

Про долю високовартісних збірок гр. Мусина-Пушкина по французькому наїзді першим писав “Вѣстникъ Европы” ч.ч. 21-22 за 1813 рік, писав так: Збірка графа Мусина-Пушкина, “цей єдиний і дорогоцінний набуток, який збирався довголітніми трудами та великим коштом, на великий жаль, ма й же весь у Москві загинув, в и к л ю ч а ю ч и тільки тих Літописів та виписок, які, на щастя, знаходяться в історіографа Карамзина, — а в числі їх і Літопис за підписом Кривоборського, і один пергаментовий рукопис, що його зберіг Голова “Общества Истории и Древностей Россійскихъ” Бекетов, а в ньому вміщені Правда Руська, договір Смоленського князя Мстислава Давидовича з Рігою й Устав Ярослава о местниках, — та ще тих книг, що були в нього на селі”.

Ця замітка написана по живих слідах, як тільки французи покинули Москву, і ясно твердить, що 1. згоріло не все, і 2. були рукописи в Карамзина на селі, який їх випозичив для своєї наукової праці. Отже, частина пам’яток таки збереглася. А де ж “Слово о полку Ігореві”, що власне й було в Карамзина? Див. ст. 32.

У місті Твері року 1902-го вийшли у світ “Воспоминания княгини С. В. Мещерской”. Княгиня ця

1 Про приватну бібліотеку гр. Олексія Івановича Мусина-Пушкина (1744-1817) розповідає У. Г. Іваско: “Частные библиотеки России” Спб., 1912 р., ч. II ст. 12. Про обставини, як саме загинуло “Слово о полку Ігореві” переповідає П. Н. Берков у “Труды отдела древне-русской литературы” 1947 р. кн. V ст. 132-133. — Дім гр. Мусина-Пушкина знаходився в Москві в частині, що зветься “Розгуляй”.

(1822-1891), дочка князя В. П. Оболенського, була онукою графа Олескія Івановича Мусина-Пушкина, господаря рукопису “Слова”, яка мусіла знати домові передання про долю його.

І ось у цих “Спогадах” княгиня розповідає, як згинули збірки старовини, що були в домі гр. Мусина-Пушкина, розповідає й про наше “Слово”.¹

Ось належний уривок про це українською мовою: “Наступив 1812-ий рік і тривогою відбився на всіх. Граф вибирався на літо в свій Ярославський маєток; уже передбачувалось, що Наполеонові орди ввірвуться в Росію, але ще здавалась неможливою поразка Москви. З обережності граф (Мусин-Пушкин) позаховував свої дорогоцінні збірки та рукописи по підвалах. Їх заховано в підвальному поверсі зо склепінням, а вхід до них замуровано.

Коли неприятель вже гнав за нашим військом, що відступало, граф послав кілька возів, щоб вивезти з дому все, що можна. Картини повиймали з рам й позгортали, срібло й мармурові різьби поскладали, — багато цінного, але й багато безвартісного перевезли в село. Та до замурованих підвалів не посміли доторкнутися.

Декілька дворових родин позосталися при домі.

Коли французи ввійшли в Москву, багато їх розмістилося в домі Мусина-Пушкина й побраталися з людьми графа. Одного разу на підпитку друзі французи стали хвалитися своїми рушницями.

— Чи такі в нашого графа? Далеко кращі!

— А де вони?

— Та ось тут за стіною...

Французи стіну пробили й усе пограбували, а пізніш воно остаточно загинуло в пожарі.

З християнським чуттям покори волі Божій переніс граф утрату своїх дорогоцінних збірок, що їх збирав він усе своє життя.

Деякі рукописи, як от оригінальне “Слово о полку Ігоря” й частина Несторового Літопису бу-

ли врятовані від загибелі тим, що того часу знаходилися в історіографа Карамзина”.²

Отакє свідчення онуки Мусина-Пушкина, княгині Мещерської про долю “Слова о полку Ігореві”. Сама княгиня народилася 24 січня 1822-го року, в десять літ уже по пожарі Москви, тому її свідчення — це родинне передання, те, що вона чула — і може не один раз — про долю “Слова” в своїй родині.

Але княгиня свідчить становче, що “Слово” не згоріло, “що воно врятувалося від загибелі тим, що того часу знаходилося в історіографа Карамзина”. Дійсно знаємо, що Карамзин вивчав наше “Слово” й писав про нього, і цілком можливо, що року 1812-го, коли французи зайняли Москву й вона згоріла, рукопис “Слова” був у Карамзина, був з ним в його маєтку. У цьому напрямі й треба шукати “Слово”.³

Не виключено, що французи винесли рукопис з Мусин-Пушкинського дому, і він або зник їм по дорозі, або таки був вивезений до Франції. Цілком можливі всякі несподіванки і в цьому напрямку.

У всякому разі “Спогади” княгині Мещерської дають ще надію віднайти дорогоцінного рукописа.

На початку січня 1912-го року в Москві, на зборах “Слов’янської Комісії Московського Археологічного Товариства”, Н. Н. Кононов читав доклада про “Слово о полку Ігореві”. На зборах цих був присутній і голова Твердської Ученої Архівної Комісії І. А. Іванов, який подав цікаві відомості про долю “Слова”. “Московские Вѣдомости” за 8 січня

2 Див. “Труды Отдела Древне-Русской Литературы”, том V ст. 132-133 за 1947 р.

3 Російський історик Н. М. Карамзин добре вивчав “Слово” й у III т. своєї Історії подав про нього відомості й зміст, а також подав виписки просто з рукопису “Слова” в перших томах Історії. Див. мою працю: “Слово про Ігорів похід” 1949 року на ст. 31. Див. вище ст. 32.

1912 року видрукували відчита про ці Збори, а саме, що Н. Іванов розповів про “Спогади” княгині Мещерської. “За словами княгині, — розповідав на Зборах Іванов, — рукописи, разом з іншими дорогоцінностями, не встигли вивезти з Москви, коли до неї наближалися французи, а закопали в потайних підвалах дому її діда. Французи, що стояли в домі Мусина-Пушкина, незабаром подружилися з прислугою цього дому і разом бенкетували. По одному з таких бенкетів французи вправлялися в дворі стріляти до мети. Одна з дворових дівчат проговорилася: “Що в вас за рушниці! Ось у нашого папа закопана ось тут, під землею, зброя багато краща вашої!” Таким чином французи добралися в підземелля й знищили дорогоцінну пам’ятку письма”.⁴

Як zareагувала “Слов’янська Комісія” на це важливе свідчення Н. Іванова про долю “Слова”, не відомо, але по цьому в багатьох учених склалося переконання, що рукопис “Слова” не згорів, але десь запропався в історика Карамзіна, і власне на його слідах треба шукати “Слово”. І не втрачена ще остання надія, що ця дорогоцінна пам’ятка таки знайдеться!

Року 1912-го, по докладі І. А. Іванова про долю рукопису “Слова о полку Ігореві”, в Москві довго говорили й вияснявали дороги розшуків загинулої пам’ятки.

⁴ Цей відчит був передрукований в “Прибавлення к выпуску 46-му Извѣстій Императорской Археологической Комисіи” ст. 4 за 1912 рік.

VIII.

ЗАЛИШКИ ВІД ОРИГІНАЛУ “СЛОВА”.

1. ДВІ ГОЛОВНІ КОПІЇ З “СЛОВА”.

Рукописа нашого “Слова” спіткала зла доля: він згорів року 1812-го, коли в Москві сиділи французи, — тоді згоріла вся Москва, а в тому й будинок Мусина-Пушкина на Розгуляї з неоціненою його бібліотекою, згорів тоді й збірник з рукописом “Слова”. Таким чином оригіналу “Слова” не маємо, а видання його 1800-го року дуже недокладне, а це перешкода належно зрозуміти та вивчити його. Але див. розділ VII “Чи Слово справді згоріло?”

У теперішній час оригінал “Слова” нам заступають:

1. Мусин-Пушкінське видання 1800 року, не докладне, не все вірне, але все ж головне при наших працях над “Словом”.

2 Катерининська копія, зроблена для неї десь у 1795-1796 році, на три сторінки, — її знайшли, розбираючи непотрібну гардеробу цариці. Списка цього видав академік П. Пекарський: “Слово о полку Ігоревѣ по списку, найденному между бумагами императрицы Екатерины II”, Спб. 1864 р. (див. “Записки Академіи Наук” т. V), але це видання мало що додає нового в порівнянні з видан-

ням 1800 року, — список був зроблений невдало й на швидку руку, і має в собі багато помилок, бо ця Катерининська копія була з поправками гр. Мусина-Пушкина.

Року 1890-го вчений Симоні перевидав цього відписа в “Древности, Труды Московскаго Археологического Общества”, т. XIII за 1890 р., — це видання точно передало Катерининську копію, додано й три сторінки його факсиміле. Для нас особливо цінне те, що в цій копії правопис трохи інший, як у виданні 1800-го року, — він докладніш відбиває оригінал, напр. у ньому є винесені букви.

Ось ці тексти, 1800 р. і Катерининська копія, — це наші головні тексти “Слова”, і добре доповнюють один одного, бо обидва мають навіть пропуски окремих слів.

Видавці нашого “Слова”, Малиновський та Бантиш-Каменський, видали багато різних пам’яток, і тому ми можемо легко прослідити їхню видавничу мету, порівнюючи їхні видання з оригіналами. Це порівняння показує, що ці вчені таки частенько не могли вірно прочитати слова з рукопису оригіналу, натягуючи його на сучасний. І треба думати, що так само вони видали й наше “Слово”, цебто досить помітно попустили його.

2. ВИПИСКИ ІЗ “СЛОВА” І ПЕРЕКЛАД ЙОГО.

3. Історик Н. Карамзін бачив оригінала “Слова”, і поробив з нього багато виписок: він подав зміст його та пояснення до нього в 7 розділі III тому своєї Історії, а також подав свої виписки в примітках перших трьох томів. Видно, що рукопис він читав не легко, але все ж таки його виписки важливі для вивчення “Слова”.

4. Крім цього, учений дослідник “Слова”, Є. Барсов знайшов папери А. Малиновського, головного з видавців нашого “Слова”, і серед цих паперів були й виписки з оригіналу, але, на жаль,

тільки окремі слова. Багато слів у нього написані так, як були в оригіналі, з винесеними буквами, і зовсім не так, як це бачимо в виданні 1800 року.

Але зо всього видно, що Малиновський палеографію знав таки мало: на це вказує й той факт, що року 1815-го він купив був за великі гроші нового оригінала “Слова”, але незабаром виявилось, що це тільки вміла підробка.

Матеріяли Малиновського видав Є. Барсов у I томі своєї праці 1887 р., а докладніш видав їх М. Н. Сперанський в 1920 році, перевидаючи “Слово” з видання 1800 року.

5. Одночасно з відписом “Слова” цариці Катерини II був зроблений також переклад його на сучасну російську мову, переклада зробив Мусин-Пушкин. Треба думати, що переклади “Слова” гр. Мусин-Пушкин дав також і іншим особам, бо ці переклади з XVIII віку час-від-часу знаходяться; пор. Ільїнскій: Перевод “Слова о полку Игореве” по рукописи XVIII века, “Памятники Древней Письменности” ч. 189, 1920 р. Але ці переклади для вивчення “Слова” більшого значення не мають, бо вони дуже недокладні.

IX.

ГЛИБШЕ НАУКОВЕ ВИВЧЕННЯ “СЛОВА”.

1. ПЕРШІ СКЕПТИКИ ДО “СЛОВА”.

“Слово про Ігорів похід” таке сильне своїм змістом, таке глибоко поетичне, що серед надто сірої давнини нашої літератури воно видається білим круком. І нема нічого дивного, що воно відразу по своєму виході викликало підозріння, що це пам’ятка сфальшована. А треба сказати, що саме того часу появлялися не в малому числі різні фальсифікати стародавніх пам’яток і матеріальних, і рукописних. Тоді славною була шкотська епопея “Пісні Оссіяна” 1760 р. Макферсона, але незабаром виявилось, що вона підроблена.

Ось тому граф Рум’янцев, що був конкурентом гр. М.-Пушкина в збиранні пам’яток, став пускати поголоски, що й наше “Слово” сфальшоване. Цю ж думку підтримував і великий знавець давньої літератури, Митрополит Євгеній Болховитинов, а до нього приєднався й історик Шлецер.

Як на те, незабаром появилася кілька “оригіналів” “Слова”, — одного з них купив за великі гроші навіть сам А. Малиновський, — але зараз же виявилось, що це невдалі фальсифікати. Це все зміцнило позицію скептиків, які твердили й далі,

що така пам’ятка, як “Слово”, ні в якому разі не могла постати в XII столітті, бож у тогочасній літературі нема нічого подібного.

З бігом часу появилися нові фальсифікати, що викликали розголос у літературі. Це були: “Кралеvodворський Рукопис” Ганки 1828 р. в Чехах, “Гусла” Мериме 1827 у Франції й ін. Появилися сфальшовані народні історичні пісні Стефана Верковича в Болгарії 1873 р., Думи кількох авторів і в нас в Україні, й т. ін. Ось тому й не диво, що ще й у 1830-х роках серед науковців було немало осіб, що не довіряли автентичності “Слова”, і твердили, що це підрібка на зразок “Оссіяна”, напр.: Каченовський, Надеждин, Сеньковський, Строев і ін. Навіть у 1868 році поважний німецький історик культури Мориц Кар’єр у своїй праці повторив недовір’я до “Слова”. І нема нічого дивного, що і в XX ст. сильно боронить фальсифікацію “Слова” французький славист А. Мазон. Див. далі розділ XIV.

З оригіналу “Слова” 1187 р. з бігом часу робилися списки. Є дані твердити, що останній список не був списаний з оригіналу.

2. ВІДГУКИ “СЛОВА” В ДАВНІХ ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ’ЯТКАХ.

І ось з того часу почалося глибоке й пильне вивчання “Слова” та невпинні розшуки, які скоро довели, що це пам’ятка справді оригінальна з XII віку. Цим особливо зайнявся К. Калайдович, і незабаром виявилось, що вдавнину “Слово о полку Ігореві” було добре знане, широко читалося, а тому впливало на давню літературу, і під його впливом поставали нові пам’ятки. Ось ці відгуки.

1. Автентичність (справжність) “Слова” першим сильно підтвердив К. Калайдович, який у Московській Синодальній Бібліотеці, на Псковському Апостолі 1307-го року, на кінці його, знайшов запису року 1818-го, який безумовно був узятий із

“Слова”, а саме: “При сихъ князехъ сѣяшется и ростяше усобицами, гыняше жизнь наша, въ князѣхъ которы, и вѣци скоротишася человекѣмъ”. Це запис у Пислямові на л. 80 списувача на Апостолі, який відразу сильно ствердив справжність “Слова”.

У “Слові” це бринить так: “Тогда при Олзѣ Гориславличи сѣяшется и растяшеть усобицами, погибашеть жизнь Дажьбожа внука. В княжихъ крамолахъ вѣци человекѣмъ скратишася”.

На Псковщині, певне, був свій давній список “Слова”, не цілком подібний до нашого, і з нього зроблено виписку на Апостолі 1307 року.

2. А через 20 літ ця позиція ще сильніш закріпилася, — року 1838-го вчений І. Снегірев знайшов і оголосив друком два твори: “Повѣствованіе о побоищѣ великого князя Димитрія Ивановича Донского”, та “Слово о житіи и о преставленіи в. кн. Димитрія Ивановича, царя Русскаго”, — порівняння цих творів зо “Словом” відразу показує, що вони написані під впливом його. Див. далі XII-XIII.

3. Року 1825-го Тимковський знайшов т. зв. “Задонщину” чи “Сказаніе о Мамаевом побоищѣ”, — поетична оповідка про Куликівський бій з татарами 1380-го року, написана виразно, як наслідування нашому “Слову”. “Задонщина” відома тепер у шести списках, з них найдавніший з 1470-го року. “Задонщина” добре вивчена в працях С. Шамбіного: “Повести о Мамаевом побоище”, Спб. 1906 р. (і цінна рецензія на неї А. Шахматова), і П. Симоні: Памятники стар. р. яз. и слов., в. III, 1922, а останньо В. П. Андріянова-Перетц 1947-го року.

Про “Задонщину” подаю далі окремого розділа XII-XIII.

4. Нашим “Словом” користався також Псковський Літописець під 1514 р. в опису бою під Оршею.

5. Священик Василь Варлаам у XVI віці склав Життя князя Олександра Невського, і видно, що він знав “Слово”.

6. До “Моління Данила Заточника”, з рукопису кінця XVII віку, внесено з “Слова” одну цитату.

7. Пізніш написана була “Исторія об Азовском сидѣннї”, де так само явні сліди впливу “Слова”.

8. В 1892 році Хр. М. Лопарев видав нову давню пам’ятку: “Слово о погыбели Рускыя Земли”, XIII в., яке, як і “Задонщина”, написане під впливом нашого “Слова”.

9. Додаймо до цього, що в Літописах так само бачимо впливи “Слова о полку Ігореві”. Самий нещасливий похід князя Ігоря на половців докладно описаний в Іпатієвім Літопису під 6693 (1185) роком, і коротко в Літопису Лавріновому під 6694 (1186) роком. Є багато спільного в оповіданнях Іпатієвого Літопису та “Слова”, але ясно знати, що автор “Слова” не користався Літописом, так що всі три оповідання про похід князя Ігоря на половців (“Слово”, Іпатіїв та Лаврінів Літописи) самостійні, і може оперті на різних джерелах; правда, можливо, що сам Іпатіїв Літопис таки користався з “Слова”.

Отже, “Слово” вже вдавнину не було пам’яткою мало знаною, — його читали й його наслідували, головно в його багатій фразеології, і тому воно мало свою корисну долю в літературній нашій традиції.

Досліджуючи запозичення з “Слова”, можна ствердити, що вже вдавнину було кілька списків його з трохи відмінним читанням.

І тільки вже за пізнішого часу наше “Слово” було трохи ніби призабуте, і його мало списували, чому воно дійшло до нашого часу тільки в одному спискові. Але це, певне, тому, що “Слово” в нашій давній літературі стоїть зовсім окремо, як пам’ятка світська, проти яких часто виступало Духовенство.

Правда, така сама доля часом випадала й пам’яткам чисто духовним, що широко розходилися, і що тепер відомі таки в одному примірникові. Наприклад, “Слово о Законі й Благодаті” Митропо-

лита Іларіона з половини XI віку безумовно було дуже популярне, широко читалося, але дійшло до нас тільки в одному повному примірникові.

Отже, ми подали аж 9 відгуків “Слова” по пам’ятках стародавньої літератури. Уже самі ці відгуки ясно свідчать про справжність “Слова о полку Ігореві”, що це пам’ятка справді давня, а всі скептики, у тому й твердження А. Мазона, не мають міцних підстав.

X.

ВИВЧЕННЯ ТЕКСТУ “СЛОВА”.

“Слово” дійшло до нас тільки в єдиному спискові. Це пам’ятка чисто українського духа, а тому вона широко знана була й читалася головню в Україні. Але татарська навала в XIII віці попала на усі книгозбірні, переповнені рукописними книгами, а з ними погоріли й списки “Слова”. А далі, коли татарщина минула, “Слово” потроху ставало задарем для нового читача. Наше “Слово” збереглося головню тому, що списки з нього були й на спокійнішій Півночі, але там, в іншому оточенні, воно було вже менше цікаве. Проте й там воно було добре знане.

Оригінальний рукопис “Слова” сильно читався, а тому був зачитаний, — напевне листки його порозбивалися, особливо починаючи з XIV віку, коли почали писати на папері. Пізніш ці листки може й поплутали невважні списувачі, а тому виданий 1800-го року текст безумовно поплутаний. Та й при оправі збірника могли бути поперекладувані окремі картки, а це так само вело до поплутання тексту.

Ось тому вже М. Максимович уважав за потрібне дещо попереставляти в тексті, що пізніше й робив Потебня й інші дослідники. Далі, в тому тексті, який я подаю тут, зроблено кілька прийня-

тих у науці переставлень (але зловживати переставленнями не можна).

Тепер уже встановилася певна традиція в читанні тексту “Слова”, і дослідники звичайно роблять такі переставлення в ньому: 1. Уривок “О Бояне...” звичайно ставлять перед “Тогда Ігор возрі...”, — тут, можливо, перевернулася картка, і списувач так і списав перевернену. 2. Спомин про Олегові походи, щоб не розривати опису бою, часом переносять перед сон Святослава. 3. “А уже не вижду власти” ставлять на кінці розділу, бо “Но ви рекли” відноситься до Ігоря й Всеволода.

На полях рукопису давні читачі любили писати пояснення незрозумілих слів чи речень, це так звані глоси. Були такі глоси й у нашій “Слові”, а пізніше списувачі позносили їх з маргінесу до самого тексту, а це знову плутає його.

Ось через усе це дуже важливе питання для кожного дослідника “Слова”, — це питання про його оригінальний текст, а тому досліди над установленням самого тексту “Слова” ведуться ще з 1800-го року. На жаль, видатніші вчені свого часу не зацікавилися оригіналом “Слова”, не забезпечили його, — і він згорів 1812-го року, а коли сильно зацікавилися ним — його вже не було.

Глибше вивчення тексту “Слова о полку Ігореві” не спиняється аж до сьогодні, — див. далі розділ XXI про літературу про “Слово”. Вивчення “Слова” не спиняється, і справді вже видано кілька десятків дуже цінних нових монографічних праць і статей.

Мало цього, — вже критично видано кілька разів сам текст “Слова”, виданий глибокими знавцями літератури, історії й палеографії, — вони внесли в текст усе своє знання про “Слово”.

Багато зроблено етнографічних дослідів “Слова”. Напр., до Плачу Ярославни І. Д. Тиунов подає дуже цінну народню паралелю з “Причитання Сьвернаго Края” Е. В. Барсова, М. 1882 р. ч. II, 87, —

жінка плаче за жонатим рекрутом, плаче, як зозулька, і звертається до вітра, сонця і до річки (Збірник про “Слово” 1950 р. ст. 199-201).

М. А. Максимович перший дав поважну й наукову працю про “Слово”. І перший, хто оцінив і звернув велику увагу на народньо-поетичні елементи в “Слові”, був Максимович.

ХІ.

ПОЕТИЧНІ ПЕРЕСПІВИ “СЛОВА”.

“Слово о полку Ігореві” мало надзвичайно великий вплив на літературу ХІХ віку східного слов'янства, але найбільший в літературі російській. Коли “Слово” появилось друком 1800-го року, то воно зараз же викликало низку наслідувань, напр.: П. Львов: “Повесть о Мстиславе Володимировиче”, 1808 р., або Катенин: “Повесть о первом сражении русских с татарами”, 1820 р.

“Слово о полку Ігореві” написане величною поетичною мовою, яка часто переходить у мову мірну, а тому саме аж проситься переспівати його віршами. І починаючи з 1803-го року в російській літературі появилось аж 20 поетичних переспівів віршами. Багато поетів переклали “Слово” без рими, напр.: І. Серяков хоредактилем 1803 р., І. Левитський 1813 р., Н. Язвицький 1812 р., В. А. Жуковський 1817 р., Н. Граматин 1823 р. (так званним билинним складом), А. Н. Майков 1869 р., Н. Алябьев 1873 р., Н. Бицин 1874 р., М. Деларю переспівав наше “Слово” в 1839 р. гекзаметром, і т. ін. Серед російських поетичних переспівів віршами є й дуже вдалі та високопоетичні, напр. Л. А. Мея 1850 р. (працював 9 літ), Н. Гербеля 1854 р., Г. Вольського 1908 р. і інші.

Дуже багато російських поетів перекладали з “Слова” тільки деякі більш поетичні уривки, особливо славний “Плач Ярославни”, напр., крім уже названих: Н. Белюстин 1819 р., І. І. Козлов 1821 р.,

В. Загорський 1825 р., П. Шклярський 1831 р., Ф. Миллер 1873 р., Н. Берг 1846 р. й інші.

Українські поети теж не менше займалися переспівом усього “Слова”, а “Плач Ярославни” переспівували нерідко, починаючи ще з Т. Шевченка. Поважнішого поетичного переспіву всього “Слова” в нас ще не появилось, хоч добрі спроби були і є.

У нас “Слово” перекладали чи переспівували: Іван Вагилевич, Ів. Гуталевич, Богдан Дідицький, Дмитро Загул, Кендзерський, О. Левицький, Б. Лепкий, М. Максимович, П. Мирний, Навроцький, О. Огоновський, О. Партицький 1884 р., Ст. Петрушевич. Ст. Руданський (не закінчив), Марк. Шашкевич, Т. Шевченко, К. Шейковський 1885 р. і ін. Огляд старших перекладів “Слова” подав Огоновський в своїй Історії літератури ч. І, ст. 72-76, 1887 р.

Року 1907-го В. Шурат випустив свою працю про “Слово” зо своїм переспівом. У своїй “Історії української літератури” 1923 р. т. II, ст. 179-191 проф. М. Грушевський дав свій прозовий переклад “Слова”, але не докладний. Року 1936-го у Львові появились два поетичні переспіви: Св. Гординського та Миколи Матієва-Мельника. Року 1939-го в Києві появилвся переклад “Слова” на живу українську мову поета М. Рильського, з поясненнями проф. М. К. Грунського й текстом “Слова” за виданням 1800-го року.

У цьому виданні я подаю свою спробу віршованого поетичного переспіву всього “Слова”. Я скрізь пильнував триматися давнього оригіналу якнайближче, а де доводилося додавати до оригінального тексту, там я пильнував, щоб мої додатки-пояснення були в дусі самого “Слова”. Оригінальне “Слово” читається тепер тяжко, і наше громадянство звичайно докладно не розуміє вже його стародавньої мови, а тому я сподіваюся, що в моєму переспіві ця наша найважлива велична пам'ятка значно оживе: стане приступною для всього широкого громадянства.

ХІІ.

“ЗАДОНЩИНА”.

1. ЄДНІСТЬ ІДЕОЛОГІЇ “СЛОВА” Й “ЗАДОНЩИНИ”.

Хто займається вивченням “Слова о полку Ігореві”, той не може опустити високо цікавої й цінної пам’ятки, що зветься “Задонщина”,* бо пам’ятка ця постала зо “Слова” і сильно з ним пов’язана. Пам’ятку цю вперше видрукував Тимковський 1852-го року, і з того часу не спиняється вивчення її, і з бігом часу вона стала головним доказом справжності “Слова о полку Ігореві”, бо наука ясно показала, особливо за останній час, що в основі “Задонщини” лежить “Слово”, — автор “Задонщини” багато взяв із “Слова”.

“Задонщина” — це поетичне оповідання про т. зв. Куликівську битву, що відбулася 8 вересня 1380-го року, — великий московський князь Дмитрій Іванович переміг татар на чолі з ханом Мамаєм на Куликовому полі над р. Непрядвою, припливом Дону, чому історія й назвала цього князя Донським. З князем Дмитрієм був і його двоюрідний брат Володимир Андрієвич, князь Серпухівський, і багато інших лицарів.

Поразка татар над Доном 1380-го року була

* Задонщина — за річкою Доном, Задоння, як Задні-прящица й ін.

великою і голосною історичною подією, яка незабаром знайшла собі поетичний опис в літературі, а трохи пізніше постали аж три оповідання про цю битву під назвою “Сказаніє о Мамаєвом побоїщі”, і вони ясно користалися “Задонщиною”.

“Задонщина” написана десь наприкінці XIV чи на початку XV віку. Це пам’ятка не українська, а північносхідня, але така близька своєю побудовою, духом та ідеологією до “Слова о полку Ігореві”, що тепер нею неодмінно займаються при вивченні “Слова”.¹ “Слово” постало зараз по 1185 році, коли півовці доноги розбили “руських” князів на чолі з князем Ігорем, а трохи пізніше, року 1224-го вже татари так само сильно погромили українські війська. А через 156 літ, року 1380-го організовані й поєднані північноруські війська перемогли хана татарського Мамаєа.

Відбулися, як великі й голосні історичні події: поразка кн. Новгород-Сіверського Ігоря 1185-го року, і перемога над татарами Московського князя Дмитрія 1380-го року. Поразка 1185-го року сталася через княжі коромоли (свари і непослух), а перемога 1380-го року — через з’єднання та згоду князів. І автор “Задонщини” тісно пов’язав свій твір зо “Словом о полку Ігореві”, і це пов’язання справді ідеологічне й близьке, бо поріднення руських князів півдня й півночі було тоді ще живим.

“Слово” — це полум’яний заклик південно-руських князів до поєднання. Автор “Задонщини” всією душею сприймає цей заклик, і дає малюнка, які великі користі принесла єдність князів на Куликовому полі року 1380-го. У “Задонщині” ідейно поєднані два твори, бо обидва автори їх кличуть

1 Ось тепер вийшла цінна книга: “Слово о полку Ігореві” и памятники Куликовского цикла. К вопросу о времени написания “Слова”. 1966 рік, М. Л. Видання Академії Наук СССР, 620 ст. Це Збірник, дано 11 статей.

до поєднання, тільки з різних причин. Ідея “Слова” повторена на практиці в “Задонщині”.

Передмова до “Задонщини” подає, що “бусурмани на ріці на Каялі одоліша род Афетов (русиців), оттолі Русская Земля сидить невесела, от Каласькія (Калкської) раті до Мамієва побоїща тугою і печалію покришася, плачущися, чады своя поминаючи”.²

Навпаки, бій на Куликовому полі, на Задонщині приніс усім велику радість. Звичайно, в XIV віці був ще сильний і живий зв'язок між руськими князями, бо ще живою була сама пам'ять про єдину велику державу Русь зо столицею в Києві, південь і північ ще добре чули свою близькість.

2. “ЗАДОНЩИНА” ПОВТОРЮЄ “СЛОВО”.

Щоб схарактеризувати стиль “Задонщини” до стилю “Слова”, подам тут хоч кілька прикладів.

Вступ до “Слова о полку Ігореві” ось так повторюється в “Задонщині”: “Лутче бо нам єсть, братіє, начяти повідати інеми словеси о похвальних о нинішніх повістех о полку великого князя”. Таких збігів-перерібок з “Слова” у “Задонщині” довгі десятки.

З великою експресією автор “Задонщини” описує поразку татар 1380-го року на Куликовому полі, наслідуючи “Слово о полку Ігореві”: “Черна Земля под копити косьми біла посіяна, кровью поляна. Сильніе полки ступишася вмісто, притопташа холми і луги, возмутиша ріки і озера. Кликнуло Диво в Русской Землі, велит послушати разним землям. Шибла слава к морю, к Желізним Вратам, ко Орначі, к Кафі, оттолі к Царгороду на похвалу. Русь одоліла рать татарскую на полі Куликові!”

Відомий рефрен “Слова”: “О Руская Земле,

² История русской литературы, т. II. 1. ст. 213. М. 1946 р.

— теперь бо еси за соломьянемъ побывала!” А інші списки “Задонщини” це місце подають так: “Руская Земля, — то ти ест за Соломономъ царемъ побывала!”³

“Задонщина”, звичайно, менше поетична, як “Слово о полку Ігореві”. Порівнюючи ці твори, завжди бачимо, що автор його, монах Софонія, все упрощував високо мистецькі картини “Слова”. Напр. “Слово” подає величну поетичну картину: “Ту ся копієм приламати, ту ся саблям потручати о шеломи половецкия на ріці на Каялі у Дону Великого”. Іерей рязанець Софонія передав це в “Задонщині” простіше і реальніше: “Пасти трупу чоловічью на полі Куликові, пролитися крове на речки Направді” (Непрядві).

“Задонщина” дійшла до нас у 6 списках XVI-XVII віків, з них три повні, а три неповні, але оригінал її до нас не дійшов. Серед цих шістьох списків “Задонщини” т. зв. список Ундольського XVII віку — це список найкращий і найповніший. Усі списки “Задонщини” писані недбало, тому вони поспуті й малограмотні.

Найстаріший текст “Задонщини” зберігся у збірнику 1470-1480 років Кирило-Білозерського монастиря, на 7 листках. Зберігається цей список у Державній Публічній Бібліотеці м. Ленінграду, був видрукований вже 1852 року Тимковським.

Список цей так само сильно зіпсутий: у ньому повно помилок і зіпсуття, багато скорочень аж до затемнення змісту, є опущення тексту. Але й ці недостачі його не заважають йому давати багато цінних вияснень для всіх інших списків.

Але цей найдавніший список 1470-го року неповний, — він має тільки першу половину “Задонщини”, а другої половини, перемоги над Мамаєм, у ньому нема.

Усі ці 6 списків “Задонщини” видрукувала зо

³ “Труды”, VI ст. 227. 1948 р.

своїм критичним аналізом В. П. Андріанова-Перетц, і вона ж, на основі всього збереженого, склала одного спільного списку.¹

Кирило-Білозерський список “Задонщини” 1470 року має на початку такий заголовок: “Писание Софония старца рязанца, благослови Отче. Задонщина великого князя господина Дмитрия Ивановича и брата его князя Володимера Ондрѣевича”.

Слово “Задонщина” вживається тільки в цьому одному спискові.

Повний список XVII в. Ундольського має інший заголовок: “Слово о великом князе Дмитрее Ивановиче и о брате его князе Владимире Андрѣевиче, яко побѣдили супостата своего царя Мамаю”.

Глибший аналіз показує, що “Задонщина” основана на таких чотирьох джерелах: 1. Літописне оповідання, 2. Усні перекази, 3. Народні думи і 4. “Слово о полку Ігореві”. Звертаємо увагу на це останнє джерело.

Автором “Задонщини” був Священик рязанець Софонія, певне монах Кирило-Білозерського монастиря. Софонія перше був брянським боярином, а потім став ченцем. Як монах, Софонія вніс до “Задонщини” багато релігійного, чого нема в “Слові о полку Ігореві”. “Слово” пов’язалося тут з Рязанню, у XIV віці їх зв’язок був сильніший, бо Чернігів був тоді містом, першим по Києві.

Безумовно, чернець рязанець Софонія був видатним поетом свого часу. Він не тільки сильно наслідував “Слово о полку Ігореві”, але й сам дав у “Задонщині” багато поетичних картин, виразів і ін. Це був справжній поет, чому мова й стиль “Задонщини” часто справді поетичні.

¹ Див. “Труд древнерусской литературы”, Москва, 1947 рік, том V ст. 194-198 і т. VI ст. 233-255, а спільний текст 223-232. Тепер усі ці списки надрукувала Р. Дмитрієва в Збірнику: “Памятники Куликовского цикла” 1966 р., ст. 535-556.

“Задонщина” упланована так. Частина I: передмова, ч. II: центральна, головна частина, — оповідання про перемогу над татарами на Куликовому полі, і ч. III: закінчення, — утеча хана Мама́я і прощання великого князя зо своєю дружиною на полі бою.

Передмова до “Задонщини” взята з Повісті временних літ та з Іпатієвого Літопису. Цю передмову написав може й не Софонія, але в XV в. вона вже була. Більших запозичень зо “Слова” тут нема.

Оповідання, друга частина “Задонщини”, побудована виключно на “Слові о полку Ігореві”, а коли Софонія відступає від нього, то тільки для історичного опису. Це головна частина, — оповідання про Куликову перемогу над татарами на Задонні.

Закінчення — це прощання “на костях”, близьке до літописного оповідання про Мамаєве побоїще, а із “Слова о полку Ігореві” тут нічого нема, тому можливо, що це закінчення склав не Софонія.

Не виключене, що початковий склад оригіналу “Задонщини” не мав початку й кінця, — вони додані пізніше і не Софонією. Софонія написав саму центральну частину.

Мова “Задонщини” вже помітно різниться від мови “Слова”: вона має не мало слів, не знаних в Україні, таких, як, напр., посмотрим, у “Слові” позрим, і т. ін.

У “Слові”, скажемо, добре знане старослов’янське препозитивне дієслово **ся** (так воно вжито в “Слові” аж 6 разів), — “Задонщина” цього зовсім не знає. Правда, один раз О. Софонія вжив його, але невдало: “Ту ся брата розлучиста”. “Слово” він передав неправильно: “Ту ся погани розлучишася”, — тут одне **ся** непотрібне, і це ясно свідчить нам, як Софонія користався “Словом”.

Центральна частина “Задонщини”, саме опові-

дання про поразку Мамаю написано під сильним впливом “Слова о полку Ігореві”, — його вплив помітний на кожному кроці. Безумовно, “Задонщина” — це твір, написаний на підставі “Слова”, це сильне наслідування його. Це не плагіат, як де-хто висловлюється, але запозичень із “Слова” в ньому справді аж надто багато. Поетичні образи “Слова” Софонія або поперероблював, або дає ті самі, і подає картини, звороти та вирази з “Слова”.

Цікаво, що багатьох стародавніх образів “Слова” Софоній уже не розумів, а тому часто упрощував їх. Він сильно наслідує “Слово” стилістично.

Плана “Слова” Софонія повно переніс у “Задонщину”, — він використовує його вміло й гарно, тому він тісно пов’язав “Слово” з “Задонщиною”.

Наука дослідила вже всі однаковості “Слова” й “Задонщини”, — їх дуже багато, а що важливе — обидва ці твори міцно пов’язані ідеологічно.

Але в “Задонщині” знаходимо помилки супроти “Слова”. У “Слові”, напр., Дніпро пробиває “каменние гори”, і це правдиво, бо на ньому є пороги. Про ці “каменние гори” пише й Софонія, але це тільки помилка, бо на путі Дону немає перепон, протє Софонія ужив стародавнього образу.

Запозичення з “Слова” Софонія часто псує, наприклад:

“С л о в о”:	“З а д о н щ и н а”:
Что ми шумить	Что пишу
За шеломянем еси	За Соломоном царем
копья	кафи
конець копия	кочаны коней.

При порівнянні цих двох творів треба сказати, що “Задонщина” у відношенні поетичности стоїть значно нижче “Слова”.

Порівняння “Слова” з “Задонщиною” завжди свідчить, що “Слово” твір старіший, що це воно було джерелом для “Задонщини”, а не навпаки. Це

порівняння дуже корисне, бо воно часто дає нам можливість вияснити деякі неясності “Слова”, — “Задонщина” допомагає глибше розуміти його і вірніше його перекладати. Це порівняння показує, що в Софонії був у руках якийсь такий текст “Слова”, який був трохи відмінний від виданого Мусиним-Пушкиним.

Багато слів “Слова” стали вже для Софонія архаїзмами, і він їх передає словами, знаними більше на півночі Руси:

“С л о в о”:	“З а д о н щ и н а”:
ліпо	лучше
позрим	посмотрим
ущекотал	вищекотал
възлелей	прилелей

Або ще. “Слово” подає: “Тогда по Руской Земли рѣтко ратаево кикахуть”, а “Задонщина” це скорочує: “Ни ратаи, ни пастуси не кличут”.

“Задонщина” розв’язує не мало темних місць “Слова”. Напр. “Растікашеться мислію по древу” в “Задонщині” остається незмінним “мислію”, поправка на “мисію” (вивіркою) не стверджується.

Року 1916-го проф. А. І. Соболевський виставив гіпотезу, що на початку “Слова” його листки поплутані, — це цілком підтверджує текст “Задонщини”.²

“Задонщина” ясно нам показує, який сильний вплив мало “Слово о полку Ігореві” вдавнину на всю Русь, на читачів і на князів, і на Духовенство.

І ясно бачимо, що вже не так сиротою-одинцем стоїть “Слово” у давній літературі, коли знайшлася й перерібка його, “Задонщина”, по 200 роках перерви.

Література про “Задонщину” усе збільшується, бо все збільшується розуміння великої

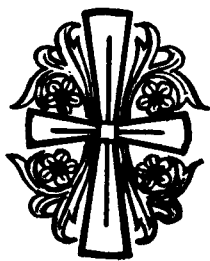
2 “Труды” том VI ст. 217-218.

ваги цієї пам'ятки для вивчення "Слова о полку Ігореві".

Старша література подана про "Зад." вище. Із нової літератури подаю тут цінні праці проф. В. П. Адріанової-Перетц, уміщені в "Труды древнерусской литературы": 1. Задонщина, вступ, текст і примітки, том V, 1947 р. ст. 194-224, тут же на ст. 194-195 подана вся література про "Задонщину", головно нова. 2. "Задонщина" (опыт реконструкции авторского текста), том VI, 1948 р., ст. 201-225.

Цінну статтю про "Задонщину" подає й "История русской литературы" том II випуск I, ст. 210-215, 1946 рік.

Останнього часу, року 1966-го в Москві вийшов дуже цінний збірник: "Слово о полку Игореве" и Памятники Куликовского цикла", на 620 ст. У цьому Збірнику у додатку дані тексти "Задонщини", і тут дані і статті, дослід "Слова" і "Задонщини". Над цим багато потрудилася Р. П. Дмитрієва. На ст. 557-583 тут Н. Дробленова і Ю. Бегунов подали всю бібліографію про "Задонщину" за роки 1852-1965.

ХІІІ.

СУПЕРЕЧКИ ПРО СПРАВЖНІСТЬ "СЛОВА".

1. СУПЕРЕЧКИ ПОЧАТКОВІ.

"Слово о полку Ігореві", коли воно року 1800-го вийшло в світ, справило на всіх величезне враження своєю свіжою поетичністю, своїм полум'яним стилем. Усі в один голос свідчили: такої пам'ятки ще не було! Це пам'ятка, яку нам трудно зрозуміти...

У той час було два культурних центри в Петербурзі (і в Москві), які гуртувалися біля графів Мусина-Пушкина і Рум'янцева, — обидва великі багаті й обидва займалися археологією. Граф Олексій Іванович Мусин-Пушкин (1744-1817) був членом Академії Наук, а з 1791 р. став обер-прокурором Св. Синоду, а це дало йому повну змогу збирати старовину по Церквах та монастирях. По всіх більших містах граф мав своїх комісіонерів, які вишукували для нього різну старовину. І граф зібрав безконечно багато дорогоцінних рукописів, але більшість цього всього згоріла 1812-го року при пожежі Москви... Див. вище розділ VI.

Конкурентом графа Мусина-Пушкина був граф Микола Петрович Рум'янцев (1754-1826), — і він збирав і купував старовину, а що був незмірно багатий, то зібрав великий музей, який і ліг в ос-

нову (з 1831-го року) знаменитого Рум'янцівського Музею (з 1861 р. перевезений в Москву).

Графи сильно суперничали між собою, і коли 1800-го року гр. Ол. Мусин-Пушкин видав "Слово о полку Ігореві", гр. Рум'янцев загорівся заздрістю, і повів агітацію, що "Слово" — сфальшована пам'ятка, складена кимсь із оточення Мусина-Пушкина!

Ці видумки на "Слово" чи не першим підхопив від гр. Рум'янцева видатний учений того часу (пізніше Митрополит Київський) Євгеній Болховитинов (1767-1837). Він добре знав рукописи, знав палеографію й старанно займався історією та археологією, був приятелем історика Н. Бантиш-Каменського.

Він добре бачив оригінала "Слова" і заявив, що це пам'ятка, створена в XV віці на основі відомих тоді оповідань про Куликовську битву.

Думку Євгенія Болховитинова піддержували інші тогочасні вчені, але пішли ще далі: "Слово о полку Ігореві" — це просто фальсифікат XVIII віку, яких було тоді взагалі не мало.

Знання давньої мови, літератури й палеографії було тоді ще дуже низьке, — ці науки тільки но починалися тоді, тому чимало вчених, з тієї чи іншої причини, не визнавали автентичности "Слова". Це були перші скептики: Каченовський, Сеньковський, історик Шлецер, Надеждин, Строев і ін.

Перші скептики не визнавали автентичности "Слова о полку Ігореві", і їхній голос був важливий, бо це ж були вчені, що займалися археологією, а головне — вони "Слово" бачили на власні очі й знали про нього від людей з оточення Мусина-Пушкина.

Підкреслюю тут, що "Слово" було тоді самотнім поетичним твором, — відгуки про нього в давній літературі були тоді ще не знані.

2. "СЛОВО" БЕЗУМОВНО АВТЕНТИЧНЕ.

Питання про час написання "Слова о полку Ігореві" високо важливе. Зміст "Слова" широкий, головна його ідея — єдність князів — невмируща. Але все це з погляду людини XII віку, а не XVIII, бо з погляду XVIII віку воно тратить свою ціну.

"Питання про дату "Слова" — це питання бути чи не бути "Слову". Це питання життя чи смерти для цієї пам'ятки", пише акад. Д. Лихачов.¹ І більшість учених дослідників відносять постання "Слова" на кінець XII віку.

Але помаду стали появлятися й протилежні голоси: "Слово" автентичне! Голосів цих ставало все більше, бо й вивчення "Слова" більшало з року на рік. Знаходилися нові стародавні пам'ятки, і ширився науковий кругозір про давнину.

А з часом стали появлятися й капітальні наукові праці, які ясно показували, що "Слово" — велична справжня наша пам'ятка! Скажемо, тритомова монографія про "Слово" проф. Е. Барсова, 1887-1889 глибоко вияснила величезну вагу "Слова" і його справжність.

Цінні праці виходили все частіше, і вони йдуть аж до сьогодні. Скажемо, року 1926-го в виданні Української Академії Наук вийшла праця про "Слово" академіка Вол. Мик. П'єр е т ц я, — плід його всіх університетських викладів та семінарійних студій, які він передавав усім нам, його учням.

І голоси скептиків затихли, запанувала думка Е. В. Барсова: "Полум'яна любов автора "Слова" до Руської Землі, до її слави, до її чести роблять безсмертним цей твір. Це той прапор, який зробив нас великим народом, увів нас у всесвітню історію і зробив нас носіями загально людської культури!" (т. I, епіграф).

¹ Когда было написано "Слово о полку Игореве". Див. "Вопросы литературы", М. 1964 р. кн. 8, ст. 133.

З бігом часу наука виробила свої об'єктивні докази про автентичність “Слова о полку Ігореві”. Кожен учений, що належно знає свої науки, а саме: історію мови, давню літературу, давню історію, палеографію, археологію, кожен такий учений тепер легко признає, що “Слово” — пам'ятка автентична, а не підроблена.

Ось головні ці докази:

1. На початку XVIII ст. підроблення пам'яток справді бували не раз, але з матеріальною метою: дорого продати свій фальсифікат. Тут же, у справі “Слова”, цього не було: “Слово” було вміщене в рукописному Збірнику XVI ст., і зміст того Збірника знаний.

Про цього Збірника знаємо, що він знаходився в руках Митрополита Ростовського Дмитрія Туптала, бо знаходився в його бібліотеці. Того часу Митрополит писав історію Церкви і користався Хронографом.² Безумовно Митрополит Дмитрій добре знав цього Збірника.

Цікаву звістку про це подає проф. М. Грушевський. Він пише: “Дехто з самовидців (свідків) вважали письмо “Слова” пізнішим, XVII віку, і добачали в ньому подібність до почерку Митрополита Дмитра Тупталенка, якого рукописи зберігалися в бібліотеці того ж Ростовського Ярославського Митрополичого Дому (спостереження друкаря Селивановського, досить обізнаного з рукописами)”.³ Цими рукописами пізніше завідував Архимандрит Іоїль.

2. Знання палеографії та стародавньої мови в кінці XVIII та на початку XIX віку були зовсім малі, і не можна вказати жодної людини, яка могла б написати такий “тонкий” фальсифікат. Ніхто з гуртка вчених при гр. Мусині-Пушкині створити

² † Іларіон: Святий Дмитрій Туптало, Вінніпег, 1960 рік, ст. 119-120.

³ Історія української літератури. Львів, 1923 р., т. II ст. 169.

такого ніяк не міг би. Були вчені, але вони старовину знали не досконало. Та крім цього треба було б бути й великим натхненим поетом. Крім цього так досконало знати саму давню мову в кінці XVIII ст. ніхто не міг.

3. На початку XIX століття ще не знали відгуків (ремінісценцій) “Слова” в давній нашій літературі. Про них довідались трохи пізніше, і вони відразу ствердили автентичність “Слова”. Див. вище, розділ VIII. 2.

Скажемо, коли знайдені були приписки на Апостолі 1307-го року та “Сказання о Мамаєвом побоищі”, то всі попередні скептики помалу міняли свої думки про “Слово”, і вважали його надалі пам'яткою стародавньою. Тільки сам гр. Рум'янцеv уперто вважав “Слово” фальсифікатом XVIII віку, ане не з наукових якихось причин, бо їх він не подав.

Вставка в Апостол 1307-го року уривка зо “Слова” давно вже служить важливим доказом справжності й давності його. Ось тому ті, хто відкидає давність “Слова”, твердять, що це гр. Мусин-Пушкин сам вніс цю виписку з Апостола в “Слово”. Але тепер твердо відомо, що Апостол 1307-го року не міг бути в руках Мусина-Пушкина (“ВИ” 1964 р. кн. 9, ст. 134).

Цю вставку в Апостолі 1307-го року перший знайшов К. Ф. Калайдович, року 1813-го, і з того часу стихлилися підозріння до “Слова” тогочасних скептиків.

Приписку на Апостолі 1307-го року зробив писар Діомид (перше думали, що Ігумен Зосим).

4. Року 1852-го Тимковський знайшов т. зв. “Задонщину”, написану на основі “Слова”, і стало зовсім ясно, що “Слово” — пам'ятка автентична. Див. розділ XII-XIII.

“Задонщина”, коли була знайдена, відразу була прийнята за наслідування “Слову”. Стало ясно що “Слово” старіше за “Задонщину”.

“С л о в о ”:

быля
кмети
пѣснотворецъ
дань
поганые
бусый
жир
болото

“З а д о н щ и н а ”:

боярин
полководцы
гудецъ
выходъ
бусурманове
сѣрый
богатство
добро

Це ясно показує, що “Слово” старше за “Задонщину”.

5. Мова “Слова” така архаїчна, і така суцільна, що такої мови ніхто не підробив би. Та ж цю мову не скрізь добре розуміємо навіть тепер!

Словник і мова “Слова” безумовно давні, відповідають XII ст., і це сильне свідоцтво проти тих, хто намагається бачити в “Слові” пам’ятку XVIII в.

Всебічне вивчення мови “Слова”: його лексика, фонетики, морфології, складні, ясно показує, що це пам’ятка XII віку. Напр.:

Слово “т л ъ к о в и н њ” зустрічається тільки в “Слові” та в “Пов. вр. літ” під 907 роком. Слово “к н е с њ” довго було загадковим, але тепер його добре знають. Слово “п у т и н ы” — це старий мисливський термін, пізніше вживається “ногавки”, українське ногавиці.

Багато слів “Слова” в українській мові пережили довгі віки, і вживаються ще й сьогодні з тим же значенням.

Слово “з е г з и ц я” здибується тільки в “Слові”, в інших давніх пам’ятках його нема. Слово “с л а в і й” знаходиться тільки в “Слові” та в “Задонщині”, — в інших давніх пам’ятках цього слова нема. П о с к е п а н и й. “Шеломи поскепані” — розбиті в дризги, в тріски, на скипки. С а б л і були знані на Русі в X-XII віках, їх згадують Літописи, і вони знані археологам.

6. Словник “Слова” має собі паралелі в інших

давніх літературних пам’ятках. Паралелі ці вже вибрані, і вони показують відповідність їх своєму часу. Так тонко й досконало знати словника XII віку ніхто не зміг би.

7. Коли б “Слово” було фальсифікатом, то в його мові неодмінно були б анахронізми, невідповідності своєму часу, а їх якраз і нема.

8. У “Слові” багато тюркізмів, і всі вони в давній домонгольській формі. Дослідники фахівці, такі як академіки і професори П. Меліоранський, Ф. Корш, В. Гордлевський, С. Малов, американець К. Менгес, поляк Зайончковський і ін. ніколи не сумнівалися, що “Слово” — пам’ятка XII віку.

Фахові тюркологи, досліджуючи “Слово”, вважають його тюркізми дуже давніми, а це свідчить, що “Слово” — пам’ятка XII віку, домонгольської доби.

Пам’ятаймо, що у війську Чернігівського князя Ярослава були тюркські племена ковуїв, — билі, мугути, татрани, жельбіри, топчаки, февуги, олибе-ри, — вони підтримували тюркізми в нашій мові.

9. Автор “Слова” виявив прекрасне й глибоке знання життя степу і степовиків половців, — він степ і життя його малює картинно. Автор добре знає половецький фольклор, і то давній. Так міг змалювати життя степу тільки автор XII століття, ніколи XVIII ст. А це все свідчить проти тих, хто твердить, ніби “Слово” написане в XVIII ст.

10. “Відомості про поганство, які маємо в “Слові”, рішуче стверджують його справжність”, твердить акад. Д. Лихачев.¹

Християнство заціплювалось в Україні-Русі дуже поволі, і весь час творилося двоєвір’я, бо поганська старовина виводилась так само дуже помалу. Тому на залишки поганства в “Слові” треба дивитися як на залишки реальні, а не надумані.

І це так само доказ глибокої старовинності

¹ “Вопросы литературы” 1964 р. кн. 8, ст. 153.

“Слова”, бо в XVIII віці такого глибокого “поганського стилю” жодним способом уже не було б.

У “Задонщині” уже нема поганства та двоєвір'я. І не могло бути, а це свідчить про справжність “Слова о полку Ігореві”.

11. “Слово” знає багато князів, до 40(ст.193) і ніколи не помиляється в них і точно характеризує кожного з них. Бо автор — сучасник події, яку описує.

Сучасні історичні події автор “Слова” знає як сучасник, як їх самовидець, — він знає їх не з других уст. Це свідчить про оригінальність “Слова”. Автор його знає чимало такого, чого не знає, скажемо, Іпатіїв Літопис.

Ю. Лотман в 1961 році дав працю: “Слово о полку Ігореве и литературная традиция XVIII — начала XIX в”², а в ній дав широкий матеріал, який ясно показав, що “Слово” — це пам'ятка XII віку, у жодному разі не XVIII.

Усе вищеподане міцно свідчить, що “Слово о полку Ігореві” — пам'ятка автентична, справжня.

3. ПРОФ. А. МАЗОН (1881-1967) І ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ.

З бігом часу вивчення “Слова о полку Ігореві” стало таке глибоке й таке широке, що помалу зникали свої скептики, і тепер увесь слов'янський світ уважає його пам'яткою автентичною.

Але початковий скепсис до “Слова” перекинувся й за кордон, головню у Францію, де рано почав твердити про сфальшованість “Слова” професор паризької Collège de France Андрій Мазон, і свої сумніви продовжує й далі.

Сумнів до “Слова” у Франції розпочав ще паризький славист Люї Лежé 1901-го року. У своїй праці “Слов'янська міфологія” він висловив сумнів про “Слово”. Він пише, що в ньому забагато поганства, — такого в XII віці не могло бути. Цей

² “Слово о полку Ігореве — памятник XII века”.

сумнів повторив проф. Л. Леже і в своїй “Історії російської літератури” 1907 р.

Сильніше взявся за “Слово” проф. Андрій Мазон, взявся ще з 1925 року, і виставив свою власну гіпотезу про неавтентичність “Слова”, яку він широко розробив і дав поважні докази, з якими треба рахуватися. А. Мазон став тепер головою французьких скептиків, бо його думки придбали не мало симпатиків, напр. у Франції: А. Вайян, М. Горлін, Б. Унбегаун і ін., а з поляків — Крижановський.

Року 1938-го і 1939-го в журналі французьких славистів “Révue des études slaves” проф. А. Мазон умістив чотири статті, в яких подав свої думки про постання “Слова о полку Ігореві”. А. Мазон стає на бік перших російських скептиків, і висловлює думку, що “Слово” склав хтось із ученого гуртка гр. Мусина-Пушкина наприкінці XVIII ст., склав на основі “Задонщини”.

Усі свої сумніви проф. А. Мазон основує на пам'ятці 1470-го року “Задонщини”, але він мав у своїх руках неповні списки її. Найстарший список Кирило-Білозерського монастиря 1470 р., як ми бачили вище, справді має тільки початок, а другої половини в ньому нема. Цього списку А. Мазон уважає за важнішого й цілого, і твердить, що дальший зміст “Задонщини” появилася пізніше, дописаний. Цебто, правдива “Задонщина” подає тільки поразку вел. кн. Дмитрія Донського, якого татари буцім то розбили, а друга частина “Задонщини”, в якій кн. Дмитрій розбиває хана Мамаю — це пізніша дорібка московських патріотів.

Список “Задонщини” Кирило-Білозерського монастиря для проф. А. Мазона — історичний документ, що перемоги над Мамаєм не було, — була тільки поразка від татар, цебто те, про що свідчить “Задонщина” КБ списку.

А. Мазон твердить, ніби хтось із гуртка вчених при гр. Мусин-Пушкині переробив “Задонщину” на

“Слово о полку Ігореві”, а сам оригінал “Задонщини”, що був у його руках, спалив.

На думку А. Мазона “Задонщина” стала джерелом для “Слова”, цебто “Задонщина” була оригіналом, на основі якого хтось склав “Слово”. Текст “Задонщини” ніби старший за текст “Слова”, і тому “Задонщина” у всіх відношеннях пам’ятка цінніша за “Слово”.

Військова поразка “Задонщини” (за КБ списком) поєднала її з “Словом”, у них одна ідеологія. А. Мазон твердить: “Очевидна аналогія між нещасливим походом кн. Ігоря проти половців і великою битвою 1380 року” (“Труди” VI. 206).

Мазон твердить, що хтось із учених к. XVIII в., із гуртка гр. Мусина-Пушкина, взявши в основу “Задонщину”, склав “Слово о полку Ігореві”. Тому “Слово” — мозаїчне поєднання різних і різночасових частин, одна одній протилежних, тому в “Слові” так багато темного...

А. Мазон ще і в 1944 р. вмістив у “*Révue des études slaves*” статтю про “Слово”, в якій подає свої попередні думки, головню з 1938-1939 років. Ці свої думки він року 1940-го випустив окремою книжкою: “*Le Slovo d’Igor*” (182 сторінки).

Звичайно, ідеологія А. Мазона шириться, і його думки скріплюються. Скажемо, А. Вайян року 1932-го написав статтю: “Епічні пісні південних слов’ян”, в якій зве “Слово о полку Ігореві” сфальсифікованим. Року 1934-го Ю. Крижановський випустив у Вільнюсі книжку польською мовою “Билини” (думи), в якій пробує довести, що “Слово” написав-сфальшував А. Ф. Малиновський. Щоб затерти сліди, рукопис “Слова” зник.

Року 1939-го в м. Београді в Югославії мав відбутися III Міжнародній Конгрес славистів, і на ньому відведено було належне місце і для “Слова”. Але через війну Конгрес не зібрався.

Головна істота концепції проф. А. Мазона в тому, що він вважає “Задонщину” старшою від

“Слова”, що “Слово” написане в XVIII віці як наслідування “Задонщини”.

Концепція А. Мазона глибше розглянена і відкинена, як недоведена, багатьма вченими дослідниками, а особливо в Збірниках “Слово о полку Ігореве — пам’ятник XII века”, М.-Л. 1962 та 1966 р.р.

Автором “Слова” А. Мазон спочатку називав першого видавця його А. Мусина-Пушкина, а пізніше — Н. Бантиш-Каменського. Тепер автором “Слова” Мазон вважає першого власника рукопису Архимандрита Іоїля Биковського.

А. Мазон твердить, що “Слово” постало в XVIII ст. за час цариці Катерини, щоб виправдати її великий імперіалізм, і цим вніс політику в цю справу.

Акад. Д. Лихачов твердить, що Мазон не досліджував самостійно “Задонщини”, а звичайно посилається на дослід свого учня чеха Я. Фрчека (“ВИ” 1964 р. кн. 9 ст. 122).

А. Мазон бачив у “Слові” багато ознак Оссіянізму.

А. Зимин твердив на дискусійних Зборах, що останнього часу і А. Мазон схиляється вважати автором “Слова” Архимандрита Іоїля Биковського (“ВИ” ст. 122).

Року 1966-го в Москві вийшов Збірник 620 ст. “Слово о полку Ігореве”, присвячений часу написання “Слова” — заторкнені всі докази А. Мазона і показана їх безпідставність.

4. НЕПРАВИЛЬНИЙ ШЛЯХ А. МАЗОНА.

Але думки проф. А. Мазона знайшли мало прихильників, і їх звичайно приймають як думки невідповідні, як чисто гіпотетичні, а дехто приймає їх і як політичні, бож Куликівська битва 1380-го року сильно підвищила Московію і об’єднала біля неї північну Русь, а “Слово” — таки пам’ятка українського народу.

Чи не першу сильну відповідь на скептиків

“Слова” дав проф. Р. Якобсон (у журналі “Byzantinoslavica” IV. 1. ст. 202). Він сильно скритикував думки А. Вайяна і показав їх безпідставність. І він відкрито заявив: “Треба категорично ствердити, що сумнів в автентичності “Слова” свідчить тільки про недостатнє знайомство з давньою руською літературою”. Це твердження часто кидають і на думки проф. А. Мазона.

Сильну й цінну відповідь скептикам дав Ол. Брюкнер, відомий польський славист, у своїй праці 1937-го року: “Автентичність “Слова о полку Игореві”¹. Брюкнер переглядає докази скептиків, і на кожен із них подає належне солідне наукове вивчення (на твердження Крижановського, Леже, Мазона й ін.).

Ол. Брюкнер показує, що матеріяли Малиновського свідчать, як трудно було читати й перекладати “Слово”, а це показує, що “Слово” дійсно справжнє, це не фальшивка XVIII віку. А його зникнення в 1812-му році всім відоме, бо тоді ж загинула-згоріла сила силенна різних збірок, у тому й збірка старовини гр. Мусина-Пушкина.

Проф. Олександр Брюкнер кінчає свою цінну статтю так: “Слово — це дійсно поетична пам’ятка всього слов’янського середньовіччя, і вона справді спасає честь слов’янського світу. Скажемо, Плач Ярославни може з честю видержати порівняння з кращими творами германської й романської середньовічної письменності... І ця перлина давньої руської літератури автентична, а не підроблена”.

І ще кілька інших осіб, напр. серб І. Шайкович, А. Погодин і ін. сильно виступали проти А. Мазона й збивали його твердження.

Останнього часу два колишні учні глибокого дослідника “Слова”, академіка В. М. Перетця, а це: Н. К. Гудзій і В. П. Адриянова-Перетц виступили р.

1946 і 1948 з сильними працями проти писань професора А. Мазона.

Проф. Н. К. Гудзій сильно й науково розбив твердження А. Мазона у двох своїх працях: “Найновіші спроби ревізії справжності “Слова о полку Игореві” (див. “Вісті АНУССР”, 1946 рік, ч. 2 ст. 19-36) і “Ревизия подлинности “Слова о полку Игореве” в исследовании проф. А. Мазона” (див. “Ученые записки Москов. унив.”, 1947 р. ст. 153-187).

В. П. Адриянова-Перетц у своїй праці 1948 року: “Задонщина” (“Труды” 1948 р. том VI ст. 205-217) докладно переглянула твердження А. Мазона й показала їхню неправдивість. І робить висновок: Усі твердження А. Мазона “зовсім суб’єктивні, легковажні, і тому цілком непереконливі”¹.

Накінець, року 1966-го у Москві вийшов Збірник на 620 ст. “Слово о полку Игореве. Памятники Куликовского цикла”, увесь присвячений “питанням про час постання “Слова”. Тут подано різними ученими багато матеріялу, які доводять про оригінальність “Слова”.

5. ОСНОВНІ НЕДОТЯГНЕННЯ А. МАЗОНА.

Питання справжності “Слова о полку Игореві” дуже важливе питання, бож воно — літературна перлина всього слов’янства. Ним гордиться весь слов’янський світ, і все те, що пише про “Слово” проф. А. Мазон — не приймає слов’янство. Багато хто бачать у тому презирство Європи до слов’ян взагалі.

А. Мазон і далі стоїть на своєму, і його деякі заперечення справжності “Слова” дійсно кидають на нього тінь, що в його дослідах “Слова” прає роллю й політика.

1 „Zeitschrift für slawische Philologie”, 1937, Band XIV, 1-2.

1 “Труды” том VI ст. 216.

Подам ще деякі вияснення, що проф. Мазон, взагалі сильний славист, таки стоїть на ложному шляхові, який збиває його на політичну путь. Подам тут іще ті вияснення цієї справи, які подаються в нашій науці.

1. Деякі видатні вчені підкреслюють, що А. Мазон не глибоко вивчив усі шість списків “Задонщини”, а тому не міг належно окреслити правдивого місця її в давній літературі. Як не слов’янин, Мазон не розумів духа описуваних пам’яток.

2. Уся східнослов’янська історична традиція десятками давніх документів стверджує, що року 1380-го вел. кн. Димитрій Донський розбив татарів. Мазон твердить навпаки: ні, московці були розбиті і понесли поразку, яку й описує КБ список “Задонщини”. Битва 1380-го року — це подія величезної історичної ваги, і не могли її так скоро, 1470-го року, вже позабути. А взагалі це тягне науку в політику.

3. Дійсно, у БК спискові “Задонщини” нема нічого про перемогу над татарами, але нема тільки тому, що це список не цілий, не повний. Інші три списки подають опис цієї поразки татар 1380-го року. Мазон, навпаки, зовсім неправдиво не бере під увагу інших списків, вважаючи їх ніби пізнішим твором московських патріотів. Глибше вивчення всіх 6 списків “Задонщини” не стверджує думки Мазона (тому ці списки подані у Збірнику 1966-го року).

Проте треба подати, що перемога над татарами 1380-го року таки не скинула остаточно татарського ярма над Московією. Але це питання вже чисто історичне.

4. А. Мазон твердить, що текст “Задонщини” старший за текста “Слова”, бо воно, “Слово” ніби складене в к. XVIII ст. на підставі “Задонщини”. Це явне недотягнення: вивести “Слово” з “Задонщини” ніяк не можна; навпаки, — все легко, коли вважаємо, що “Задонщина” постала зо “Слова”. І багато-

багато виразів “Задонщини” показують, що вона — молодший текст, а “Слово” — старший. Дослідники подали десятки сильних доказів цього, і всі вони свідчать проти Мазона.

5. А. Мазон твердить, ніби в “Задонщині” — відмінно від “Слова” — йому все ясне, зрозуміле, мистецьки суцільне, логічне і важливе. З цим ніяк не можна погодитися, бо автори фальшувань власне пильнують про те, щоб у їхньому фальсифікаті все було ясне. А між тим у “Слові” багато неясного, і власне це стверджує, що воно — автентичний твір. І часто неясне в “Задонщині” вияснюється “Словом”, а це доказ, що “Задонщина” складена за “Словом”.

6. А. Мазон твердить, ніби велике поганство в “Слові” зроблене навмисне автором кінця XVIII ст., у “Задонщині” панує релігійність. Історично це все зрозуміле: автор “Задонщини” Софонія був Ієромонахом, а автор “Слова” був особою світською, ще належно не християнізованою. Див. мою працю 1965-го року: “Дохристиянські вірування українського народу”.

7. А. Мазон не раз твердить про “дивовижну самотність “Слова” серед інших пам’яток. Сьогодні стан вивчення нашої літератури за XI-XII віки свідчить про інше: тепер міцно доведено, що культура Київської Русі була висока, і тепер знаємо, що “Слово” відповідало тогочасній культурі. Треба тільки міцно признати, що “Слово” — це пам’ятка українського народу.

8. Ідея двох пам’яток: “Слова” 1187-го року і “Задонщини” 1470-го року справді єднає ці два пам’ятники, але зовсім не ніби спільною поразкою, як твердить А. Мазон, але фізним вислідом. У “Слові” автор гаряче закликає всіх князів єднатися, інакше будуть побиті, а “Задонщина” реально показує, як сильно побити князі татарів, коли вони об’єдналися. А цього Мазон не бере під увагу.

Ось на основі всього цього тверджень проф.

А. Мазона прийняти ніяк не можна. І їх і не приймає ніхто, хто тільки глибше знає “Слово” й сприйме його духом.

6. ПОСЛІДОВНИКИ А. МАЗОНА В СССР.

Знайшовся і в СССР послідовник А. Мазона, — це доктор історичних наук А. А. Зими́н. Він працює над дослідом “Слова о полку Ігореві”, і тепер твердить, що воно постало в XVIII столітті, за часу царювання Катерини II, і написане було як заклик до завоювання нових земель на півдні. А написав “Слово” Архимандрит Іоїль Биковський, що жив в Ярославському монастирі, і в якого знаходився рукопис зо “Слова”, якого він передав пр. Мусину-Пушкину.

Д-р А. Зимин багато попрацював над “Словом”, і прийшов до зовсім протилежних висновків, ніж це твердить сучасна наука. І 28-го лютого 1963-го року д-р А. Зимин виступив на публічних зборах в Інституті руської літератури Академії Наук СССР з великим докладом про “Слово о полку Ігореві”. Доклад сильно всіх зацікавив, проти нього багато виступали.

Доклад А. Зими́на ще не видрукуваний, але він сильно підняв усіх, хто працює над “Словом”. Через це Академія Наук СССР призначила загальні Збори Відділу Історії на 4, 5 і 6 травня 1964-го року. На ці Збори Академії поставлена була одна тільки справа, а саме — доклад д-ра А. А. Зими́на про “Слово о полку Ігореві”. На Збори було запрошено багато вчених істориків, літературознавців, археологів, мовознавців, сходознавців і ін.

Академія Наук широко поставила цю справу так, щоб глибше в'яснити справжність “Слова”, і дати відповідь не тільки д-рові А. Зими́ну, але й проф. А. Мазону. Справа в тому, що — як твердить

1 “Вопросы Истории” 1964 р. кн. 8 ст. 132.

акад. Д. Лихачов — “за час культу особи Сталіна не було жодної спроможности вільно виступити комубудь чи то проти “Слова”, чи то в його обороні”¹.

І ось 4, 5 і 6 травня 1965-го року нарешті зібрався Історичний Відділ Академії Наук, на якому д-р А. Зимин прочитав свого широкого доклада, в якому всебічно доводив, що “Слово о полку Ігореві” постало не в XII столітті, а в XVIII, а автором його був Архимандрит Іоїль Биковський.

Збори Академії продовжувались три дні. Говорили 32 наукові знавці справи, говорили часом схвильовано й пристрасно, але всі зібралися добре підготовлені. Говорили академіки, професори, доктори, всі з заслуженим ім'ям.

Виступали вчений за вченим, і поступово ясно показали:

1. Твердження д-ра А. Зими́на, як і проф. А. Мазона, проти стародавности “Слова”, глибокої критики не видержують.

2. “Слово о полку Ігореві” — це справжня пам'ятка XII століття.

3. У XVIII ст. така пам'ятка, як “Слово”, жодним способом постати не могла.²

Багато разів відповідав опонентам д-р А. Зимин, але його твердження часто були мало обгрунтовані.

Підсумки дискусії на кінці Зборів подав академік Е. М. Жуков. Він підкреслив, що “лейтмотив усіх виступів, навіть тих небагатьох, що піддержували окремі твердження концепції А. А. Зими́на, зводиться до того, що йому (А. Зими́ну) не вдалося довести правильність своїх побудов. Е. М. Жуков разом з тим зазначив, що підготова і проведення дискусії не оправдало тих видатків коштів та часу, що були дані на це... Дискусія показала сла-

2 Усі ці Збори 4-6 травня описані в “Вопросы Истории” 1964 р. кн. 9 ст. 121-140.

бість нової концепції, і що твердження її автора цілком неоправдані.³

Це були високоважливі Збори, бо вони у широких триденних дискусіях показали, що “Слово о полку Игореві” — це літературна пам’ятка справді XII століття. Концепція французького проф. А. Мазона і його послідовників цілком упала.⁴

3 Там само, ст. 140.

4 Акад. Д. Рибakov (в “Вопросы Литературы 1964 р. кн. 8) вмістив ті свої цінні думки, які він висловив проти концепції А. Зимина в своїй статті: “Когда было написано “Слово о полку Игореве” (ст. 132-160).

XIV.

ПОЕТИЧНА КИЇВСЬКА ШКОЛА В ДАВНИНУ.

Безумовно теж, що наше “Слово” мало своїх літературних попередників. Поема ця має такий оригінальний характер, саме воно таке високо поетичне, що таким воно могло постати тільки в розцвіті подібної ж літератури, — самітнім воно не могло бути. У стилі “Слова”, в його пишній фразеології явно відбилася вже встановлена довга й певна традиція. Сам автор “Слова” говорить про “старі словеса”, цебто про попередні писання, говорить і про своїх попередників, а цим підтверджує, що в нас були поети ще до автора “Слова”.

В наших стародавніх Літописах не раз бачимо рештки попередньої поетичної літератури, уривки якихось стародавніх поем, тільки вони до нас у повному вигляді не дійшли. І тому можна певно твердити, що в XII столітті в Києві була вже своя пишна літературна школа поетичних творів.

Про це саме свідчить також багатий і розвинений словник “Слова”, що стосується поета й поетичної праці, напр.: Слово, Піснь, Слава, Припівка, Повість, трудні Повісті, піснотворець, браття (слухачі), замишленіє, струни, хитр, рокотати, піти, воспіти, поють Славу, півше Піснь, молодим піти Слава, віщий Боян, Припівку рече, Піснь творити, віщі персти, літая умом під облаки, звенить Слава, труби трублять, і т. ін. Усе це слова, які потребували довгого часу для свого усталення й обернення в поетичний термін.

Зазначу ще тут, що Біблія освячувала й підтримувала роллю самого поета й побожної пісні, бо Книга Вихід у 15 розділі згадує, як співав Пісню Мойсей і Пророчиця Міріям, і подає цю Пісню, що увійшла й до Ранішньої Богослужби.

Взагалі, Церква давала багато поетичних творів, які на початках Християнства в Україні сильно впливали на нововірів, особливо на поетів.

На княжому дворі часто бували співи та гри, як про це свідчать старі пам'ятки. Так, у Житті Преподобного Феодосія Печерського оповідається, що коли він зайшов до княжої палати в Києві, то побачив там “многия іграюща пред князем, ови гусльня гласи іспущающем, другия же органья гласи поющем, і інім замарьян писки гласящем, і тако всім іграющем і веселящемся, яко же обичай єсть пред князем”.

При дворі князя Ярослава Мудрого († 1054) в Києві перебували два співаки-скальди: Зігвот та Гаральд. Софійський І Літопис під 1052 роком подає, що “в Киев пришли тріє півці із Грек с роди своїма”. Літописи не раз згадують, що в давнину співали Славу князям (див. Іпат. Літ. під 1199 р., 1256 р.), а це могли робити тільки поети. Правда, Духовенство вдавнину часто виступало проти співання світських пісень, а це свідчить, що вони таки співалися й такі були.

Про життя й працю дружинних княжих поетів ми знаємо дуже мало, бо з бігом часу вісті про них загинули, та й їхні твори не дійшли до нас. Але Галицько-Волинський Іпатієв Літопис згадує про двох таких поетів: про киянина (“отцество імя во граді Києві”) Тимофія під 1205 роком та про Митуса (Митусу) під 1241 роком (“славутиий півець”).¹

¹ Але маймо на увазі, що Митус міг і не бути поетом, — це просто церковний співець Перемиського Владика. Наші кобзарі й лірники — це залишки стародавніх поетів.

Саме “Слово” згадує про давніших піснетворців, — Бояна й Ходину. Ці піснетворці звичайно самі й співали свої твори-думи в супроводі струнного інструменту: гусел, бандури й ін. Під час військового походу дружинні піснетворці заохочували воїв до бою й підбадьорували ім ратного духа. А по бої співали Славу князям та дружині.

Є деякі натяки, що наші стародавні поети були разом з тим за дохристиянського часу також і жерцями, — приносили жертви своїм богам за добрий успіх бою й чинили заклинання про це ж. А це їх рівняє до стародавніх Пророків, що були поетами й жерцями.²

Додаймо до цього, що Іпатієв Літопис під 1201 роком розповідає, як хан половецький Сирчан прислав свого співака-поета Ора, щоб він рідними піснями й евшан-зіллям збудив національне почуття в свого сина Кончака, що пробував при княжому дворі в Обезах, цебто в Грузії, і не вертався додому.

Говорячи про тогочасних наших поетів, годиться згадати також про наших плакальниць, що були правдивими поетками. Голосіння по покійниках відоме в нас з найдавнішого дохристиянського часу, і в самому “Слові” є кілька голосінь-плачів, що вирізняються своєю поетичною красою, скажемо, славний Плач Ярославни Ігоревої. І не виключене, що автор “Слова” чув про цей Плач Ярославни, і тому вмістив його до “Слова”. Взагалі ж голосіння вирізняються великою поетичністю, а це свідчить, що авторки їх були справжніми поетками; може це їх “Слово” й згадує під Желя та Карна.³

А все вищесказане свідчить, що “Слово” в на-

² Див. мою працю: “Біблійні студії” т. I, 1963-го року, ст. 86-215.

³ Див. мою монографію: “Дохристиянські вірування українського народу” 1965 р.

шій літературі не було самотнє, — таких творів мусіло вдавнину бути не мало, але вони загинули в надто бурхливому житті України, що безперестань горіла. І взагалі треба рішуче ствердити, що з факту, що подібні до “Слова” твори не дійшли до нашого часу, зовсім не слідує, що їх не було. Давні пам’ятки взагалі загинули в безперевних пожежах, на які Україна особливо була наражена зо всіх сторін, а особливо з півдня та зо сходу, від Степу.

Отже, такими дослідями була остаточно встановлена автентичність, справжність “Слова о полку Ігореві”, і всякі виступи проти нього, як пам’ятки ніби сфальшовані, спинилися бодай у себе. Зрештою, в “Слові” так багато різних недоговорень, неясних тепер нам, але ясних свого часу, що й це так само промовляє за оригінальність його. І за наших часів аж ніяк не могло бути такого генія, щоб так підробився під давнину.

XV.

“СЛОВО” І ЗАХІДНЬОЄВРОПЕЙСЬКІ СЕРЕДНЬО-ВІЧНІ ПІСНІ.

Глибше вивчення “Слова” показало (праця д-ра Р. Абіхта), що воно стоїть в зв’язку й зо скандинавськими піснями. Як каже саме “Слово”, у теремі Київського князя “німці і венециці, ту греці і морави поють Славу Святославлю”, а це свідчить, що й наші поети справді могли чути західноєвропейські пісні й скандинавські саги. Маємо відомості, що при дворі Київських князів бували скальди.

Взагалі єднання старої України з Заходом було тісне й часте в найрізніших стосунках: політичних, дипломатичних, шлюбних, торговельних, культурних, і т. ін. Порівняй красномовне свідоцтво Київського Митрополита Іларіона, що в половині XI віку писав у своєму славному “Слові о Законі й Благодаті”: “Руска Земля не худа, и не невідома, но відома і слишима всіми конци землі”.

Дослідники вказують, що в скандинавських сагах і в “Слові” є однакові поетичні засоби, а також однакове, що їх в’яже: певна ритмічна й віршована форма, згадка за поганських богів, історична правда, недомовленість та стислість вислову, грання натяками й т. ін. Є близькі місця з Плячем Ярославни, зо сном Святослава й т. ін.

Проф. М. Дашкевич ясно поставив наше “Слово” в зв’язок з західньою середньовічною поезією, напр. з піснею про Роланда, — і тут знаходяться спільні місця.

“СЛОВО” І НАРОДНЯ ПЕЗІЯ.

“Слово о полку Ігореві” своєю фразеологією й поетичними засобами стоїть у близькому зв’язку до народніх українських пісень. Учені Буслаєв, Максимович, Потебня й інші назбирали багато близьких паралелів між “Словом” і українськими піснями; Максимович, Антонович і Драгоманов, Ягіч і Житецький уважали “Слово” за предка українських історичних Дум.

Деякі вчені, починаючи ще з Буслаєва, вважають “Слово” за твір чисто народній, твір усної літератури, який ніби був записаний значно пізніше. Буслаєв твердив, ніби це пісня неграмотного співця. Це безумовно не так: “Слово” — це твір книжний, написаний автором-книжником 1187-го року, цебто, це твір особистий. І зовсім справедливо проф. В. Перетц у своїй цінній праці 1926-го року з притиском підкреслює, що народніх пісень з XII віку ми зовсім не знаємо, а тому рівняти твір з сучасними піснями — методологічна помилка.

І взагалі в історії культури ми завжди бачимо, що вона йде зверху донизу, від культурних класів до простого народу, а не навпаки, пор., напр., те, що вертеп постав із шкільної київської драми, Думи — з літературних форм. Так само й народня поезія твориться також під впливом літератури і вищих клас. І це під впливом “Слова” й багатьох подібних творів поставала й наша народня поезія. Взагалі ж книжні елементи сильно відбиваються на усній творчості; за наших часів багато творів Шевченка стають безіменними народніми творами.

Отже, наше “Слово” — це книжний твір, про що твердив ще М. Максимович, і що ґрунтов-

но удowodнив В. Міллер у своїй праці 1877-го року. Риторично-поетичні засоби “Слова” широко відомі й по інших творах XI-XII віків. У творі цього, як пам’ятці літературній, знаходимо багато однакового і з книжністю болгарською, і з книжністю візантійською.

Але все таки “Слово” дуже близьке до нашої народньої поезії, з якою його в’яжуть спільність поетичної символіки, поетичні образи, взагалі поетичні засоби, цебто те, що ми знаходимо не тільки в поезії українській, але й у поезії всіх інших народів, бо це — загальнолюдське.

Дослідники особливо підкреслюють сильний зв’язок “Слова” і в змісті, і в формі з українськими похоронними голосіннями; дійсно, в “Слові” знаходимо кілька таких плачів, а з них найсильніший Плач Ярославни, який є, власне, похоронне голосіння, сполучене з закляттям природних сил.¹

¹ Див мою працю: “Дохристиянські вірування українського народу”, 1965 р.

XVI.

РИТМІЧНА ФОРМА “СЛОВА”.

1. СТАРОДАВНІ ВІРШІ.

При читанні “Слова о полку Ігореві” відразу кидається у вічі його виразна ритмічна форма, ближче мало знана, а тому я спинюся на цій формі трохи докладніш.

Поетичні твори в кожного народу починаються в глибокій, ще доісторичній добі, тоді ж появилися вони і в нас. Кожен народ ще на світанку свого творчого життя витворював для певних урочистих потреб т. зв. “в’язану” чи віршовану мову, що відрізнялася від його мови поточної, буденної.

Цією віршованою мовою стародавній народ творив свої оповідання про видатні події, нею ж він творив і свої різні обрядові пісні. З глибокої давнини український народ, ще може за індо-європейського часу та за часу балтицько-слов’янського,¹ вже знав дві форми віршів: оповідну, яку розповідалося речитативом, і пісенну, яка співалася.

Коли ми говоримо про “вірші”, то ми звичайно уявляємо собі вірші нашого часу, рівноскладові

¹ Див. про ці доби в моїй праці: “Дохристиянські вірування укр. народу” 1965 р.

й тонічні. Для давнини ця назва не відповідна, бо “пов’язання”, чи віршування вдавнину було інше, — це була складена форма взагалі.

Стародавній вірш міг бути, і часто бував нерівноскладовим, і без рими. Будувався він на підставі синтаксичній, реченевій, — кожен окремий рядок чи вірш мусить бути простим закінченим реченням, яке може синонімічно повторювати або розвивати речення попередне.

Ось такий вірш постав і в нас дуже давно, ще до часу слов’янського розселення. З бігом віків він у нас усе більш розвивався та удосконалювався і вилився в закінчену форму за Київського часу нашої історії, за X-XIII віки. Цей вірш я назвав би старо-київським або оповідним.

Поруч із цим віршем, зачавшись так само дуже давно, розвивався й вірш пісенний, рівноскладовий. Пісня для свого виявлення потребувала зовсім іншого ритму, аніж оповідь, потребувала ритму докладного, рівноскладового, та ще часто зв’язаного римою.

Так склалися обрядові пісні, найбільш архаїчні в народній творчості, — у нас це різні веснянки, гаїлки, пісні купальські й т. ін., а також і інші твори, при чому кожна пісня мала свій пісенний мотив. Ця віршована форма та їхній мотив були сторожем самих цих пісень, і вони довгі віки зберігалися без порушення, бо їхня форма та мотив, а часом і рима консервували й зберігали їх, чому й приповідка склалася: З пісні слова не викинеш (бо пісенний мотив не дозволить).

Обидві ці ритмічні віршовані форми, поставши ще в доісторичній добі, за час нашої історії підпадали різним впливам сусідніх народів. Так, ще за час нашого розселення, за Чорноморсько-Дунайської доби VII-IX віків, коли ми на Дунаї сусідували з тими слов’янськими народами, що пізніш склали південних слов’ян, ми при їх допомозі підпали по-

мітному візантійсько-латинському впливові, який відбився також і на формі нашого віршування.

Пізніше, в XIV-XV віках, наша пісенна форма підпала знову новим впливам південнослов'янським, сербським та західнослов'янським чеським. Ще пізніш, у XVII-XVIII віках, на нашу форму пісні сильно вплинула форма шкільної силабічної поезії, т. зв. схоластичної.²

2. СТАРОУКРАЇНСЬКИЙ ВІРШ.

Пісенна рівноскладова форма віршів не є тут моєю метою, і я докладніш спинюся на формі нерівноскладовій оповідній. Вона в нас надзвичайно давня, і на XI-XII вік має вже закінчену форму, — це київський вірш, якого вживають в оповідних поетичних творах, часто героїчних, чому цей вірш часом звуть також героїчним. Вірш цей не співається, але проказується речитативом під акомпанімент музичного інструменту.

Обсяг уживання нерівноскладового оповідного віршу дуже широкий. Наші закляття й голосіння походять з найдавнішого часу, — і вони мають власне цю форму. Ця ж форма часом пробивається й по казках. Наша стара героїчна поезія була дуже широка, та вона доценту загинула, крім одного “Слова о полку Ігореві”. Але, на щастя, рештки цієї Київської героїчної поезії позоставилися в малих безформлених уривках в нашому Київському Лі-

2 Див. про це докладніш: Халанскій: Южнославянскія сказанія о кралевицѣ Маркѣ в связи с произведениями русскаго былиннаго эпоса, кінцевий розділ: Славянскій епіческій стих. — А. Потебня: Малорусская пѣсня по списку XVI в., 1877 р. — В. Н. Перец: Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т.т. I-III, 1900-1902 р. — Ф. Коллес-са: Про генезу українських народніх Дум, ЗНТШ, 1921 р. т. 130. — К. Грушевська: Розвій слов'янської творчости й примітивна проза, Київ. — М. Грушевський: Історія української літератури, Львів, 1923 р., т. I ст. 88-99 і ін.

топису, і навіть ці уривки часом мають оповідну віршовану форму.¹

Дуже цікаве, щодо своєї форми, також “Слово о Законі й Благодаті” половини XI віку Митрополита Київського Іларіона, — воно також має часами нерівноскладову віршовану форму:

Встани, виждь чадо своє,
виждь утробу свою,
виждь милого свого!

Оповідні вірші мають іще ту особливість, що вони чергуються з прозовими частинами. Їхня форма — співомвна: частина просто проказується, а частина виголошується речитативом, і це саме ми бачимо в закляттях, похоронних голосіннях, в літописних уривках, в “Слові о Законі й Благодаті” й т. ін. Правильної і послідовної форми в цих творах звичайно нема, а коли вона й стрічається, то тільки випадково.

3. СТАРОГЕБРЕЙСЬКІ ВІРШІ.

Щоб глибше зрозуміти істоту цього оповідного нерівноскладового віршу, я спинюся ще трохи на такому ж вірші гебрейському та візантійському, що сильно впливали й на форму нашого оповідного вірша.

Старогебрейський вірш дуже давній, і він звичайно все оповідного характеру. В основі своєї гебрейський вірш базується на складневому

1 Див. про це: Сухомлинов: О преданіях в древней русской летописи, “Основа” 1861 р., передрук у “Сборн. Ак Н.” т. 85. — М. Костомаров: Преданія Первоначальной русской летописи, в соображеніях с русскими народными преданіями в пѣснях, сказках и обычаях, “Вѣстн. Свропы” 1873 р., передруковано в “Монографіях” т. XIII. — М. Грушевський: Історія української літератури, 1923 р., т. 2 ст. 108-163. — М. Іларіон: Біблійні студії, 1963 р.,

повторенні речень, на чергуванні самої думки, при тому ці речення звичайно синонімічні до своєї пари, напр.:

Заспівайте для Господа Пісню нову,
Його Славу на Зборах Святих!
Хай Ізраїль радіє Творцем своїм,
Хай Царем своїм тішаться діти Сіону! Пс. 149.
Вислухай, Боже, молитву мою,
Й від благання мого не ховайся! Псалом 55.

Рими в гебрейських віршах нема, вони нерівноскладові, але число слів по симетричних рядках однакове. Гебрейська мова не знала довготи й короткості своїх голосних, — що є основою мов старогрецької та латинської, а тому й основою їхніх віршів, — а це сильно в'яже старогебрейське віршування з нашим Київським.¹

Ось власне цю старогебрейську біблійну основу я видвигаю для нашого оповідного віршу як для "Слова о полку Ігоревім", так і для всіх подібних творів. І, безумовно, Митрополит Іларіон буде своє "Слово о Законі й Благодаті" на біблійній віршованій формі, напр.:

І тако странній суще —
люди Божі нарекохомся,
і вразі Божії бивше —
синове Божії прозвахомся.

Це чисто біблійна поетична синонімна віршова форма гебрейського паралелізму.

Гебрейський чи юдейський вплив на стародавню Русь-Україну був завжди немалий, і походить з

1 Див. про це: Олесницькій: Ритм и метр в ветхозавѣтной поезіи, "Труды Киев. Дух. Ак." 1872 р. Будову старогебрейських віршів я докладно описав у своїй статті в "Рідній Мові" 1938 р. ч.ч. 5-6, ст. 213-224, 267-276: Давньоєврейська поезія. А ще докладніш описав її в своїй праці 1963-го року "Біблійні студії", ст. 86-215.

давнього часу. Ще за Чорноморсько-Дунайської доби, десь у VII-IX віках, ми вже чимало стикалися з юдаїстичною культурою. Цей вплив сильно збільшився, коли на нашому півдні появилися хозари, і коли їхня вища владаща верства прийняла юдейство. Хозари окупували тоді Русь-Україну, і ми довго жили під їхньою владою, а це давало змогу юдаїзмові ширитися в нашій культурі.

Свого часу я виставив теорію, що букву ш в своєму глаголицькому письмі Костянтин-Кирил узяв з гебрейського письма власне для нас (гебрейський шин ш і в коротці, і в нашому сьогоднішньому письмі),² а це вказує на сильні гебрейські впливи. Як знаємо, до князя Володимира, коли він задумав був змінити свою Віру, приходили й жиди з своїми пропозиціями, бо вони були сильні. Літопис розповідає, що в самому Києві жиди жили з дуже давнього часу. Місто Тмутарокань на півдні віддавна було огнищем юдаїзму, і тут перебували різні юдейські секти, як і на Криму. Отож, усе це свідчить, що старогебрейський вплив на нашу культуру був зовсім реальний.

4. ВІЗАНТИЙСЬКЕ ВІРШУВАННЯ.

Але передовсім гебрейська форма віршу вплинула, — правда, значно пізніш, — на вірш грецький. Грецьке віршування дуже старе, вживалося вже в Дельфійських оракулах. Воно засноване на довготі й короткості складів (квантитас), і цим воно ґрунтовно різниться від основи віршування старогебрейського, що цього не знало.

Перекладаючи Біблію на грецьку мову в половині III віку до Христа, греки всі поетичні біблійні Книги переклали прозою, бо, певне, не розуміли ще будови й краси гебрейського віршу. Але піз-

2 Див. мою працю: Постанова азбуки й літературної мови в слов'ян, Жовква, 1937 р. ст. 133.

ніш, уже за візантійського часу, грецька мова втрачає довготу своїх голосних звуків, а тому губиться давня основа їхнього віршу, і поволі виробляється нова форма його, вже нерівноскладова (так званий політичний візантійський вірш). Ось ця нова форма постала під сильним впливом віршу гебрейського, і вона сильно впливала й на наше віршування.

Греко-українські стичності розпочалися з найдавнішого часу, ще з Чорноморсько-Дунайської доби, і далі ніколи не спинялися, і грецький вплив ішов до нас чи безпосередньо, чи посередньо через південних слов'ян. Костянтин-Кирил року 860-861 приїздив до нас у т. зв. Хозарській Місії, що в дійсності була місією українською,¹ і Костянтин стрів тоді в Херсоні навіть "Руське письмо", а це свідчить про реальність українсько-грецьких стосунків. Людей, що вдавнину добре знали грецьку мову, було в Україні-Русі багато. Усе це промовляє за те, що вплив грецького нового нерівноскладового віршування був у нас і реальний, і сильний.

5. ЦЕРКОВНА ПРАВОСЛАВНА ПОЕЗІЯ.

Нова візантійська церковна поезія прибрала великі й найрізніші форми; це були Канони з їх Тропарями й Кондаками, Акафісти, різні Богослужби й т. ін., і все це сильно впливало й на слов'янське віршування. Правда, при перекладах з грецького на слов'янську мову перекладачі зовсім не звернули належної уваги на саму віршованість,² і перекладали прозою; так були перекладені й усі поетичні біблійні Книги, так перекладалася й візантійська церковна поезія. Але в практиці віршована поезія таки сильно відчувалася змістом,

¹ Див. про це мою працю: Костянтин і Мефодій, т. I, Варшава, 1927 р. Не виключене, що Костянтин брав участь у I охрещенні України-Руси.

і сильно впливала і на читачів, і на слухачів. Але в такій формі це не була вже поезія візантійська, але головню, поезія старогебрейська.

Впливи цієї поезії розпочалися рано. Уже Слово Івана Золотоустого на Великдень IV віку, написане під виразним і ясним впливом старогебрейської форми віршу, і Слово це пізніш мало в нас великий вплив, який відчувається й на Іларіоні XI віку.

Так само з дуже давнього часу відомий у нас перший Акафіст Божій Матері та Ісусу Солодкому, написані в оригіналі віршами, що й сьогодні мають на слухачів великий вплив своєю поетичністю та ритмічністю. Псалтир, найпоетичніша Книга з усіх біблійних Книг, відома в нас з найдавнішого часу, і вціліла в спискові XI віку (т. зв. Чудівський).

В 1047 р. в Новгороді були переписані Книги Пророків, з толкуванням. Патерик Печерський твердить, що Преп. Феодосій під час роботи писав Псалтиря на пам'ять, а Никита Затворник ніби знав цілу Біблію на пам'ять. Усе це свідчить про реальний вплив у нас поетичних біблійних Книг, а головню Псалтиря, що читається цілий над покійниками, щоб заспокоїти засумованих родичів.

Під цим гебрейсько-візантійським впливом поставали в нас свої власні церковні поетичні твори: Акафісти, Канони й цілі Служби. Патерик Печерський зве ченця Григорія творцем Канонів, і певне, таким був не він один. На жаль, наша власна церковна поезія зовсім ще не вияснена й науково не оброблена, а тому й до нашої літератури не ввійшла.

Біблійні поетичні Книги, а особливо Псалтир, переповнені найрізнішими поетичними формами, і

² Часом це таки робилося, див. А. Соболевський: Древня церковно-словянська стихотворення IX-X в.в., передруковано в 88 т. "Сборника Акад. Наук".

це під їх впливом поставали й наші слов'янські поетичні твори оповідного характеру; під цим же впливом поставали й російські билини. Треба ще підкреслити, що вже в давній нашій школі, за грецьким звичаєм, навчаючи граматики, навчали й поезики, віршування, і хоч це було на візантійський взір, але воно передавало в істоті своїй старогребейський вірш.

Усе, що я тут вище розповів, зовсім надається й до форми "Слова о полку Ігореві". Воно написане власне старогребейською формою віршування, нерівноскладовою, без рими, яку ми знаходимо в усіх поетичних біблійних, а пізніше церковних Книгах.³

6. ВИДАННЯ "СЛОВА" ВІРШАМИ.

Як я вже вище сказав, "Слово" при читанні відразу кидається в вічі своєю ритмічною формою. Вже Ол. Востоков р. 1812-го твердив, що "Слово" написане народніми віршами. Року 1859-го Гербель видав його, поділивши на вірші, а в нас таку спробу зробив був ще Партицький. Поважніше над цією справою спинився був Ю. Тиховський ("Кіевская Старина" 1893 р.),¹ поділивши "Слово" на вірші, які маємо в Думах.

Проф. Ф. Є. Корш² року 1909-го широко поставив усю цю справу про віршованість форми "Слова", видавши його ритмічною мірою, але його праця більшого впливу не мала, бо для своєї

3 Перекладаючи Біблію, я переклав усі віршовані поетичні Книги ритмічною мовою. З цих Книг Бритійське Біблійне Товариство видало 1939 р. Нового Заповіта та "Книгу Псалмів", у Варшаві, ст. 1-97. А року 1962-го вийшла повна Біблія.

1 Прозою или стихами написано "Слово о полку Игоревѣ".

2 Слово о полку Игоревѣ. "Изсл. по р. яз." т. II в. 6, Спб. 1909 р.

думки він допустився занадто вільних перерібок, доповнень та переставлень.

В. Бирчак року 1910-го пробував показати, що "Слово" написане на зразок візантійських церковних Канонів, але своєї думки не міг належно довести (див. його працю: "Візантійська церковна пісня й Слово о полку Ігореві", "Зап. НТШ" т. 95).

Ф. Колесса в своїй праці: "Про генезу українських народніх Дум" твердить, що "Слово" написане "нерівномірними стихами, що творять більші групи, подібно як у голосіннях і Думах, що лучаться з собою на основі паралелізму й ритмічного риму".

Але не все "Слово" має ритмічний характер, — багато місць безумовно ритмічних, часом є навіть дієслівна рима, але випадкова, звичайна народній поезії, але багато й місць просто прозаїчних, вбачати в яких ритмічність чи віршованість нема жодних підстав. У своїй праці про "Слово" 1926 р. проф. В. Перетц справу віршованости, на жаль, оминув зовсім, як необгрунтовану. Що все "Слово" віршоване, відкидає це й проф. М. Грушевський (Історія укр. літератури, 1923 р., т. II ст. 196). Так і позостається ця справа не виясненою належно.

В 1944-му році в Кракові д-р Є. Ю. Пеленський випустив "Слово о полку Ігоревім", а в ньому подає текст "Слова" (з надто частими переставленнями), розбивши його на окремі вірші. Безумовно, це неоправдане перебільшення.

7. ВПЛИВ БІБЛІЙНОГО ВІРШУ НА "СЛОВО".

Як ми бачили вище, вже від довшого часу наука шукає тієї форми, під яку можна було б підвести і народні пісні, і наше "Слово". Займалася цим низка вчених, а останньою проф. С. Смаль-Стоцький. Але одного джерела зовсім не взяли під увагу, а саме — поетичних біблійних Книг, а ці ж

Книги завжди мали в нас великий вплив і на читачів, і на авторів, особливо поетів. Псалтир своєю глибкою й чарівною поезією завжди ж кликав до наслідування.

Віршовані місця “Слова”, на мою думку, написані власне стилем поетичних біблійних Книг. Біблійні Книги: Йова, Псалтир, Пісня над Піснями, Приповістки (Еклезіяст), Книги Пророків писані стародавніми гебрійськими віршами,¹ заснованими, як я вище казав, головню на синонімічному паралелізмі, на повторенні свого паристого віршу. Напр., у Псалмах:

Чого люди бунтуються,
а народи задумують марне? 2. 1.
Позриваймо ми їхні кайдани,
й покидаймо із себе їх пута! 2. 3.

Отже, власне форма біблійних поетичних Книг вплинула й на форму “Слова”. Скажімо, така форма, як

С зарання до вечера,
с вечера до світа
летять стріли калення,
гримлять саблі о шеломи,
трещать коп'я харалужня
в полі незнаемі,
серед Земли Половецкої, —

це звичайний гебрійський вірш, яким написаний Псалтир і інші біблійні поетичні Книги. Гебрійські “вірші” будуються, крім синонімізму, також на однаковому числі слів (при перекладі цього передати звичайно не вдається), і бувають вірші різні, від 1 до 5-6 слів, і більше. Ось приклад віршів коротких:

Мое серце зміцнилося, Боже,
зміцнилося серце мое!

¹ Мій переклад Біблії, виданий 1962-го року в Лондоні, подає всі віршовані Книги чи місця віршами, ритмічно. Див. про це мою працю “Біблійні студії”, 1963-го року.

Я буду співати та славити! Пс. 57.8.
Збудися ти, хвало моя,
пробудися ти, арфо та цитро,
я буду будити досвітню зорю! 57. 9.
Хваліть, слуги Господні,
хваліть Ім'я Господа!

Ось приклад із Ісайї 1. 4:

О, люду ти грішний,
народе тяжкої провини,
насіння злодій,
сини-шкідники!
Ви покинули Господа,
ви Святого Ізраїлевого образили,
ви обернулися взад!

Таких коротеньких рядків-віршів багато й у “Слові”, напр.:

Погасоша вечеру зорі.
Ігор спить.
Ігор бдить.
Ігор мислю мірить
от великого Дону
до малого Донця.

Або цей приклад:

Что ми шумить,
что ми звенить
далече рано перед зорями? —
Ігор полки заворочаеть,
жаль ему мила брата Всеволода.
Биша ся день,
биша ся друтий,
третього дня к полудню
падоша стязі Ігореві.

Це звичайний старогебрійський вірш, якими переповнені всі поетичні біблійні Книжки.

Рими й ритму в гебрійських віршах нема (крім випадкових), — головне, щоб окремий вірш був закінченим реченням, числом слів і синонімічно рів-

ним до свого попереднього. Але бувають вірші й оповідного характеру, де синонімічність дуже давня й мало видна. Напр. така будова відомого Псалма 137:

Над річками Вавилонськими, —
там ми сиділи та й плакали,
коли згадували про Сіона...
На тополях у ньому
повісили ми свої арфи.

В гебрейських віршах буває, напр., у Пророків, що частини віршовані перериваються частинами прозаїчними, — те саме ми бачимо і в нашому “Слові”, тому нема потреби шукати віршованості в усьому ньому.

Велика поетичність і виразна ритмічність Псалтиря кидаються відразу в вічі й тягнуть читача до себе. Поети всіх віків і всіх народів бували й творили під його впливом, — безумовно підпав його впливові й автор “Слова о полку Ігореві”.

Ще Св. Методій переклав чи не цілу Біблію в IX віці, а наш автор кінця XII віку міг легко знати й читати, коли не всі поетичні біблійні Книги, то бодай Пророків, а вже напевно Псалтиря.

Зазначу тут, що Пісня Пророчиці Міріям, яку вона заспівала по переході Ізраїля через Червоне море, завжди робила сильне враження на давніх читачів, про що позосталася звітка в Іпатієвому Літопису 1200-го року, в похвалі князю Рюрику за збудування стіни Видубицького монастиря в Києві:

“Пою ти піснь побідную,
аки Мириам древле”.

На жаль, Біблія (Вихід 15. 20-21)) подає нам тільки початок Міріяминої Пісні: “І взяла Пророчиця Мір’ям, сестра Ааронова, бубна, а за нею повиходили всі жінки з бубнами та з танцями. І відповіла їм Мір’ям:

Співайте для Господа,
бо справді Великим Він став:
Коня й верхівця його кинув до моря!

Але це була певне та сама вдячна Пісня, яку проспівав і Мойсей з народом, і яку Біблія подає повно (Вихід 15. 1-17). Пісня ця користалася вдавнину великою популярністю, бо ввійшла й до Ранняшого Богослуження. Подаю її дослівний початок за гебрейським віршованим оригіналом:

Співайте для Господа,
бо справді Великим Він став:
Коня й верхівця його кинув до моря!
Моя сила та пісня — Господь,
І Він мені став за Спасіння.
Це мій Бог, — і прославлю Його,
Він Бог батька мого, і Його піднесу!
Господь — муж війни,
Єгова — Його ймення! І т. далі.

Треба ще заважити, що гебрейсько-біблійна форма віршування вплинула також і на форму російських Билин¹ та наших Дум. І це тим легше, що перші автори Дум були або особами духовними, або учнями духовних тодішніх шкіл.

У нас прийнято не друкувати поетичних біблійних Книг віршами, як це тепер уже завжди робиться в мовах європейських, а тому на їх віршованість і на характер цих віршів ми досі звертали мало уваги. У своєму перекладі Біблії 1962 року я переклав усі поетичні Книги тонічно мірною мовою, щоб уже й формою показати їх поетичність, віршованість.

¹ Пор. “Русскія Былины” ст. 203: Ставр величав князя со княгинею, а крім цього “заграв єврейський стих”. Пор. П. Владимиров, 1896 р. ст. 188.

XVII.

ПОЕТИЧНЕ Й ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ БАГАТСТВО “СЛОВА”.

1. ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ БАГАТСТВО.

“Слово о полку Ігореві” вирізняється своєю величною поетичною красою. Українські вчені М. Максимович (див. т. III його “Сочиненій”, Київ, 1880 р.) та Ол. Потебня дуже переконливо й докладно показали, що в нашій народній пісні вповні збереглася та поетична стародавня краса, яку бачимо вже в “Слові”. І це робить саму істоту нашої пам’ятки українською.

В “Слові” ми знаходимо всі способи, якими звичайно досягається поетичність твору, — епитети, метафори й т. ін., у дуже розвиненій формі. Стил “Слова” книжний, як це яскраво показав академік В. Перетц у своїй праці 1926 р., але глибоко поетичний.

Фразеологія “Слова” вирізняється своєю яскравою мальовничістю, чому воно впливало на інші твори власне цим. Але в основі цю фразеологію ми знаходимо й по тогочасних літературних працях, а також і в сучасній народній поезії. Мова “Слова” складається часто з довгих, вміло оброблених періодів.

2. НАРОДНІ ЕПІТЕТИ.

“Слово” надзвичайно багате на поетичні епитети. Більшість їх, — це епитети т. зв. епічні, на-

рідні, добре відомі й по інших поетичних творах, часті і в сучасній народній поезії.

Подаю їх тут за азбучним порядком, при чому сама одна початкова буква епітету з крапкою вказує на епитет попередній. Поле безводне, бистра Каяла, білий гоголь, б. хоругов, борзії комоні, бусий волк, бусові врани, гром великий, Дон в., женчюг в., в. буйство, в. поле, весела пісня, Боян віщий, в. душа, в. персти, галиці стада, горяча луча, дебрські сані, дерзе тіло, дідня слава, дорога братія, желізний папорзі, ж. полки, путини ж., жемчужна душа, жестокоє тіло, печаль жирна, зелене дерево, з. паполома, з. трава, злат стол, з. стремянь, з. шелом, злато ожереліє, з. сідло, з. слово, в теремі златоверсім, на златокованнім столі, злачені стріли, зл. шеломи, саблі ізострені, кроваве вино, к. зоря, к. рана, к. трава, красна діва, шеломи латинські, дівиця люба, лютий звір, сулиці ляцькі, милий брат, м. лада, м. хоть, молодий місяць, мутен сон, луці напряджені, невеселя година, земля незнаемая, поле н., нетрудні крильця, шеломи оварські, острый меч, о. стріла, тули отворені, отній стол, пламянний рог, побідний жребій, поганий половчин, п. голова половецькая, кров п. половецьку, п. полки половецькия, прадідня слава, свідомий кметь, світ світлий, св. сонце, сизий орел, сильний полк, синій Дон, с. мгла, с. молнія, с. вино, с. море, сірий вовк, сребрней брег, с. сидіна, с. струя, старі времена, с. словеса, студенную росу, темний берег, тепла мгла, кровать тисова, тощий тул, трисвітлоє солнце, удалий син, угорський іноходець, меч харалужний, копіє х., храбрая дружина, х. мисль, х. полк, х. русичі, х. тіло, не худа гнізда шестокрильці, худая струя, черлен стяг, ч. щит, ч. чолка, чисте поле, чорний ворон, ч. земля, ч. паполома, ч. тучя, поле широке.

Багато з цих епітетів і виразів зо своїм іменником постали надзвичайно давно, ще за Дунайсько-Чорноморської доби нашого життя VII-IX віків, коли ми жили в іншому широкому довкіллі, на-

приклад: чисте поле, синє море, поле широке, поле безводне, й т. ін. І більшість їх живі ще й тепер у нашій народній поезії: гострі стрілоньки, гострі мечі, буйний вітер, чорний ворон, світлеє сонце й т.ін.

Говорячи про князів чи звертаючись до них, поет завжди надає їм відповідного словного епітета, напр.: Старого Владимера, буй-тур Всеволод, яр-тур Всеволоде, великий княже Всеволоде, красная Глібовна, Ігор буй Святославич, хоробрий Мстислав, Ольговичі хоробрі князі, Красний Роман, буй Романе, великий Святослав, Святослав Грозний, великий Ярослав, сильного й багатого й многовоєв Ярослав, Старий Ярослав. Але: поганий Кобяк, поганий кощей Кончак.

3. ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНІ СЛОВА.

Завжди влучні означення звуконаслідуваннями крику й руху птахів та звірів: врани грають, в. возгряху, галиці річ говоряхуть, говор галич, поскочи горностаєм, дятлове тектом путь кажуть, зегзицею кичеть, лебеді роспужені, восплескала лебединими крили, лисиці брешуть, орли клектом зовуть, щекот славій успе, яко сокол на вітрех ширяється, соколом полете, сороки востроскоташа, с. троскоташа, волком потече, в. рискаше, скочи в., комоні ржуть, полози ползоша, рикають тури, свист звірин.

Подаю ще трохи окремих фразеологічних виразів із "Слова". Високо плаваєши в буєсті, пониче веселіє, вітри віють, грози текуть, іти дождю, древо листвіє срони, ізрони душу, сипахуть женчюг, земля тутнеть, погасоша зорі, позвониша в колоколи, копія поють, к. трещать, леліють мечь, присну море, мости мостити, ноць стонуши, ратаєві кикахуть, ріки текуть, примлють саблі ошеломі, ізрони слово, снопи стелють, сонце світиться, стязі глаголють, суди рьяд, сулиці повергоша, ничить

трава, труби трублять, златим шеломом посвічивая, й ін.

4. БАГАТСТВО СЛОВНИКА "СЛОВА".

Словник "Слова" взагалі вирізняється своїм великим багатством. Так, тут багато слів, що стосуються князя й князювання: князь, каган, дружина, кметь, вої, ратай, кощей, чага, толковин, грядниця, ногата, різань, і т. ін.

Кидається в вічі велике багатство в історичному словнику: бердиш, бремена, засапожник (наше захалавник), копіє, меч, папорзі, сабля, сагайдак, стрикус, стріла, стружіє, стяг, сулиця, тул, хоругов, чолка, шерешіри, шоломи латинські й оварські, щит калений, харалужний; вої, полк, сила, рать, ратний, труд, трудний; борзі комоні, стремінь, сидлати, теліга, угорські іноходці, й т. ін.

Цікаво, що в "Слові" багатий словник, що стосується до поета, а це вказує, що в нас давня поезія справді існувала й була розвинена (приклади див. вище в розділі 8).

XVIII.

МОВА “СЛОВА”.

1. УКРАЇНІЗМИ МОВИ “СЛОВА”

Мова “Слова о полку Ігореві” — це українська літературна мова кінця XII віку. В істоті своїй вона така сама, як і мова літописна, скажімо, мова Іпатієвого Літопису, але більш народня, живіша. Мова ця складається з оцих чотирьох головних елементів:

1. Мова старослов'янська, чи староболгарська, менше znana в Україні.

2. Мова староукраїнська, цебто літературна й жива для XII віку.

3. Мова місцева українська, і

4. іншомовні впливи.

Зверну тут увагу головню на частину 3, почастину на 4.

Мова “Слова” — українська мова в своїй основі. Крім тих живих ознак мови, які подаються далі при описі правопису, зазначу тут ще таке.

1. Ствердіння **р**: кричать, рядяше — радяше, рыскаше — дорискаше, шестокрильци.

2. М'яке **ц**: дівицю, конець, половецькую — половецкою.

3. Старе **ѣ** як **и** (**і**): красною дівицею, поруч девицею, девице.

4. Нахил **и** до **ы**: Ярославнын глас.

5. Замість **щ** може бути новіше **ч**: ношь — ночь, в полунощі — в полуночі.

6. По **г**, **к**, **х** вперто тримається **ы**: погыбашеть,

многы, великий, Києву, похытим, хытру.

7. Спрощення тяжких до вимови приголосних сполучень: свисну (замість: свистну).

8. Панують дієслівні форми на **-ть**: кають, поють, летять, спить, велить.

9. Часті форми давального на **-ви**: князю Ігореви, Романови, королеви, Кончакови, по Дунаєви. Звичайно, це **-ви** може вимовлятися й **-ві**.

10. Складневі форми: Свати попоїша, Орли звірі зовуть, Прищеси на воі й т. ін. живі й в сучасній українській мові.

11. Прикметники на **-ній** і **-ний** звичайні, як і тепер: сині мгли, синії, на синім морі, заутренюю, нинішняго, жирня (жирная?) времена — печаль жирна, прадіднюю, предною, задною, отня стола, ратнаго, давний.

12. Сполучне **а** (=і): Один раз: Князем слава а дружині.

13. Дієприслівникові форми на **-я**, **-а** довго були живими в українській мові, а в мові наших пісень живі й тепер, і ще часті були в мові Т. Шевченка; їх багато в “Слові”: кая, летая, свивая, скача, рища.

14. Форми ж на **-чи** живі в нашій мові й тепер: Хотячи, ркучи, поруч: звоня й звонячи.

В “Слові” безумовно було більше українізмів, але видавці 1800 р. попильнували затирати їх, як, скажемо, вони перероблювали в прикметниках **-ого** на **-аго**; так, у Катерининському спискові “Слова” читаємо: Святославъ выликий, зам. великий, це характерний українізм. У “Слові” панували форми назовного множини прикметників на **-ьи** (**ий**): желізній, але видавці вперто виправляли на тодішне офіційне **-и**.

Для свого часу мова “Слова” була в великій мірі жива українська; цікаво, що в нашій народній мові ще й досі заховалися навіть такі архаїчні форми, як: сизими орли, виорем нивку чорними орли, панськими слуги й т. ін.

Додам іще до цього, що в “Слові” знаходимо деякі слова, що мають живу українську народню форму. Напр. зазначу цікаве слово “поскепани” (“поскепани саблями шеломи”), замість “поскипани”, цебто поколені на скибки, поскибані, поскибовані. Тут є зам. и, — чистий українізм, широко відомий в нашій мові ще й досі, пор. прізвища: Лепкий, Шероцький й т. ін., замість Липкий, Широцький. Поруч цього маємо в “Слові”: Святославь выликий, цебто великий, а це також жива українська народня форма.

2. СЛОВНИК “СЛОВА”.

Словник “Слова” має багато слів, які живі ще й сьогодні в українській мові, особливо в її говорах та в народніх творах, напр.: алюбо (любо) — альбо, болонь — оболонь, вельми, вергати, година, галич, дebra, дерзкий, дружина, дунай — вода, жалоці, застрекотати, зегуля — зозуля, зоря, іскусити, скушати — попробувати, комонь, кощій, красний (гарний), кресити, ладо, ліпше, лукомор’я, мгла — імла, метати, микати, мисля, могутній, мужаймося, мутний, на ніче — на ніщо, напасть, ниче, пола, порох, пасти — стерегти, потяти, притрепати, притьмити, путина — путо, розно — різно, розпудити, рокотати, синоч — сночі, смага, студений, терем, ток — тік, туга, тутнити — дуднити, удалий, худий, цвілити — квілити, яко — як, ярий, яруга, й т. ін.

У народніх творах стрічаємо й тепер архаїчні слова: жемчуг, копія, кровать, пардус, рече, русовичі, тисовий, трость, тур і т. ін.

Хоч “Слово” й невелике своїм розміром, проте в ньому маємо немало слів, що невідомі по інших пам’ятках, а стрічаються тільки тут, напр.: восрожать, засапожник (пор. у Т. Шевченка захаявник), кикахуть, кичеть, кніс, лада, папорзі, потрепати, притрепати, припівка, присну, яруга й ін.

В словнику “Слова” чимало є слів, що сьогодні відомі головно в західньоукраїнських говорах, як архаїзми, напр.: а еднальне і, альбо — алюбо, вергати, горі, затворити, красний, метати, ми (мені), м’я, на ніче, отворити, потрутити, потяти, розпудити, синоч — сночі, студений, ти (тобі), той — цей, торгати, трутити, ту, тяти, яруга, й т.ін.

Але це зовсім не вказує, що автор “Слова” конче був з Заходу, — ні, це тільки вказує, що в західньоукраїнських говорах ще й досі заховалися наші мовні архаїзми, які вивітрилися в бурливій Східній Україні. Напр., в східньоукраїнських піснях, і взагалі в мові східньоукраїнської народньої словесности маємо чимало архаїзмів, однакових з архаїзмами західньоукраїнськими. Скажемо, літературна мова не знає слова “красний” — гарний, а в піснях це слово часте.

Треба ще завважити, що деякі слова в “Слові” вживаються в давнішому значенні, бо з бігом часу вони змінили своє перше значення. Так у нашому “Слові” 1187 року визначають: биля — вельможа, буйство — відвага, гроза — погроза, жалость жадоба, жизнь — достаток, жир — багатство, іскусити — попробувати, кощей — невільник, кромі — без, нині — тепер, нинішній — теперішній, обичай — кохання, поганій — неохрещений, невіра, полк — і похід, військо, бій, похоть — сильне бажання, саня — змія, свичай — і любов, свідомий — славний, стіл — престіл, тощій — порожній, хитр — розумний, хоті — любка, худий — простий, малий, і ін., див далі Словника ст. 177-192.

3. СЛОВА ІНШОМОВНІ.

В XII віці Україна не була замкненою, а тому до її мови входили з а п о з и ч е н н я зо всіх сторін. Так, у мові “Слова” знаходимо багато слів східніх, напр.: тюрксько-монгольські: бовван, ко-

щей, оретом, харалужний, хоругов, япончиця; перське: тул, арабське: чага, хазарське: каган.

Багато слів прийшло від греків: кметь, кровать, оксамит, паполома, пардус, терем, шерешери; латинське: коромола; німецьке: стрікус; скандинавське: стяг; угорське: сабля.

Цікаво, що жодних польських мовних впливів у “Слові” ще нема, — видно, культурно Україна стояла тоді дуже високо; але згадуються “сулиці ляцькі”.

4. “СЛОВО” — ЦЕ ПАМ’ЯТКА УКРАЇНЬСЬКА.

Таким чином і мова, і словник, і форма письма виразно говорять, що “Слово о полку Ігореві” — це пам’ятка українська, пам’ятка українського духа, що вже давно визнала наука, навіть російська. Згадаймо тут, що К. Калайдович уже в 1818 і 1824 р.р. твердив, що автор “Слова” був українець, що М. Максимович у 1836-1837 роках міцно удowodнив. Учений Полевой в своїй “Історії руського народу” 1830-го року звав “Слово” пам’яткою українською, бо українська її мова. Українським звали “Слово” критик В. Белінський 1841 р., також учені Буслаєв 1850 р., Соловьев, Ор. Міллер, В. Владимиров, В. Перетц і багато інших.

Докладніші пояснення до тексту “Слова о полку Ігореві” подаю ще далі, в “Географічно-історичних примітках до Слова про Ігорів похід” та в цих примітках де “Слова про Ігорів похід” та в Словнику, тс. 193-207.

XIX.

ПРАВОПИС “СЛОВА”.

Правопис “Слова” складається з трьох основних частин: 1. ознаки старовини, 2. т. зв. болгаризми, і 3. ознаки живої мови.

1. ОЗНАКИ СТАРОВИНИ.

Хоч наша пам’ятка — це список XVI віку, проте писар його, звичаєм того часу, пильнував заховати давню старовину, якої в його живій мові вже не було.

Головні ознаки цієї старовини в нього такі: 1. Короткі форми **ра, ла, ре:** драг, здрав, крамола, страна, храбр, Владимир, глава, злато, славій, времена, древо, пред, сребро.

2. Родовий відмінок однини прикметників на **-аго:** богатаго, другаго, кроваваго, сильнаго, храбраго.

3. Приставка **раз-:** развія, разліяся, разлучистася.

4. По шелесних **ж, ч, ш, щ** пише **я, ю:** начяти, потручятися, поскачяше, полочяном, скачють, ми-чючи, плещючи, женчюг, полечю, лучю.

5. Стара форма назовного множини речівників на **г, к, х:** стязі, волці, внуці, полці, поросі.

6. Двійне число: ві, ваю, наю, нама, еста начала, вступита, слетіста.

7. В сполученні **ол** звук **л** не переходить на **в:** волком, долго.

8. Звуки **о**, **е** в закритому складі ще не переходять на **і**: *нощ, ночь, звон, розно, под, слез.*

2. БОЛГАРИЗМИ.

В XIV віці в Болгарії був запроваджений новий правопис, творцем якого був Тирновський Патріарх Євфимій. Цей правопис у XV віці переходить в Україну, і міцно тут тримається аж до кінця XVIII століття. Його істота, — воскресити правописну старовинну, хоч вона була проти живої вимови.

Головні ознаки цього болгаризованого чи південнослов'янського правопису такі:

1. Уживаються старі т. зв. юси, але поплутано: ж юс великий (пізніше **у**) та љ юс малий (пізніше **я**).

2. Уживається буква **ѣ**, але плутається, часто пишеться вона по **р**: *крѣсити, прѣклонилося, на вѣтрѣх.*

3. Сполучення **о**, **е** з плинною **л**, **р** передається через **лъ**, **рѣ**: *млѣвить, вѣлком, длѣго, плѣки, чрѣна, прѣсти, і багато т. п.*

4. В середині слова пишуть **ѣ**, а на кінці тільки **ѣ**: *вѣступи, тѣма, мѣгла, умѣ, имѣ, Черниговѣ.*

5. Оминання йотації, пишуть **іа**: *сіа, копіа, Божіа, віщія, трупія.*

3. ОЗНАКИ ЖИВОЇ МОВИ.

Але все вищеподане, — і ознаки болгаризованого правопису, — були мертвими для писаря XVI віку, що списував “Слово”. А що це справді так, показує те, що поруч з цими стародавніми ознаками він часто пише вже й по-живому, по-українському. Напр.:

1. Повноголосні форми: *ворон, на бороні, сороки, Володимир, городу, загородіте, на заборолі, соловію, полонену, голови, болота, полонила, болотом, болотом, напереді.*

2. Родовий на **-ого**: *великого, малого, поганого, половецького, старого, храброго, але видавці на свою руку ставили -аго.*

3. Приставка **рос-**: *роспужени, ростріляєві.*

4. Ствердіння шелесної: *начала.*

5. Замість давніх форм вживаються нові форми множини: *сороки.*

6. Заступлення двійного числа множиною.

Так само не дотримуються й чужих у нас правил Євфимієвського правопису, і пишеться про-живому: вступила, сдумати, величія, й т. ін. Ось тому писар XVI віку часто плутає старе мертве з живим у словах поруч або й в одному слові, і пише: *славію й соловію, храброму й хороброє, врата й ворота, вѣстала — вступила, сѣглядати — смислити, тѣй — той, Чрѣнигова — Чернигова, веселія — величія, храброго, начаша — прегородиша й т. ін.*

Правопис “Слова о полку Ігореві” зовсім такий самий, як, скажемо, правопис Вербської Волинської Євангелії 1560 року, яку я докладно описав у своїй праці в “Сборник в честь на проф. Л. Милетич”, Софія, 1933 р.; там я подав і глибший опис окремих явищ цього правопису. Додаймо до цього, що правопис, скажімо, Іпатієвого Літопису зовсім такий, як і “Слова”, навіть з частим поплутанням **ц** і **ч**.

4. ПСКОВІЗМИ В “СЛОВІ”.

“Слово” багато раз переписувалось, і кожен списувач підправляв правопис на свій, підновляв його, чому воно все відбігало від свого первісного оригіналу. Останній писар, що списав того списка, який виданий друком у 1800-му році, був, здається, пскович або новгородець, на що вказує часте поплутання в цьому списковій звуків **с** і **ш**, **ч** і **ц**: *вічі, галичкі, луце, лучі (лук), русиці синовчя, Словутицю, сморці, чепі, шизим, вас, замість нормальних: віці, галицкі, луче, луці, русичі, синовця, Сла-*

вугичю, сморчі, цеди, сизим, ваш. Але писар і тут плутає, бо пише поруч: віці і вічі.

Докладніший дослід правопису й можливої графіки списку “Слова”, поскільки це можна тепер зробити, показав, що останній писар був, можливо, справді пскович.¹ Взагалі псковські рукописи були близькі правописом до українських. Але до цього висновку треба ставитися все ж таки обережно, бо поплутання с і ш, ц і ч добре відомі також і серед українських говорів, особливо вдавнину.

Додам до цього, що звичаєм XV-XVI в.в. буква Ъ у “Слові” пишеться так, що нагадує то Ъ, то ы, чому видавці ці три букви частенько плутали, як то бачимо і в Іпат. Літопису видання 1871 року.

Новий болгаризований правопис, правопис Патріярха Євфимія, вніс, звичайно, до останньої копії XIV-XV в. сам переписувач, — такого правопису оригінал не мав.

1 Н. Каринскій: Очерки из истории Псковской письменности и языка. II. Мусин-Пушкинская рукопись “Слова”. “Ж. М. Н. Пр.” 1917 р. — И. Козловскій: Палеографические особенности погибшей рукописи “Слова”. М., 1890 р., “Древности” Моск. Арх. Общ. т. XII. — Н. Тихонравов: “Слово о полку Игореве” для учащихся, М. 1866 р., — є багато палеографічних вказівок.

XX.

ПРИРОДА В “СЛОВІ”.

Автор “Слова” сильно любить природу і гарно її змальовує. Він її прекрасно знає. Знає добре степ, бо й був у ньому, певне, не раз.

Автор, може, був й сам мисливець, тому так добре знає природу та її явища, знає світ звіриний та пташиний. Слово “вовк” тут ужите 11 разів, а “сокіл” (соколець, соколичь) 16 разів.

Звірі і птахи часті в порівняннях, як широко знані автором, — прикладів таких повно.

1. ТВАРИННИЙ СВІТ У “СЛОВІ”.

Автор “Слова” був чуйним спостерігачем оточуючої його природи, і глибоко знав її. Звірі, яких він згадує в своєму творі, це головню звірі хижі, а серед них найбільше мисливських, — їх він згадує понад 80 разів.¹ Мисливство в давній Україні-Русі було поширене, і, скажемо, на Чернігівщині ще в XVIII ст. були окремі цехи мисливців: бобровники, гоголятники, соколятники, а раніше були й пардусники.²

Автор “Слова” певне був мисливцем, бо добре знає мисливські звичаї. Сокола він згадує 16 разів,

1 Н. В. Шарлемань: Из реального комментария к “Слову о полку Игореве”. Див. “Труды древне-русской литературы”. М., 1943 р., том VI ст. 111-124.

2 Там само, ст. 111.

а раз кречета, і соколине мисливство він напевне знав, тому він добре знає соколині звички. І зо всього автор творить прекрасні поетичні образи.

У “Слові” читаємо: “Коли соколъ въ мытѣхъ бываетъ, высоко птицъ възбиваетъ, — не дасть гнѣзда своего в обиду”. Тут “въ мытѣхъ” — це мисливський термін ще й сьогодні, це час линяння, коли птах набуває собі опірнення птаха дорослого і коли він набуває полову зрілість,³ — тоді він сміливо відганяє від гнізда кожного ворога.

Головними мисливськими птахами в Україні були сокіл, кречет і яструб, і вони дорого цінувалися в Київській Русі, — вони коштували дорожче від коня.

Звіриний і пташиний світ автор “Слова” глибоко знає, і творить з них високо поетичні образи, напр., струни Бояна — це лебеді. Або: “Крычатъ тѣлѣги полунощы, рци, лебеді роспужени”.

Подаю тут Словничка звіриноного світу (неповного).

У “Слові” згадується “свистъ” звѣринъ вста” — це свист гризунів ховрашків, яких по Україні скрізь дуже багато. Ховрашки вранці по сході сонця вилазять з нор і сильно свистять, тому “свист звѣрин”.

Ховрашки свистять, ранком удосвіта і тим визначають, що ніч закінчилася, наступає день. Кіноті Ігоря сила-силенна ховрашків була шкідлива, бо коні, попадаючи ногою в нори, ламали собі ноги (так свідчить в XVII ст. Опис України Боллана).

Білка, стародавнє біль, у “Слові”. “Погани (цебто половці) сами побѣдами нарищуше на Рускую Землю, емляху дань по бѣлѣ от двора”. Білки масами водилися по Українській Землі, данину тоді платили білячими шкірками. Літом ця шкірка жовтава, а зимою вона біла, тому в Пов. вр. літ під 859 роком подається, що хозари брали данину “по

³ Там само, ст. 112.

бѣлѣй вѣверцѣ от дыма”, — по білій (цебто зимовій) вивірці від диму (хати). В Україні Східній панує назва білка, а в Західній вивірка, в Літопису згадується ще й векша, мись і ін. діалектичні назви.

Але слово “мись” в Україні зовсім невідоме, тому вираз “растѣкашется мысью по древу” вірніше приймати за “мислю”, думкою. Пор. у “Слові” тричі вжито “пѣсь” зам. пѣснь, а трохи нижче вжито “мыслено древо”.

Бібр поширений по світі, санскр. babru, литовське babru, білор. бобер.

Бобра “Слово” згадує 1 раз, “бѣбрянь рукав” у Ярославни. У XII в. бібр був поширений по Україні, шкірка його йшла на обшивку рукавів та на коміри.

Слово в о в к 11 разів ужите в “Слові”. Давнього часу вовків було дуже багато, і вони були великою загрозою селянина орача.

Горноста́й у “Слові” вжите 1 раз. Звичайно він живе в очеретах при річках. Так і подає “Слово”: “Игорь князь поскочи горностаемъ къ тростию”, — Ігор князь скочив горностаєм до очерету.

Лиси́ця в “Слові” згадується 1 раз: “Лисицы брешуть на чърленныя щиты”. В Україні було і є повно лисиць, і вони часто брешуть на людей чи на звірків.

Поло́з — це велика довга змія, доходить до 2 метрів довжини. По степах було їх дуже багато, вони нешкідливі. На Київщині, на Радомишельщині я чув, що довгу змію звали полозом. У “Слові”, коли Ігор утікає з полону, все мовчало, “плозіє ползоша только”. На Чернігівщині полозів не було (Труды VI. 122). Пор. “по лозию ползоша” це: полозіє ползоша (= ползоша — заповзали).

Пардус або гепард згадується в “Слові”: князь Святослав “легъко ходя, аки пардусъ”. Це азійський гепард, в Україні їх не було, — пардуси й тепер водяться на східньому березі Каспійського моря, в Туркестані й ін. місцях на Сході. Водяться

вони гніздами, сім'ями, виводками. На Сході пардусів уживають для мисливства, і зо Сходу привозили й до нас, і ними опікувалися пардусники і приручали їх.

Пардуси вживалися вдавнину на Русі як звірі ловецькі.

Пардус, прикм. у "Слові" пардужий: пардуже гнѣздо. Замість пардус — пардушний.

Слово тур згадується в "Слові" 5 разів. Це великий бик, добре знаний в Україні, як також зубр. Слово тур знане в Україні ще й тепер. Року 1154-го в Галицького князя Ярослава Осмомисла гостював наслідник візантійський Андроник Комнін, і князь бавив його ловами на турів (див. Іпат. Літопис під 1154 р.), а по-грецьки це передали ловами на зумпров, цебто — на зубрів. Тури рано вивелися з України, а зубри — на початку XVII віку.

Слово тур удавнину було символом хоробрости.

2. СВІТ ПТАШИННИЙ.

Пташиний світ також широкий у "Слові". Ось Словничок.

В о р о н 4 рази згадується в "Слові". Це ворон чорний або бусий — сірий. Охоче годуються падалю. Сірі ворони неприємно каркають, пор. у сні Святослава: "Всю ніч сь вечера бусови врани възгряяху", "Часто врани граяхуть, трупиа себѣ дѣляче". Ворони грають. Шарлемань подає (Труди VI. 114): "В Україні є вираз: крук (ворон) грає над лісом".

Б у с и й — сірий, з таким значенням "бусий ворон" відомий в Україні часом й тепер.

Г а л к и в "Слові" галиці, згадуються 4 рази. Часом крик галок нагадує людські звуки, тому "галици свою рѣч говоряхуть".

Г о г о л ь двічі згадується в "Слові о полку Ігореві" 1187 р., це білий гоголь, дуже чуйний, звідси: "Стрежаше его гоголем на водѣ". Ще зда-

лека гоголь чує людину й відлітає з води, свистячи крильми. Так само чуйні чайки (чайця) і черняді (чернеть), нирки. Були в нас окремі цехи гогольників. Гоголі водилися по дуплах старих дерев.

Дятел, — їх по всій Україні повно, вони своїм міцним дзьобом добувають сухі віття, шукаючи поживи. Їхній стукіт ("тект") чути здалека, а в степу це вказує й дорогу, бо дерева з дятлами при річках. Тому в "Слові": "Дятлове тектом путь к рѣцѣ кажуть".

З и г з и ц я — зозуля. Але Н. Шарлемань (Труди VI. 115-116) настоює, що це чайка і свідчить, що на Чернігівщині в народі й тепер на чайку кажуть гигичка, зигичка, зигзичка. Автор порівнює засумовану Ярославну з зигзицею — чайкою, яка в Україні служить символом печалі, суму, пор. пісню: "Ой біда, біда чайці небозі, що вивела діти при битій дорозі". Ця чайка кричить ки-ги! а звук її при політі: зиг, зиг, звідси й звуконаслідування: зигичка, гигичка, зигзичка.

З е г з и ц я — зозуля в "Слові", у "Задонщині": зогзици кокують.

К р е ч е т — мисливський птах; по пам'ятках кречет, кречат, кричат. Цього птаха привезено в Україну з Норвегії (Н. Шарлемань, "Труди", VI.112).

Л е б і д ь 6 разів згадується в "Слові о полку Ігореві" 1187 р., — улюблений птах для мисливства. Їх часто споживали, їх побивали "к завтраку, обѣду и ужинѣ". Водяться лебеді по всій Україні, особливо на півдні. Є лебідь кликун, відомий своїм мелодійним криком, — це лебедина пісня. У "Слові" струни Бояна порівнюються з лебедами.

М и т і, "в мытєхъ" — час линяння сокола, коли він набуває повне опірєння і полову зрілість. Див. вище.

С и з и й о р е л "Слова" це, певне, орел беркут, ще й тепер званий в Карпатах так само: сизий орел. У "Слові": "Орли клетомъ на кости звѣри зо-

вуть” — це певне орлан — білохвост, що водиться в долинах Дінця й Дона. Вони клекочуть („Труды”, VI. 114).

“Пасеть птиць по дубію”. Пасти — ревно стерегти (пор. пастир, пастух), підстерегати, наглядати, чатувати. Пор.: А вона все пасе його очима.

Птиця, птах. У “Слові” 8 раз вжито “птиця” без докладнішого зазначення, але часто можна окреслити, яка саме птиця. Напр.: “Уже бо бѣды его пасеть птиць по дубію” — уже біди його пасе (підстерігає) птахів по дубах. Коли військо в поході, хижі птахи пасуть його, — чекають бою і трупів, підстерігають.

Сокол свою здобичу не ловить, але забиває. Він так швидко й сильно кидається на свою жертву, що відразу забиває її своїми сильними пазурами. Тому у “Слові” читаємо: Ігор “полетѣ соколомъ подъ мъглами, избивая гуси и лебеди”.

Соколичь — соколенко, маля сокола.

Сорьки згадуються в “Слові”. Вони втрескоташа, трескоташа — звуконаслідування, наше стрекотали. По зарослях південних річок сороки водяться і збираються великими масами.

“Шестокрилци” “Слова” 1187 р. Шарлемань вияснює тим, що літальний апарат сокола складається з шости частин: кожне крило має великого й малого маховика, а до цього ще й крильце (Труды VI. 113).

Ширяги — високо літати, не машучи крильми. “Слово о полку Ігореві” 1187 р.: “Яко соколь на вѣтрехъ ширяяся, хотя птицю въ буйствѣ одолѣти”.

Хижаків бачимо і в виразі “Слова”: “Дружину твою, княже, птиць крилы приодѣ” — дружину твою, княже, приодягнуено крильми птахів”, звичайно хижих. Орел, угледівши трупа, ширяючи “под облакы”, камінем спадає на нього і розпросторює свої крила, ніби зодягаючи його.

XXI.

ВІЧНІСТЬ ІДЕОЛОГІЇ “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІ”.

“Слово о полку Ігореві”, величний твір українського духа 1187-го року, ціниться не тільки за свою не перевищену художню форму, але ще більше — за свою державну патріотичну ідеологію.

“Слово” займає перше місце серед усіх наших творів давнини, більше того, — воно найвеличніше власне своєю ідеєю серед усієї української літератури й до сьогоднішнього часу. Цим “Слово” вічне, бо вічна його ідеологія:

1. Гаряча любов до своєї славної батьківщини,
2. Палкий заклик усіх князів до єдності і згоди, і
3. Палкий заклик битися з ворогом тільки об'єднаними силами.

Ці ідеї “Слова”, ідеї національні й політичні, стали вічними в Русі-Україні, бо вони ніколи не забувалися, ніколи не минали, хоч не завжди реалізувалися. Власне своєю ідеологією “Слово” не було відірване від часу, — воно було глибоко реальне, пересякнене державною сучасністю.

Незабаром буде вісім віків з часу написання “Слова”, але воно не старіє, не забувається, і хвилює читача так само й тепер, як хвилювало його й у давнину. Цю нестерпність ідеології “Слова”, його полум'яну патріотичність якось не замічали перші дослідники пам'ятки, а власне в них безконечно велике значення її, — це заповіти українцям, а може й усьому слов'янству на вічні віки!

І власне цією полум'яною патріотичністю “Слово” — це пам'ятка чисто українського духа, бо такою на півночі Русі того часу бути не могло.

На південних степах України появився новий ворог, що заступив побитих печенігів, — півовці, які з часом вбивалися в силу й все дошкульніше шарпали Україну. Під впливом цієї половецької небезпеки не згасала, а сильно зростала на Русі ідея державного поєднання всіх князів, щоб об'єднаними силами бити нового небезпечного ворога. Кращі українські сини вже тоді власне в половцях передбачували причину грядущої небезпеки, а може й загибелі України-Руси.

В. Келтуяла свого часу добре вияснив, що ціль “Слова” — агітація серед усіх руських князів, щоб об'єдналися біля великого Київського князя Святослава Всеволодовича Прозного й щоб об'єднаними силами пішли з ним на половців. Святослав дав поетові велике завдання, — написати гарячого заклика, щоб заохотити князів на оборону Руської Землі. І автор виконав це завдання якнайкраще, — написав безсмертне “Слово”.

XI і половина XII віку — це був час могутньої державності України-Руси, час, коли цю могутність всі почували й визнавали. Сила ця особливо відчувалася за великого князя Ярослава Мудрого, що створив в Україні здоровий патріотичний настрій, проводячи в життя щиро національні ідеї. Це він, поєднаний родинними зв'язками з могутніми королями Європи, кинув Візантії гордий виклик незалежності Русі й її Церкви, сам поставивши свого Митрополита Іларіона.

Візантійський письменник Михайл Пселл писав про русів з приводу війни їх з Візантією 1043-го року: “Це варварське плем'я завжди має люту й шалену ненависть супроти грецької гегемонії”, бо почували свою власну силу.

Митрополит “всея Русі” Іларіон у своїм славнім “Слові о Законі й Благодаті” написав незабут-

не: Руські князі “не в худі і не в невідомі Землі владичествовавши, но в Руской, яже відома й слышима есть всіми конци земля”, — це була глибока маніфестація української могутності й слави на всю Русь, — слава України-Русі й її Святої Церкви.

Так само й автор “Повісти временних літ” під 1095р. (Лаврентій Літопис) гордо й патріотично писав про Русь-Україну: “Да нікто же дерзнетъ рещи, яко невидимі Богом есми! Да не будетъ! Кого бо Бог тако любить, яко же ни (нас) возлюбилъ есть? Кого тако почетъ есть, яко же ни (нас) прославилъ есть і вознеслъ есть? Нікого же!” І власне ця великодержавна ідеологія стала основою по всіх літописах українсько-руських.

Ось оця недавня велика слава й могутність Русі була незабутня, — її глибоко пам'ятали всі кращі русичі. Але ця славна доба проминула, — Русь стала розпадатися на дрібні уділи (волості), за які без кінця билися пересварені князі. Сучасність була темна... Особливо сильно ворогували, ворогували на смерть Ольговичі, князі Чернігівські, з Мономаховичами Київськими, — і Руська Земля спливала кров'ю!...

Автор “Слова” описує життя Русі “от Старого Владимера до нинішнього Ігоря”, охоплює своїм віщим зором останні півтора століття. І він навмисне описує дві Русі: Русь Володимирову, Мономахову, славному та сильному, і Русь сучасну, що гине в князівських коромолах. Протиставляє славне минуле з невідрадним сучасним, скрізь пов'язує “оба поли”. Автор “Слова” своєю ідеологією виразно став вище над сварками Ольговичів і Мономаховичів, і над ними побачив одну Русь-Україну, свою скривавлену Батьківщину.

На постійному протиставленні двох епох Русі й побудоване “Слово”, — воно “звиває оба поли сего времени”: славне минуле, коли князі були одною дружною родиною, міцно об'єднаною Великим Князем Київським, а тому Русь була могутня,

і сумна теперішність, коли князя Ігоря так жорстоко побито, бо князі виступають на ворога розднани. Вічна неміч України!

Автор “Слова” використав невдалий похід Ігоря на півловців 1185 р. не для того, щоб описати його, як похід (це завдання Літопису), але тільки, щоб голосно крикнути свої думки про нього, — про необхідність поєднання всіх князів для спасіння Русі!

Єдність Русі-України—головна ідея “Слова”. Ідея єдності князів пронизує все “Слово” від його початку й до кінця, а до того додається глибокий сум за князівські чвари, за нескінченні коромоли, і то тоді, коли ворог чатує на границях Русі! За “Словом” горе Русі не в тому, що вона поволі тратить силу, — ні, вона ще сильна, та головна біда в тому, що нема єдності в князях, а найсильніші серед них мало цікавляться половецькою небезпекою, недоцінюють грозу її, а може... й радіють нею...

Як знаємо, року 1169-го найсильніший тоді Андрій Боголюбський, князь Суздальський, онук Володимира Мономаха, цебто чистий українець родом, до основ поруїнував Київ. Та не тільки поруїнував, — глибоко обезславив його. І сам не пішов на Київ, — послав на нього інших українських князів, і вони самі українськими руками забили й зганьбили свого старшого брата!...

Це був звичайний вислід княжих коромол, княжих усобиць. І цікаво: про це недавнє, ще свіже пониження Києва автор не згадав у “Слові” ані словечком! Навпаки, з великою зовнішньою пошаною й піететом звертається до сина цього руїника: “Великий княже Всеволоде, — не думкою тобі перелетіти здалека, доглянути батьківського золотого престолу?” Батьківський золотий престіл, — це Київ, що на ньому тепер сидів Святослав Прозний, Ольгович, — і на нього закликає автор князя Суздальського. Це місце сильно неясне, і свідчить, що може автор “Слова” киянином не

був, або мусів в ім’я єдності Русі забути криваву ганьбу 1169-го року, ганьбу, що випливала з роз’єднання князів, але зроблена українськими руками...

Ідея “Слова” — загальноруська, бо захоплює всіх князів, і південних, і північних, — бо ж усі вони були українці, усі були Рюриковичі, і їхня родинність тоді ще ясно відчувалася, — тоді не було ще пізніше посталої ясної ворожості Півдня до Півночі Русі...

Територія, яку охоплює “Слово” своїм змістом — вся Русь. Ось тому головним героєм “Слова” є не Ігор Святославович, маленький князь Новгород-Сіверський, але вся Руська Земля, вся Русь, бо вона була ще така свіжа, ще така пам’ятна, ця величезна й могутня Держава Володимирів, Великого й Мономаха, Держава Ярослава Мудрого! То був незабутній час, що сонцем ще сяяв, і власне він — головна думка автора “Слова”. А столицею всієї Русі був золотоверхий Київ!

Ідея єдності Русі була панівною ідеєю за X-XI-XII віки. Думка про єдність Русі ніколи не вгавала на Сході Слов’янства, тільки думці цій надавали різного часу різне політичне забарвлення. Ідею єдності Русі проводили всі видатніші літературні твори старої Русі.

Русь, руський — все мислилося тоді, як велика Руська Земля, Руська Держава. Князь Київський Святослав Ігоревич († 972) каже своїй дружині: “Да не посралим Землі Рускої!” мислячи під цим усю Руську Державу, яку мав під собою. Помираючи († 1054 р.), Ярослав Мудрий наказував своїм синам бути “в любові межю собою”, і не губити “Землю отець і дід своїх, іже налізоша трудом своїм великим” (Лавр. Літ. під 1054 р.). Паломник Ігумен Данило на поч. XII віку ставить в Єрусалимі на Гробі Господньому лямпаду “от всея Руськия Земля”.

Кієво-Печерський монастир, що постав в по-

ловині XI віку, завжди підкреслював ідею кінцевої єдності Русі, підкреслював і в своїх проповідях, і в своїх писаннях, і звідси ця патріотична ідея ширилася по всій Руській Державі.

Так, у своєму “Чтені” про життя князів-мучеників Бориса й Гліба славний літописець Нестор сильно провадить ідею єдності Русі, сильно виступає проти княжих коромол. Святі Брати ці стали символом єднання Русі, і Життя їх переповнені цими величними думками. Культ Святих Братів усе зростає, а з ним зростає й шириться ідея єдності Русі, через що Борис і Гліб рано стали нашими національними Святими, пам’ять їх так урочисто св’яткувалася 24-го липня всією Руссю, а надто Київською.

Ідеологія єдності, а не дроблення Русі, з гарячими виступами проти княжих коромол, найбільше проведена в наших давніх Літописах. Патріотична ідея переповнює всі літописи, які сильно вихваляють Володимира Великого, Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха власне за те, що за них Русь була об’єднана, а тому й могутня. “Повість временних літ” перша високо поставила ідею єдності Руської Землі, скрізь підкреслюючи кінцевість згоди поміж князями; вона докладно описує, як було добре жити за старих часів, коли князі жили в згоді, і як зле стало, за пізнішого часу.

Поставши в “Повісті временних літ”, висока патріотична ідея кінцевої єдності Русі перенесена була до всіх місцевих Літописів, — Чернігівського, Переяславського, Галицько-Волинського, а також до всіх північних Літописів, що поставали під впливом Півдня, де держалася аж до нових часів. І це перше в Літопису було голосно крикнено, творячи іншу ідею, сумний осуд князя Святослава Ігоревича: На чаші з черепа забитого руського князя печеніги написали: “Чюжих желая, своя погуби!” (Моск. Літопис під 1418 р.).

Були й інші твори, де високо пропагувалася

патріотична ідея єдності князів Русі. “Наука” кн. Володимира Мономаха дітям (Лаврентіїв Літ. під 1096 роком) — це окремий літературний твір про кінцевість поєднання князів. Сильно виступає проти княжих коромол і “Слово о князех”, вихваляючи кн. Святослава Всеволодовича Грозного, — чернігівський твір, одночасний “Слову о полку Ігореві”.

Таким чином ідея княжої єдності — це була найпопулярніша ідея XII віку, і нема нічого дивного, що вона стала основою “Слова”. Але жоден твір так глибоко не описав її, як власне “Слово о полку Ігореві”. Ідея була глибоко реальна, — тоді всі патріоти думали власне так, а половецька загроза стверджувала правильність цієї ідеології.

Автор “Слова” був одним з перших ідеологів єдності княжої влади, а тим єдності й могутності Русі, як держави, зо столицею в Києві. Єдина княжа родина, єдина Русь, об’єднана біля Києва, — це мета мрії автора “Слова”. Автор навмисне змальовує державну могутність старих князів, і кличе вернутися до їхнього часу. Автор “Слова” ідею княжої єдності перший пов’язав з ідеєю сильної княжої влади, через що ідея стала реальною, як засіб створити могутню державу, — Русь-Україну.

Геніальні твори безсмертні тим, що їхні ідеї час-від-часу знову відживають, що про них згадують. Геніальним і безсмертним було й є наше “Слово о полку Ігореві”. Ідея єдності князів, ідея єдиної Русі з Києвом на чолі завжди була живою на Сході за старих часів, — ходило тільки про столичне місто цієї об’єднаної Русі, про її центр.

Осередок старої Русі, властива Русь — Україна через історичні події пішла іншою дорогою, і ідеологія “Слова” ніби завмерла тут. Але вона жила й була сильна на півночі, яка вперто тримала ідеологію Київської Русі, хоч і викривлюючи її.

Так, через 120 літ по написанні “Слова”, коли сильно билися між собою за владу князь Михай-

до Тверський і Юрій Данилович Московський, якийсь патріот записав на псковському Апостолі 1307-го року таку виписку з нашого "Слова": "При сих князех сіяшется і ростяше усобицами, гиняше жизнь наша, в князіх которы (колотнечі), і віці скоротішася чоловіком". Як бачимо, він знав "Слово" напам'ять! Це міцний доказ правдивости "Слова", удар на всіх його скептиків. Див. вище ст. 43.

Патріотичних ідей "Слова" князі не послушали, — і всю Русь легко завоювали татари вже 1237-1240 років. Україна незабаром попала під Литву, а північна Русь стогнала під татарами. Але року 1380-го Московський князь Дмитрій Іванович Донської таки розбив татар, що для півночі стали тими ж половцями, які руйнували Україну.

І ось тепер сильно віджила на Півночі вся ідеологія "Слова", і десь на початку XV століття рязанець Софонія написав поетичне оповідання про Куликовський бій 1380 р., т. зв. "Задонщина", — написав на основі "Слова о полку Ігореві", багато просто дослівно беручи з нього або трохи перероблюючи.

Московський князь Дмитрій Іванович склав тоді сильну коаліцію північних князів, і по 150-літній неволі розбив 1380-го року татар, цебто зреалізував ідеологію "Слова" й вона дала найкращі наслідки, — тому й згадали тепер наше "Слово". Чи за час Татарщини згадалося "Слово" на його Батьківщині, в Україні, слідів нема, але певне згадувалося, а пам'ятки загинули...

Відживали ідеї "Слова" й пізніше. Так, коли року 1812-го частину Росії був зайняв Наполеон, нововидане "Слово" мало великий успіх, і про нього багато писали.

За час Другої Світової Війни, коли р.р. 1941-1944 німці вдерлися в Україну й Росію, сильно ожило "Слово", але знову головно в Росії: тут його поширили в десятках тисяч примірників. Повстанські відділи на своїх прапорах писали: "За Землю

Русскую, за рани Ігореві, буего Святославлича!" А партизанський відділ міста Рильська виписав на своєму бойовому прапорі: "Луце потягу быти, неже полонену быти!"...

Ось ще одна пригадка "Слова" з останніх часів. Літом 1944-го року пробивалася до Дніпра одна українська повстанча група, нищучи дикого воєра по дорозі. Отаман групи, підбадьоруючи своїх вояків, кликав до них: "До Дніпра-Славути, щоб іспити шоломом синего Дону!" Досягнувши Дніпра, повстанці попадали на коліна, поздймали свої бойові шоломи, і ними напилися води з Дніпра-Славутича!... Достойні сини України!...

Ідеї "Слова" вічні, невмирущі. "Слово" — це твір українського духа, це плач за могутньою державою українського серця, бож половеці кривавили тільки Україну, і тільки тут могло воно стати.

І тільки вічністю своєї ідеології стало воно всеруським, як твори, скажімо, Шекспіра стали вселюдськими. Тільки українець, в кого щиропатріотичне серце плакало по народній єдності, міг скласти "Слово", яке стало правдивим дзеркалом української державної історії, українського життя.

І поки в українському житті будуть роздори й роз'єднання, політичні чи релігійні, ідея "Слова" буде серед нас вічно живою й невмирущою, вічно актуальною, а сам твір буде нас вічно чарувати. Другого подібного твору в усій слов'янській літературі нема!

На жаль, українці не створили культу "Слова о полку Ігореві", як би це нам належало. Не пригадали ми його за Татарщини, забули при творенні смертоносною унії, не згадали й за Хмельниччини, і Великий Богдан не заклав своєї столиці в Києві, — обрав провінціальний Чигирин... А Київ же — серце України, її Єрусалим, її Сіон!...

Минуло багато часу від створення й знайдення

“Слова”, а воно як було невмирущим, таким і досі зостається. І навіки таким зостанеться, і віки буде бадьорити українського духа, не даючи йому заснути.

“Слово” густо пересякнене ідеями національної волі, національної честі та всенародньої єдності, а це ідеї невмирущі. І ніколи ідеї “Слова” не були нам такі свіжі та актуальні, як вони стали сьогодні: зо своєї багатовікової могили автор “Слова” знову кличе всіх нас пам’ятати “за Землю Руську”, за українську єдність, за соборну Україну, за честь нашої Землі й Народу!

Кожен українець і сьогодні не може без душевного хвилювання читати “Слово”, бо сьогоднішні умовини наші багато в чому нагадують умовини XIII віку, і серце України — в Києві!...

Єдність і Згода були головними точками ідеології України всі її віки, бо бракувало їх у нас. Так і в теперішній час, — головна вимога ідеології українського народу поміж її провідниками — такі Єдність і Згода. Вони, ці Єдність та Згода, конче потрібні нам по всіх ділянках нашого життя, а відсутність їх сильно описані в “Слові про Іг. Похід”.

І доки буде в пам’яті нашої літератури “Слово про Ігорів Похід”, доти буде в Україні в пам’яті живою й гарячою державна ідеологія “Слова”.

Київська великодержавність мала принести для Церкви Київський Первозванний Патріархат, але його перехопила 1589-го Московія через розвиття та коромоли знязів, — велике й величне невипонення завдання це передане сучасним поколінням...

XXII.

НАШІ НАЗВИ: РУСЬ — УКРАЇНА — МАЛОРОСІЯ.

1. РУСЬ.

Найстарша назва українського народу й його першої держави — Русь. Так звали ми себе довгі віки, так звали нас сусіди й чужинці.

Назва ця не нашого походження, — її принесло нам, може, одне шведське плем’я, Русь, що захопило в IX ст. владу над східними слов’янами й заклало тут першу державу. Що Русь це ніби були варяги, найсильнішим доказом цього є те, що й тепер західні фіни Швецію звать Ruotsi. Крім цього, в давній Україні було чимало імен варязького походження, напр.: Рюрик, Олег, Ігор і т. ін., може й Володимир (у нас українізоване), багато варязьких прізвищ згадує наш Початковий Літопис; удавнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву поруч нашої. Додам до цього, що грек Костянтин Багрянорідний у X ст. ясно відрізняє в своїм творі русів від слов’ян.

Але багато вчених не приймають цієї варязької чи норманської теорії походження слова Русь, бо вона не видержує глибшої критики, виставляючи теорію слов’янську: слово Русь місцевого дуже давнього походження, пор. наше русий, або назву річки Рось. Варяги, прийшовши на Київщину, до полян, застали вже там Русь, і незабаром і самі стали русами, як їх звать греки. Уже Густинський Літопис XVII в. твердить, що назва Русь походить

“от рѣки, глаголаемыя Рось”. Були варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Русі в скандинавських сторонах і досі не відшукано. Ось тому й Іпатієв Літопис під 898 роком рішуче заявляє: “а словѣньскъ языкъ и рускый — одинъ”.¹

Сучасна історія рішуче відкидає т. зв. норманську чи варязьку теорію походження.

Варяги скоро в нас зовсім зукраїнізувалися й перестали бути чужинцями. А сама назва Русь спершу зацепилася тільки племені полян, а вже від тих вона значно пізніше поширилася на всю державу. Що назва одного племені передається всьому народові, всій державі, це в історії звичайне явище. Так, назва “слов’яни” була спочатку назвою тільки одного малого племені, а пізніш стала назвою всіх подібних близькомовних племен. За болгарами й уся їх держава, навіть слов’янська, була названа Болгарією.

Отож Русь — це перша назва самих полян, а потім всієї наддніпрянської держави. Назва ця панувала головню на Півдні, а на Півночі вона рідка й мало знана. Русь спочатку й у нас це головню Київська Земля (Ключевський І. 126); але наші племінні назви незабаром призабулися, і вся південна держава стала зватися Руссю.

Іпатієв Літопис ясно свідчить, що на півночі росіяни відділяли себе від Русі: “Ростовці, і суждальці, і переяславці с’їхалися к Володимеру (на Клязьмі) і ріша: Князь наш убьен, синок его мал в Нові-Городі, а братья его в Русі” (ст. 404), — тут ясно виділюється Русь від північних країн.

Назва Русь з центру посунулася по всіх окраї-

нах і міцно там зацепилася, напр. в Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні. Князі Рюрикової династії, а також українська колонізація рано занесли назву Русь і на Північ (пор. Старая Русса в Новгородщині), де вона спочатку мало зацепилася й була чужою. За XIV-XVII віки під словом “руський” часто розуміються українці й білоруси, а в XVI-XVII віках білорусами часто звали українців.²

Сусіди й чужинці, напр., греки, араби й інші вже з VIII-IX віків звуть полян або всю центральну Київську Землю Руссю. Так само наші князі, пізніш князі литовські звуть себе князями руськими.

На півночі, в Московії назва Русь, Росія зацепилася значно пізніше, головню за часів Петра I (1672-1725), в чому цареві допомагали виходці з України.

2. УКРАЇНА.

Слово У к р а ї н а, що заступило в нас Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя, див. Іпат. Літ. 1871 р. ст. 439, 447, 490, 586; так само україною звали пограниччя поляки й росіяни. Коли Українська Земля, головню Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва Україна зростає й міцніє, як окреслена назва.

Іпатієв Літопис під 1187 р. з приводу смерти князя переяславського Володимира Глібовича додає: “Плакашася по нем всі переяславці, бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наполнен, о нем же У к р а ї н а много постона”. В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати, — може так названо граничну Переяславську Землю;

¹ Багато доводів проти норманської чи варязької теорії подає проф. М. Грушевський в своїй Історії т. I вид. 3, 1913 р.

² Див. мою монографію: Розмежування пам’яток українських від білоруських, 1934 р.

але не виключено, що тут це назва й ширша — й Землі Київської. Взагалі вдавнину слово “Україна” визначала найперше яку землю, сторону, край.

Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило “прия Берестий, і Угровеск, і Верещин, і Столпе, Комов і всю Україну”. Тут Україна визначає певне окреслений край.

Зазначу ще, що церк.-слов’янське Ісус “приде в предѣлы (грецьке *orgia*—краї) іудейскія” Пересопницька Євангелія 1556 р. перекладає: “пришол в україни иудейскія”.

Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запапувала над іншими. Напр., росіяни пишуть по своїх наукових працях: Русская история, або: История России, зовсім відкидаючи, що аж до Петра I їх держава звичайно звалася Московією. В праці М. Грушевського: “История Украины-Руси” слово Руси було безумовно недоречне й зайве, й воно викликало не мале баламуцтво в назві нашої землі, бо за Грушевським довго робили й роблять те саме й інші.

За пізніших часів вживання слова Україна в розумінні всієї української землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького ця назва часта вже й по офіційних актах. Починаючи з XVII ст. чужинці дуже часто звать нашу землю Україною. Так, напр., французький інженер Боллан, що 17 літ (1630-1647) прожив на нашій землі, зве її завжди Україна, а народ її українським. Так само звать нас в віках XVII-XVIII і різні інші чужинці: послы, подорожні, купці й т. ін.

Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно, нова назва не швидко

ширилася по окраїнах нашої соборної землі. На старих мапах XVII ст. все маємо Україна.

У наших народніх піснях, особливо давніх, а надто з віку XVI-XVII часто вживається слова Україна, але звичайно як назви Землі Київської чи Землі Козацької. Напр. у Галичині співають:

Ой Морозе, Морозеньку,
Ти преславний козаче,
Гей, за тобою, Морозеньку,
Вся Україна плаче!

Те саме й по багатьох інших піснях, напр.:

Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Україну далеку.

Але вже з XIX століття, з початком нашого національного відродження, слово Україна заціплюється все міцніше й глибше, і тепер тільки деякі закарпатські українці ще вперто звать себе карпаторусами. Зміна назви Русь на Україна не проходила в нас легко й викликала помітне баламуцтво (напр. спочатку стояв за вдержання слова Русь навіть М. Драгоманів).

3. МАЛА РУСЬ.

З XIV ст. входить в ужиток нова назва нашого краю, Мала Русь, Малоросія. Постання цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну й південну, й стали Україну звати Малою Руссю, *Mikra Rosia*, цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою.

Уже Юрій II († 1340 р.), князь Галицько-волинський, підписувався: “З Божої ласки природжений князь усея Маля Росії” (Аркас, ст. 89). На грамоті 1335 р. він підписався: *Dux totius Russiae Mynoris*. У грамотах царгородських Патріархів,

починаючи з 1347 р., галицько-волинське князівство часто зветься Малою Росією, в протиставлення московським землям.

Така термінологія була добре знана грекам, бо в них були Мала й Велика Азія, Мала (на Балканах, стара) й Велика (в Італії, нова) Греція.

По 1654 р. Росія часто зве вже нас Малою Росією; трохи пізніше ця назва заціплюється за Гетьманщиною, а польське Правобережжя зветься по-давньому Україною. Звичано, в цей час уже забулося, що слово “Мала” визначає старіша, основна, початкова, як прототип.

Отож, наша мова здавна звалася мовою руською, тепер ми її звемо українською. Назви Малоросія, малоруський, малорос теперішній українець сприймає як образливі для себе.

4. МОСКОВІЯ.

Північносхідні слов'яни, як казав я вище, за старих часів часом також звали себе Руссю, але це була для них чужа, не істотна, з півдня занесена назва. Тут скоро постала назва Московія, народ московський. Місто Москва вперше згадується в Літопису в 1147 році. І з того часу Москва все розростається, стала сильним князівським уділом, а пізніше й великим князівством.

І власне коли розрослася Москва, то вона накинула свою назву всій півночі, всім тим уділам, які попідбивала під свою владу. І вже в XVI-XVII-XVIII віках чужинці: посли, подорожні, купці й ін. завжди звать цю державу Московія, а її мешканців — московіти, але Подніпров'я вони звать Руссю або Україною. У південних слов'ян ще з давнього часу закорінилося “москова”, “московец”, у турок “москов” (Пилін, Етногр. III. 306).

І тільки з Петра I помалу змінюється стара назва Московія на стару українську назву Росія, в чому допомагало Петрові його українське оточен-

ня. З XVIII ст., з часів цариці Катерини II ця назва Росія, руський, російський, росіянин уже сильно закріпилася й стала вседержавною.

Росіяни здавна звали українців по-різному, найчастіше русами, руськими; пізніше, в XVI-XVIII віках звали малоросіянами, черкасами (“черкасишки”), а то й білорусами, а з часу Петра I звали згіржливо й хохлами, — від того чуба, що його козаки, наслідуючи давніх монахів, носили на виголеній голові.

По повстанні гетьмана Мазепи 1708 р. росіяни стали звати українців мазепинцями, а українці росіян кацапами, цебто різниками (від татарсько-арабського kassab — м'ясник, різник). Поляки звичайно звали українців русинами. Часте в українській мові “москаль” визначає не тільки московця, але й військового, солдата українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головню через їхніх вояків.

Доісторичну назву нашого краю Сарматія в XVII віці воскресили були турки, називаючи Юрія Хмельниченка князем сарматським. В XVII ст. не рідка була й давня назва Роксоланія.

В науковій російській літературі звали Україну ще юго-западний край, або край южно-русский.

Література. Б. Барвінський: Звідки пішло ім'я Україна, Відень, 1916. — Л. Цегельський: Звідки взялися і що значать назви “Русь” і “Україна”, Львів, 1907 р. — В. Сичинський: Назва України, Авгсбург, 1948 р. — D. Doroschenko: Die Namen Rus, Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung, “Записки Українського Наукового Інституту в Берліні”, т. III, 1931 р. — Пр. С. Шелухин: Слово “Україна” в Пересопницькій Євангелії, див. “Науковий Збірник в 30 річницю наукової праці Проф. Др. Івана Огієнка”, Варшава, 1937 р., ст. 190-205. — М. Грушевський: Велика, Мала і Біла Русь, “Україна”, 1917 р., Київ.

XXIII.

ЛІТЕРАТУРА ПРО "СЛОВО".

1. БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ.

Про "Слово о полку Ігореві" написано вже надзвичайно багато найрізніших праць. Повний список усієї літератури про "Слово" по 1894 рік подав київський проф. П. Владимиров, а по 1913 р. продовжив його Н. Гудзій (учень проф. В. Перетця). Проф. В. Перетц дав огляд літератури по 1923 рік.

Найновіші покажчики такі:

Адрианова-Перетц В. П.: "Слово о полку Ігореве". Библиографія изданій, переводов и исследований. М.-Л., видання Академії Наук, 1940 рік, 110 ст.

Року 1940-го в Москві вийшов докладний покажчик на 140 ст. усієї літератури про "Слово": "Библиографический указатель", якого склали: О. Данилова, Є. Поплавская та І. Романченко.

"Слово о полку Ігореве". Библиография изданій и исследований 1938-1954. Склали А. Дмитриев. Москва, 1955 рік, 92 стор. Видання Академії Наук.

2. СТАРША ЛІТЕРАТУРА.

Подаю тепер тільки найважливішу літературу про "Слово" в хронологічному порядку:

Дм. Дубенській: "Слово о полку Ігоря

Святославля, песнотворца старого времени", Москва, 1844 р.

Н. Тихонравов: "Слово о полку Ігореве" для учащихся. М., 1866 р.

Всев. Миллер: Взгляд на "Слово о полку Ігореве", 1877 р., поважна праця.

О. Огоновський: Слово о Пльку Ігоревѣ. Поетичний пам'ятник рускої письменності XII віку, Львів, 1876 р., 49-136 ст. Дано текста з перекладом і поясненнями. Поважна праця.

А. Смирнов: Слово о полку Ігореве, т.т. I-II, 1877-1878 р.

Ал. Аф. Потєбня: Слово о полку Ігореве. Текст и примечанія. 2-е издание. Харків, 1914 р. Це перевидання праці з 1878 р., що була вміщена в журналі "Филологическія Записки" 1877-1878 р.р. Одна з важливіших праць при вивченні "Слова".

Е. В. Барсов: "Слово о полку Ігореве", как художественный памятник Киевской дружинной Руси. Три томи, Москва, 1887-1888-1889 р.р. Праця не докінчена.

П. В. Владимиров: Слово о полку Ігореве, Київ, 1894 р., з "Київ. Унів. Изв."

Його ж: Древняя русская литература Киевского периода, Київ, 1901 р. ст. 278-354. В додатку тут перевидання видання 1800 року, а ст. 344-355 виправлений текст.

3. НОВА ЛІТЕРАТУРА.

"Слово о полку Ігореве". Снімок с перваго издания 1800 г. гр. А. И. Мусина-Пушкина под редакціей А. Ф. Малиновского. С приложеніем статьи проф. М. Н. Сперанского, Москва, 1920 р. VII-46-24 ст.

А. Орлов: "Слово о полку Ігореве", Москва, 1923 р.

М. Грушевський: "Слово о полку Ігоре-

вім”, див. його “Історію української літератури”, Львів, 1923 р. т. II ст. 166-226. Цінна праця.

В. М. Перетц: Слово о полку Игореві. Пам’ятка феодальної України-Руси XII віку. Київ, 1926, видання Української Академії Наук. Цінна праця.

Das Igorlied, metrisch und sprachlich bearbeitet von Eduard Sievers, “Berichte der Sächs. Akad.”

В. Я. Келтуяла: “Слово о полку Игореве”. Перевод, примечания и объяснительные статьи. П.-Л., 1928 р.

Слово о Полку Игореве. Статті й коментарі В. Невського, В. Ржиги, С. Шамбиного. Переклади С. Шамбиного та В. Ржиги, С. Шервинського та Г. Шторма. Ленінград, 1934 р. 306 ст.

V. A. Fransev: Slovo o polku Igoreve. Чеською мовою. 1932 р. 47 ст.

Єв. Ляцкій: Слово о полку Игоревѣ. Прага, 1934 р. 233.

Слово о полку Игореві. Героїчний епос XII віку. Ювілейне видання 1800-1950. За редакцією Святослава Гординського ілюстрації Якова Гніздовського. Філадельфія, Видавництво “Київ”, 1950 року, 92 ст..

“Слово о полку Игореве”, Сборник статей. М. 1947 р. 192 ст.

“Слово о полку Игореве”. Збірник дослідів і статей за редакцією В. П. Адриянової-Перетц. М.-Л. 1950 р. 480 ст. Збірник 25 цінних статей, з малюнками. Видання Академії Наук.

Сергей Лесной: “Слово о полку Игореве”. До 150 ліття з дня опублікування. Париж, 1950 р., ч. 1 ст. 1-100, 1951 р., ч. 2 ст. 222, ч. 4 ст. 5-522.

“Слово о полку Игореве”, збірник 7 статей, М.-Л., 1950 р., 482 ст. За редакцією В. П. Адриянової-Перетц, менше видання. Дано 8 перекладів.

“Слово о полку Игореве”, збірник за ред. Д. С. Лихачева, М. 1952 р. ст. 222.

“Слово про Ігорів похід”, Київ, 1954 р. 44 ст. Переказала Н. Забіла.

Д. С. Лихачев: Слово о полку Игореве. М.-Л., 1955 р. 152 ст.

“Слово о полку Игоревім”, Київ, 1955 р., 370 ст. Видання “Бібліотеки поета”.

“Слово о полку Игореве”, масове видання (150.000 прим.). М. 1955 р., 82 ст.

В. Г. Федоров: Кто был автором “Слова о полку Игореве” и где расположена река Каяла. М. 1956 р. 176 ст.

“Слово о полку Игореве”, в ілюстраціях і документах. Склав О. А. Пини. За редакцією Д. С. Лихачева. Л. 1958 р. 216 ст. Повно малюнків.

К. В. Кудряшов: Про Игоря Сиверского, про Землю Русскую. Историко-географічний начерк про похід Ігоря Сіверського на половців в 1185 р. М., 1959 р. 9 ст. З додатком 4 мап.

“Слово о пльку Игоревѣ, Игоря, сына Святослава, внука Ольгова”. Давньоруський текст до друку підготували: В. Ф. Ржига і С. К. Шамбінага, текста написав палехський майстер І. Голиков, М. 1959 р. 100 ст.

А. А. Дмитриев: История первого издания “Слова о полку Игореве”. М.-Л., 1960 р. 378 ст. Видання Академії Наук.

“Слово о полку Игореве”, — пам’ятник XII века, 1962 р. 432 ст., М.-Л. Збірник, 9 статей. Редакція Д. С. Лихачева. Видання Академії Наук.

Д. Лихачев: Когда было написано “Слово о полку Игореве”. “Вопросы литературы”, 1964 р. кн. 4 ст. 132-160.

“Слово о полку Игореве” и Памятники Куликовского цикла. К вопросу о времени написания “Слова”. 1966-го року, 620 ст. Видання Академії Наук, Москва-Ленінград.

Це цінний Збірник, присвячений головно питанню про час написання “Слова”. У Збірник увійшло 11 статей: В. П. Адриянової-Перетц, Р. П. Дмитрієвої, О. В. Творогова, М. А. Салмина, Н. С. Демкова, Ю. К. Бегунова.

У Додатку до Збірника Р. П. Дмитрієва пода-
ла текста “Задонщини”.

“С л о в о о Полку Ігоревім”. Оригінал та пе-
реклади на українську мову. Київ, 1966-го року.
Тут дано переклади: Т. Шевченка, Ів. Франка, П.
Мирного, С. Руданського, Ю. Федьковича, М. Риль-
ського і ін.

4. ПЕРЕВИДАННЯ “СЛОВА”.

1. “Слово о полку Игореве”, за ред. В. Нев-
ського, М. 1934 р. — Тут В. Ржиги і С. Шамбина-
го видали критичний текст “Слова” на ст. 63-74.
Видання Академії Наук.

2. “Слово про Ігорів похід”. Київ, 1939 р. Тут
перевиданий текст “Слова” 1800 р., на ст. 37-44.

3. “Слово о полку Игореве”, Київ, 1952 р. Тут
фотокопія видання 1800 р. на ст. 5-61.

4. “Слово о плъку Игоревѣ”, підготував С. І.
М а с л о в. На ст. 17-24 перевидання тексту 1800 р.

5. А. С. О р л о в: “Слово о полку Игореве”, ви-
дання 2, М. 1946 р. На ст. 64-76 дано критичний
текст “Слова”.

6. Року 1950-го Академія Наук у Москві вида-
ла збірника “Слово о полку Игореве”, за редакці-
єю свого члена-кор. В. П. А д р і я н о в о ї-Перетц.
У цьому збірнику на ст. 33 і далі перефотографо-
ване перше видання “Слова” 1800 року, а на ст. 35
-49 передрукована Катерининська копія. На почат-
ку цього видання, на ст. 9-31, подано критичний
текст “Слова”, якого — в науковій формі — підго-
товив до друку знавець археолог проф. Д. С. Лиха-
чев.

7. “Слово о Полку Ігоревім”. Київ, 1966 р. На
початку вміщено фотокопію першого видання
“Слова” 1800-го року.

II.

С Л О В О О П О Л К У І Г О Р Е В І .

Оригінал-список та дослівний переклад.

**СЛОВО О ПОЛКУ ІГО-
РЕВІ, ІГОРЯ, СИНА
СВЯТОСЛАВЛЯ, ВНУКА
ОЛЬГОВА.¹**

**Стародавній
текст.**

**СЛОВО ПРО ІГОРІВ
ПОХІД, ІГОРЯ, СИНА
СВЯТОСЛАВОВОГО,
ОНУКА ОЛЬГОВОГО.**

**Український
переклад.**

Передруковую тут текст видання 1800-го року, але українським правописом та з тими поправками й переставленнями, які встановила сучасна наука. Більші розходження з текстом 1800 р. (зазначаю його Ор., цебто Оригінал-список) подаю тут у Примітках. Знаки розділові подаю по сучасному. Український правопис в оригіналі тут старий, а в перекладі новий.

Так звані юси оригіналу замінені тут на у, ю, я, буква ѣ скрізь передається через і, ы — через и, а њ опущений зовсім.

Примітки-зноски див. далі ст. 172-174.

I. Заспів.

Не ліпо ли ни бяшьє, Чи не добре було б
братіє, начяти старими нам, браття, старими
словеси трудних повіс- словами ратних опові-
ій о полку Ігореві, Іго- дань почати про Ігорів
ря Святославлича? На- чати же ся той Пісни по
чати же ся той Пісни по чати же ся той Піс-
белинам сего времени, а ні по булому цього ча-
не по замишленію Боя- су, а не з задумів Бо-

ню. Боян бо віщий, аще кому хотяше Писнь творити, то растікашеть ся мислію² по древу, сірим волком по землі, шизим орлом под облаки. Помняшеть бо, рече,³ первих времен усобиці.

Тогда пушашеть 10 соколов на стадо лебедей: которий⁴ дотечаше, та преди Писнь⁵ пояше Старому Ярославу, Храброму Мстиславу, іже заріза Редедю перед полки касожьскими, Красному Романови Святославичю. Боян же, братіє, не 10 соколов на стадо лебедей пушаше, — но своя віща персти на живая струни воскладаше, они же сами князем Славу рокоташу!

Почнем же, братіє, Повість сію от старого Владимира до нинішняго Ігоря, іже істягну ум⁶ кріпостию своєю і поостри сердца своего мужеством, наполнився ратнаго духа, наведе своя храбрія полки на Землю Половецкую за Землю Руськую.

О Бояне, соловію старого времени: аби ти сіа полки ущекотал, скача, славію, по мислену дре-

янових. Бо віщий Боян, як хотів кому Писню творити, то розтікався думкою по древу, сірим волком по землі, орлом сизим під хмари. Бо згадував, казав, колотнечі колишніх часів.

Тоді він пускав 10 соколів на стадо лебедів: котру здоганяв, та попереду Писню співала Старому Ярославу, Хороброму Мстиславу, що зарізав Редедю перед полками косожьскими, Красному Романові Святославичю. А Боян, браття, не 10 соколів на стадо лебедів пускав, — але свої віщі пальці на живі струни клав, вони ж самі князем Славу рокотали!

Тож почнім, браття, цю Повість від Старого Володимира аж до теперішнього Ігоря, що стягнув ум своєю силою й погострив мужністю свого сердца. Наповнившись ратного духу, він повів свої хоробрі полки на землю Половецкую за Землю Руськую.

О Бояне, соловейку старого часу: коли б ти защебетав про ці полки, пурхаючи, соловей-

ву, летая умом под облаки, свивая, славію,⁷ оба поли сега времени, рища в тропу Трояню чрес поля на гори.

Піти било Писнь⁸ Ігореви, того⁹ внуку: “Не буря соколи занесе чрес Поля широкая, — галици стади біжать к Дону великому”. Чи ли воспіти било, віщей Бояне, Велесов внуче: “Комони ржуть за Сулою... Звенить Слава в Києві... Труби трубят в Нові Граді... Стоять стязи в Путивлі”...

II. Вирядження князів у похід.

Ігор ждеть мила брата Всеволода. І рече єму Буй-тур Всеволод: “Один брат, один світ світлий, ти, Ігорю, оба есві Святославичя! Сідлай, брате, свої борзії комони, а мої ти готови, осідлани у Курська наперед.

А мої ти куряни-свідоми кмети:¹⁰ под трубами повити, под шеломи возмеліяни, конець копія воскормлени. Пути їм відомі, яруги їм зна-

ку, по древу мудрости, літаючи умом попід хмари, звиваючи, соловейку, обидві частині цього часу, ганяючи тропою Трояною через поля на гори!

Годилося б співати Писню Ігореви, того онукові: “Не буря занесла соколів через Поля широки, — галичі зграї біжать до великого Дону”. Чи було б заспівати, віщий Бояне, Велесів онуку: “Коні іржуть за Сулою... Дзвенить в Києві Слава... Сурмлять сурми в Новгороді... Стоять прапори у Путивлі”...

Ігор жде милого брата Всеволода. І говорить йому Буй-тур Всеволод: “Один брат, одне ясне світло, ти, Ігорю, обидва ми Святославичі! Сідлай, брате, свої баскі коні, а мої готові тобі, осідлани біля Курська поперед.

А мої куряни — то ж славні вояки: під сурмами сповиті, під шоломами вилюляні, на кінці списа вигодовані. Пути їм відомі, яруги їм зна-

еми. Луці у них напружені, тули отворени, саблі ізострени. Самі скачють, аки сірії волці в полі, іщучи собі¹¹ чти, а князю Слави”.¹²

ні. Їхні луки напружені, сагайдаки відчинені, шаблі нагострені. Самі вони скачуть, як сірівовки в полі, шукаючи собі чести, а князеві Слави”.

III. Віща затьма сонця.

Тогда Ігорь возрі на світлоє Солнце, і виді от него тьмою вся своя воя прикрита. І рече Ігорь к дружині своєї: “Братіє і дружино, — луце ж би потяту бити, неже полонену бити! А всядем, братіє, на свої борзязі комони, да позрим синего Дону!”

Спала князю ум похоти,¹³ і жалость єму знаменіє заступи іскусити Дону великаго. “Хощу бо, — рече, — копіє приломити конець Поля Половецкого, с вами, русици, хощу главу свою приложити, алюбобо¹⁴ іспити шоломом Дону”.

IV. Похід на половців.

Тогда вступи Ігорь князь в злат стремєнь і поїха по чистому Полю.

Тоді Ігор поглянув на Сонце ясне, й побачив, що воно прикрило імлюю все його військо. І Ігор промовив дружині своїй: “Браття й дружино, — та краще ж би порубаним бути, ніж будь полоненим! Сідаймо ж, браття, на свої баскі коні, щоб побачити синього Дону!”

Пристрасть спалила князеві ум, і жадоба спробувати Дону великого заступила йому знамено. “Бо хочу — казав — зламати списа кінець Поля Половецкого, з вами, русичі, хочу голову свою скласти, або випити Дону шоломом!”

Тоді князь Ігор вступив у золоте стремєно й поїхав по чистому По-

Солнце єму тьмою путь заступає. Ноць, стонущи єму прозою, птичь убуди. Свист звирин воста. Збися¹⁵ Див, — кличєть верху древа, велить послушати земли незнаємі, Волзі і Поморію,¹⁶ і Посулю,¹⁷ і Сурожу, і Корсуню, і тобі, Тьмутороканський Болван!

А половці неготовами дорогами побігоша к Дону великому: кричать теліги полунощи, рци: лебеди роспужени.¹⁸ Ігорь к Дону вої ведєть, — уже бо Біди єго пасєть птиць по дубію,¹⁹ волці прозу восрожать по яругам, орли клекотом на кости звіри зовуть, лисиці брешуть на черлення щити. О Руская Земле, — уже за шоломянем еси!

V. Перший удатний бій.

Долго ноць меркнєть... Заря світ запала... Мгла Поля покрила... Щекот славій успе... Говор галичь убудися...²⁰ Русичі великая Поля черленими щити прегородиша, іщучи собі чти, а князю Слави.

Сонце заступало йому путь птьмою. Ніч, стогнучи йому грозою, птаство побудила. Птаство звиринний ізнявся. Збися Див, — кличєть зверху древа, велить почути невідомій землі, Волзі й Помор'ю, і Посулю, і Сурожу, і Корсуню, і тобі, Тьмутороканський Бовване!

А половці побігли невторованими дорогами до Дону великого: кричать теліги опівночі, казав би: лебеді пополохані. Ігор до Дону веде вої, — і вже птаство пасє його Біди по дубі, вовки ворожать по яругах погрозу, орли клекотом скликають звірів на кості, лисиці брешуть на червоні щити. О, Руськая Земле, — ти вже за горою!

Довго ніч тьмарилась... Зоря світло запалила... Імла Поля покрила... Щєбетання соловейкове заснуло... Галиче крякання збудилося... Русичі великі Поля перегородили червоними щитами, шукаючи собі чести, а князеві Слави.

С заранія в пяток²¹ потопташа поганія полки половецкія, і рассушась стріламі по Полю, помчаша краснія дівкі половецкія, а с ними злато і паволоки, і драгія оксаміти. Оре-томамі і япончицамі, і ко-жухи начаша мости мостити по болотом і грязивим містом, і всякими узорочьї половецкімі. Черлен стяг, біла хорюговь, черлена чолка, сребрено стружіе, — храброму Святославлічу.

Дремлеть в Полі Ольгово хороброе гніздо, — далече залетіло! Не было оно²² Обиді порождено, ни соколу, ни кречету, ни тебі, чорний ворон, поганій половчине!

Гза²³ біжить сірим волком, Кончак ему слід править к Дону великому.

VI Лиховісні позначки надалі.

Другого дни вельми рано кровавія зори світ повідають, чернія тучя с моря ідуть, — хотять прикрити 4 Солнца, а в них трепещуть синії

В п'ятницю зрання вони потоптали погані полки половецькі, й розсипались стріламі по Полю, помчали вродливих дівчат половецьких, а з ними злато й шовки, й дорогі оксаміти. Опонамі й опанчамі, та кожухамі почали мости мостити по болотах і грязивих місцях, і всякими тканинами половецькими. Червоний прапор, біла хоруггов, червоний бунчук, срібне ратище, — хороброму Святославлічу.

Дрімае в Полі Олегово хоробре гніздо, — далеко залетіло! Не було воно Обиді породжене, ні соколу, ні коршаку, ні тобі, чорний вороне, поганій половчине!

Гза біжить сірим волком, Кончак йому слід направляє до Дону великого.

Другого дня вельми рано криваві зорі розсвіт заповідають, чорні тучі ідуть з моря, — хотять прикрити чотири Сонці, а в них трепе-

молнії. Бити грому великому, ітти дождю стріламі с Дону великого! Ту ся копіем приламати, ту ся саблям потручати о шеломи половецкія на ріці на Каялі, у Дону великого! О Руская Земле, уже за²⁴ шеломянем еси!

Се Вітри, Стрибожі внуці, віють з моря стріламі на храбрія полки Ігореві. Земля тутнеть... Ріки мутно текуть... Поросі Поля покривають... Стязі глаголють... Половці ідуть от Дона, і от моря, і от всіх стран рускія полки отступиша...²⁵

VII. Другий нещасливий бій.

Діти бісови кликом Поля прегородиша, а храбрїі русиці преградіша черленами щити... Яр - Туре Всеволоде!

Стоїши на борони, прищещи на вої стріламі, гремлеши о шеломи мечи харалужними! Камо, Туре,²⁶ поскочяше, своїм златим шеломом посвічивая, тамо лежать поганія голови поло-

чуться сині блискавки. Бути грому великому, йти дощу стріламі з Дону великого! Тут списам поламатися, тут саблям ударятися об шеломи половецькі на ріці на Каялі, над Доном великим! О Руская Земле, — ти вже за горюю еси!

Ось Вітри, Стрибожі онуки, віють з моря стріламі на хоробрі полки Ігореві. Земля дуднить... Ріки каламутно течуть... Порохи прикривають Поля.. Прапорі гомонять... Половці ідуть від Дону, і від моря, і від усіх боків рускі полки обступили...

Бісові діти Поля криком перегородили, а хоробрі русичі перегородили червоними щитами...

Яр-Туре Всеволоде! Ти стоїш у бою, прискаеш на воїв стріламі, гремиш об шоломи мечами харалужними! Куди, Туре, поскочиш, своїм золотим шоломом посвічуючи, там лежать погані голови половецькі, шо-

векция, поскепани саблями каленими шеломи оварьския от тебе, Яр-Туре Всеволоде, кая рани, дорога братіє, забив чти і живота, і града Чернигова, отня злата стола, і своя милия хоти, красния Глібовни свичая і обичая...

ломи оварьські шаблями загартованими на скибки поколені від тебе, Яр-Туре Всеволоде, не зважаючи на рани, дорога братіє, забувши за честь і маєток, і за місто Чернігів, за батьківський стіл золотий, і за любов та ласку своєї милої любки, вродливої Глібовни за звичаї й обичаї.

VIII. Таке вже було: Спогади про Олега Гориславича.

Били вічі Трояни, минула літа Ярославля. Били полці Олгови, Ольга Святославлича. Той бо Олег мечем кромолу коваше і стріли по землі сіяше. Ступаєть в злат стремень в граді Тьмуторокані, той же ²⁷звон слиша давний великий Ярослав, а Владимир, син Всеволожь,²⁸ по вся утра уши закладаше в Чернігові.

Бориса же Вячеславлича слава на Суд приведе, і на Канину зелену паполому постла за обиду Олгову, храбра і млада князя. С тоя же Каяли Святополк полелія ²⁹отца своего междю угорськими інохо-

Були віки Троянові, минули літа Ярославові. Були походи Олегові, Олега Святославлича. Цей бо Олег мечем кромолу кував і сіяв стріли по землі. Ступає він у золоте стремено в місті Тмуторокані, а дзвона того чув давний великий Ярослав, а Володимир, син Всеволодів, по всі ранки уши закладав у Чернігові.

А Бориса Вячеславлича слава на Суд (Божий) привела, і на Канині постелила зелене покривало за кривду Олегову, хороброго й молодого князя. З тієї ж Каяли Святополк полюляв батька свого між

дці ко Святій Софії, к Києву.

Тогда при Олзі Гориславличі сіяшеться і растяшеть усобица ми, ³⁰погибашеть жизнь Дажьбожа внука, в княжих кромолах віці чоловіком скратишась. Тогда по Руской Землі рідко ратаєве кикахуть, но часто врани граяхуть, трупіа себї діляче, а галіці свою річ говоряхуть, — хотять полетіти на уїдіє...

IX. Поразка Ігорового війська.

То било в ти рати і в ти полки, а сицеї³¹ рати не слишано: С зараніа до вечера, с вечера до світа летять стріли каленія, гримлють сабли о шеломи, трещать копіа харалужния в Полі незнаемі, среди Земли Половецкий! Черна земля под копити костьми била посіяна, а кровію поляна: тугою взидоша по Руской Землі...

Что ми шумить, что ми звенить далече³² рано пред зорями? Ігорь полки заворочаєть, жаль бо ему мила брата Всеволода.

Бишася день, бишася

угорськими кіньми до Святої Софії, до Києва.

Тоді при Олезі Гориславовичі сіялася й зростала нам сварка, гинув маєток Дажьбожого онука, в княжих коромолах скорочувалися віки людям. Тоді по Руській Землі рідко орачі пере-кликувалися, та часто крякали круки, труп'я собі ділячи, а галки свою мову говорили, — хотять полетіти на поїд'...

Це було в тих боях і в тих походах, а ось такого бою не чуто: Зранку до вечора, звечора до світу летять стріли крицеві, гримлять шаблі об шоломи, тріщать списи харалужні в Полі незнаному, серед Землі Половецкої! Чорна земля під копитами кістьми була засіяна, а кров'ю полита, — тугою зійшли по Руській Землі...

Що це шумить, що це довго дзвенить рано перед зорями? Ігор полки завертає, бо жаль йому милого брата Всеволода.

другий, третяго дни к полудню падоша стязі Ігореві... Ту ся брата разлучиста на брезі бистрої Каяли, ту кровава-го вина не доста... Ту пир докончаша храбрїі русичі: свати попоїша, а сами полегоша за Землю Рускую... Ничить трава жалощами, а древо с тугою³³ к землі преклонилось...

Х. Сум за побитим Ігоревим військом.

Уже бо, братіє, невеликая година востала,— уже пустини силу прикрила! Востала Обида в силах Дажьбожа внука, вступила³⁴ Дівою на землю Трояню, восплескала лебединими крили, на синім морі у Дону плещючи, упуди³⁵ жирная³⁶ времена...

Зобица князем на поганах — погібель.³⁷ Редоста бо брат брату: “Се мое, а то мое же!” І начяша князі про малое “се велико есть”³⁸ молвити, а сами на себе крамолу ковати. А поганї с всіх стран при-

Билися день, билися другий, третього дня під південь упали прапорі Ігореві... Тут брати розлучилися на березі бистрої Каяли, тут кривавого вина не вистачило... Тут бенкет докінчили хоробрі русичі: сватів попоїли, а самі полягли за Землю Рускую... Никне трава з жалоців, а дерево з тугою до землі похилилося...

Уже бо, браття, невеликая година настала,— вже пустеля військо прикрила! Встала Обида в військах Дажьбожого онука, вступила Дівою на землю Троянову, затрепотала лебединими крильми, на синьому морі біля Дону хлюпотавшися, сполошила щасливі часи...

Княжа незгода (у поході) на поганях — загібель (нам). Бо сказав брат братові: “Це мое, а то мое ж!” І почали князі про мале “це велике!” говорити, а самі на себе коромолу кувати. А погані зо всіх

хождаху с побідами на Землю Рускую...

О, далече зайде сокол, птиць бья, — к морю! А Ігорева храброго полку не кресити... За ним кликну Карна, і Жля поскочи³⁹ по Руской Землі, смагу людем⁴⁰ мичючи в пламені розі.

Жени руския восплакашась, аркучи: “Уже нам своїх милих лад ни мислю смислити, ни думою сдумати, ни очима соглядати, а злата і сребра ни мало того потрепати”...

А востона бо, братіє, Київ тугою, а Чернигов напастьми, — тоска розляся по Руской Землі, печаль жирна утече среди Землі Руский... А князі сами на себе крамолу коваху, а поганї, сами побідами нарищуще на Рускую Землю, емляху дань по білі от двора...

ХІ. Похвала кн. Святославу Київському.

Тії бо два храбрая Святославичі, Ігор і Всеволод, вже збудили незго-

боків приходили з перемогами на Землю Рускую...

О, далеко зайшов сокол, побивавши птахів, — до моря! Та Ігоревого хороброго полку не воскресити... За ним крикнула Карна, і Жля поскакала по Рускій Землі, огонь на людей розкидаючи в полум'янім розі.

Жінки руські заплакали, промовляючи: “Уже нам своїх милих лад ані мислю змислити, ані думкою здумати, ані очима огледіти, а золотом і сріблом ні трохи не бренькати!”...

І застогнав, браття, Київ тугою, а Чернігів напастями, — сум розлявся по Рускій Землі, рясна печаль потекла серед Землі Руской... А князі сами на себе коромолу кували, а погані, самі набігаючи перемогами на Руску Землю, брали данину по білці від двору...

волод, уже лжу убудиста⁴¹ которою, — ту⁴² бяше успил отець їх Святослав Грозний Великий Київський прозою: бяшетъ притрепал⁴³ своїми сильними полки і харалужними мечи. Наступи на Землю Половецкую, притопта холми і яруги, взмути ріки і озери, іссуши потоки і болота. А поганого Коб'яка із луку моря от желізних великих полков половецких, яко вихр, виторже, — і падеся Коб'як в граді Києві, в гридниці Святослави!

Ту німці і венециці, ту преці і морава поють Славу Святославлю, кають князя Ігоря, іже погрузи жир во дні Каяли, ріки половецкия, — рускаго злата насипаша ту! Ігорь князь висіди із сідла злата а в сідло кощівево, — униша бо градом забрали, а веселіє пониче!

ХІІ. Віщий сон кн. Святослава.

А Святослав мутен сон виді. “В Києві на горах А Святослав бачив смутний сон. “У Києві

дою зраду (половецку), — її був приспав суворістю їхній батько Київський, Великий Святослав Грізний: потріпав був своїми сильними полками й харалужними мечами. Він наступив на Землю Половецкую, витоптав холми та яруги, скаламутив річки та озера, висушив потоки та болота. А поганого Коб'яка він вирвав, як вихор, з затоки морської від залізних великих полків половецких, — і впав Коб'як у місті Києві, в Святославовій палаті!

Тут німці й Венеційці, тут греки й морава співають Святославову Славу, тужать за князем Ігорем, що потопив багатство на дні Каяли, річки половецької, — руського злата насипали туди! Ігорь князь висів із сідла золотого та в сідло невільниче, — й засмутилися містам заборола й радість поникла!

синочь (с вечера) ⁴⁴ одівахуть⁴⁵ мя, — рече, — черною паполамою на кровати тисові, черпають ми синее вино, с трудом смішено, сипають ми⁴⁶ тощими тули поганих толковин великий женчюг на лоно, і ніговахуть⁴⁷ мя. Уже дьски без кніса в моєм теремі златоверсім! Всю ноць с вечера бусови⁴⁸ врани возпраяху. У Плісньска на болони біша дебрьски сани, і несошася к синему морю”.⁴⁹

на горах, — розповідав він, — ви зодягли мене звечора чорним покривалом на ложі тисовому, черпали мені синє вино, з отрутою змішане, порожніми сагайдаками поганих чужинців сипали мені на лоно великі перла, і пестили мене. (І ось) уже дах без гребеня в мойому златоверхому теремі! Всю ніч з вечора грали темносірі ворони. Біля Пліснеська на болоні були нетрянські гадюки, й неслися до синього моря”...

ХІІІ. Пояснення віщого сну.

І ркоша бояре князю: “Уже, княже, туга ум полонила, се бо два сокола слетіста с отня стола злата поіскати града Тьмутороканя, алюб⁵⁰ іспити шеломом Дону. Уже соколома крильца припішали поганих саблями, а самою ⁵¹ опуташа⁵² в путини желізни. Темно бо бі во 3 день: два солнца померкоста, оба багряная столпа погасоста, і с нима⁵³ молодая місяца, Олег і Святослав, тьмою ся поволокоста і в морі

А бояри сказали до князя: “Уже, княже, туга ум полонила, бо ось два соколи злетіли з батьківського золотого столу пошукати міста Тмутороканя, або напитися шоломом Дону. Обом соколам шаблями поганих уже крильця приборкали, а самих спутали в залізні пута. Бо темно було в третій день: два сонці затьмарились, погасли обидва багряні стовпи, і з ними два молоді місяці, Олег і Святослав, темрявою

погрузиста, і великое буйство подаста⁵⁴ Хинови.

На ріці на Каялі тьма світ покрила, — по Руської Землі прострошася половці, аки пардуже гніздо...⁵⁵ Уже снесеся хула на хвалу, уже тресну Нужда на волю, уже вержеса Див на землю...

Се бо готський красний діви воспіша на березі синему морю, звоня руским золотом, — поют время Бусово, деліють месь Шароканю... А ми уже, дружина, жадни веселія!"...

XIV. Золоте Святославове слово.

Тогда Великий Святослав ізрони злато слово, с⁵⁶ слезами змішено, і рече: "О моя синовчя, Ігорю і Всеволоде! Рано еста начала Половецкую Землю мечи цвілити, а собі Слави іскати. Но нечестно одолістеся⁵⁷ — нечестно бо кровь поганую проліясте! Ваю храбрая сердца в жестоцім харалузі скована, а в буести закалена. Се ли створисте мо-

заволоклися й у море потонули, й подали велику сміливість Хинові.

На річці на Каялі темярява світло покрила, — по Руській Землі простяглися половці, мов пардове гніздо... Уже знялася хула на хвалу, уже затріскотіла Нужда на волю, на землю вже кинувся Див...

А ось готські вродливі дівчата заспівали на березі синього моря, побренькуючи руским золотом, — оспівують час Бусів, люляють помсту Шароканеву... А ми, дружина, жадні вже (й) веселости!"...

Тоді Великий Святослав зронив золоте слово, зо слізьми змішане, й сказав: "О, мої небожі, Ігорю та Всеволоде! Рано ви зачали Половецкую Землю мечами смутити, а собі Слави шукати. Та неславно ви переможені, — бо неславно пролили кров погану! Ваші хоробрі сердца сковані в жорстокій криці, а загартовані в відвазі. Чи ж не це ви

ей сребреней сідині?

Но рекосте: "Мужаймі ся⁵⁸ сами: переднюю Славу сами похитим, а задною си⁵⁹ — сами поділим"...

А чи диво ся, братіє, стару помолодіти?⁶⁰ Коли сокол в митіх биваеть, високо птиць възбиваеть, — не дасть гнізда своего в обиду! Но се зло, — княже ми неспособіє. На ниче ся години обратиша: се у Римі⁶¹ кричать, под саблями половецькими, а Володимир под ранами, — туга і тоска сину Глібову!"

А уже не вижду власти сильного і богатого і многовогя⁶² брата моего Ярослава со черниговськими билями, с могути, і с татрани, і с шелбири, і с топчаки, і с⁶³ ревуги, і с олбіри. Тії бо бесщитов с засапожники кликом полки побіждають, звонячи в прадіною Славу".

XV. Заклик до князів: За Землю Руську, за рани Ігоря!

"Великий княже Всеволоде, — не мислиши прелетіти іздаlechа,

вчинили моїй сріблянній сивині?

Але ви казали: "Будьмо мужні самі: будучу Славу самі загарбаємо, а давнішу — поділимо самі ж"...

А чи диво, браття, старому помолодіти? Як сокол линяє, він високо птахів збиває, — не дасть гнізда своего на кривду! Та ось зло, — княжа мені непідмога. На ніщо час обернувся: ось у Римі кричать під шаблями половецькими, а Володимир під ранами, — туга й печаль сину Глібовому!

А я вже не бачу волости сильного й багатого та многовойного брата моего Ярослава з чернігівськими вельможами, з могутніми та з татранами, і з шельбірами, і з ревугами, і з олбірами. Бо ті без щитів з захлявниками криком полки перемагають, дзвонячи в прадавню Славу".

"Великий княже Всеволоде, — чи не думалеш ти прилетіти здалече,

отня злата стола поблюсти? Ти бо можеш Волгу весли раскропити, а Дон шеломи вильяти. Аже би ти бил, то била би чага по ногаті, а кощей по різані⁶⁵. Ти бо можеш по суху⁶⁶ живими шересири стріляти, — удалими сини Глібови.

Ти буй Рюриче і Давиде, — не ваю ли (вої) злаченими шеломи по крові плаваша? Не ваю ли хоробрая дружина рикають, аки тури, ранени саблями каленими на полі незнаемі? Вступи-та, господина, в злата стремена⁶⁷ за обиду се-го времени, за Землю Рускую, за рани Ігорєви, буюго Святославлича!

Галичкий⁶⁸ Осмомисле Ярославє, — високо седиши на своем златокованім столі, подпер гори Угорьскі своїми жєлізними полки, заступив королеви путь, затворив⁶⁹ Дунаю ворота, мєча бремєни⁷⁰ чрез облаки, суди рядя до Дуная. Грози твоя по землям текуть, отворяєши Кієву врата. Стрїляєши с от-

ка, доглянути батьківського золотого стола? Бо ти можеш Волгу веслами розкропити, а Дон шоломами вильяти. Тож коли б ти був, то була б рабиня по ногаті, а раб по різані. Бо ти можеш по сухому живими самострілами стріляти, — удалими синами Глібовими.

Ти буй Рюриче й Давиде, — чи ж не ваші (вояки) пливали по крові позолоченими шоломами? Чи не ваша хоробра дружина реве, як тури, поранєна кричевими шаблями на незнаемому полі? Вступіть, господини, у злоте стремєно за кривду цього часу, за Землю Рускую, за рани Ігоря, буй Святославлича!

Галицький Осмомисле Ярославє, — ти високо сидиши на свойому златокованому столі, підперши гори Угорьскі своїми залізними полками, заступивши королеві путь, зачинивши Дунаєві Ворота, мечучи тягарі через хмари, суди рядячи до Дуная. Погрози твої по землях течуть, ти відчиняєш

ня злата стола салтани за Землями, — стрїляй, господине, Кончака, поганого кощей, за Землю Рускую, за рани Ігорєви, буюго Святославлича!

А ти, буй Романє і Мстиславє, — хоробрая мисль носить вас⁷¹ ум на діло. Високо плаваєши (на діло)⁷² в буєсти, яко сокол на вітрєх ширяєся, хотя птицю в буйстві одоліти. Суть бо у ваю жєлєзній папорзі под шеломи латиньскими, — тими трєсну земля, і многи трєстри, Хинова, Литва, Ятвязі, Деремєла і Половці сулиці своя повергоша, а глави своя подклониша⁷³ под ті мечи харалужній. Но уже, княже, Ігорю утерпі солнцю світ, а древо не бологом листвє срони. По Росі і⁷⁴ по Сулі гради поділиша, а Ігорєва хорбраго полку не кресити! Дон ти, княже, кличєть, і зовєть князі на побїду.

Олговичи, хорбрїї князі, доспіли на брань, Ингварь і Всеволод, і всі три Мстиславичи, не ху-

Кієву ворота. Ти стрїляєш з батьківського золотого стола суитанів (половєцьких) за Землями, — стрїляй, господине, Кончака, поганого раба за Землю Рускую, за рани Ігоря, буй Святославлича!

А ти, буй Романє й Мстиславє, — хоробра думка носить ваш ум на діло. Ти високо плаваш у відвазі, як сокіл ширяючи на вітрах, хотячи перемогти в смєливості пташку. В обох вас залізні панцирі під шоломами латиньскими, — ними трїснула земля й багато сторін, Хинова, Литва, Ятвяги, Деремєла й Половці списи свої покидали, а голови свої схилили під ті мечи харалужні. Та вже, княже, Ігорєві затьмарилось світло сонця, а древо не з добра листя поронило. По Росі й по Сулі мїста поділили, та хорброго Ігорєвого війська не воскресити! Дін тобі, княже, гукає, і прикликає князів на перемогу.

Ольговичі, хоробрі князі, доспіли на бій, Ингвар, і Всеволод, і всі три

да гнізда шестокрильці,
— не побідними ль⁷⁵
жребії собі власти рас-
хитисте? Кое ваши зла-
тїи шеломи і сулиці
ляцкїи і щити? Загоро-
діте⁷⁶ Полю ворота сво-
їми острими стрілами
за Землю Рускую, за ра-
ни Ігорєви, бугєго Свято-
славлича!”

XVI. Князі Полоцькі.

“Уже бо Сула не те-
чєть сребреними струя-
ми к граду Переяслав-
лю, і Двина болотом те-
чєть оним грозним по-
лочаном под кликом по-
ганих. Єдин же Ізяслав,
син Васильков, позвони
своїми острими мечи о
шеломи литовськия, при-
трепа Слову діду своєму
Всєславу, а сам под чер-
лєними щити на кроваві
траві притрепан литов-
скими мечи, і с хотію
на кровать⁷⁷ і рек: “Дру-
жину твою, княже, птиць
крили приоді, а звіри
кровь полизаша”. Не
бисть ту брата Брючя-
слава, ні другаго —
Всеволода, єдин же із-
рони жемчюжну душу

Мстиславичі, не просто-
го гнізда шестикрильці,
— чи не переможними
жеребами ви розхпали
собі волості? На що ва-
ші золоті шоломи і
списи ляцкїи та щити?
Загородіть Полю воро-
та своїми гострими стрі-
лами за Землю Руську,
за рани Ігоря, буй Свя-
тославича!”

“Уже ж Сула не тече
срібляними струмками
до міста Переяслава, а
Двина болотом тече
тим грізним полочанам
під криком поганих.
Один же Із'яслав, син
Васильків, подзвонив
своїми гострими мечами
об шоломи литовські,
побив Славу діду свойо-
му Всєславу, а сам під
червоними щитами на
кривавій траві був заби-
тий литовськими мечами,
і ось юна лубка на
крові тобі сказала:
“Дружину твою, княже,
птаство крилами прио-
дягнуло, а звірі кров
полизали”. Не було тут
брата Брючислава, ні
другого — Всеволода, і
єдин зронив перлинну

із храбра тіла чрес злато-
ожереліє. Унили голо-
лоси труби трублять го-
родєньскїи, поничє весе-
ліє...⁷⁸

Ярославе і вси внуці
Всєславли, — уже пони-
зїть стязї свої, вонзїть⁷⁹
свої мечи верєжєни, уже
бо вискочїсте із дїдней
Слави! Ви бо своїми кра-
молами начясте наводи-
ти поганя на Землю
Рускую, на жїзнь Все-
славлю, которую⁸⁰ бо
біше насилїє от Земли
Половецкїи”.

XVII. Пісня про Всєслава.

“На сєдьмом віці Тро-
яни верже Всєслав жре-
бїй о дївицю собі лубу.
Той кляюками подперся,
оконїся⁸¹ і скочи к гра-
ду Києву, і дотчєся
стружієм злата стола Ки-
євського. Скочи от них
лютим звірем в полночи
із Біла Града, обїсїя
синї мьглі. Утрі же⁸²
вознзи⁸³ стрїкуси, отво-
ри врата Нову Граду,
разшїбе Славу Яросла-
ву, скочи волком до Не-
миги с Дудуток.

На Немізї снопи сте-

душу з хороброго тіла
через золотий нашій-
ник. Сумними голосами
сурмлять сурми горо-
дєньскїи, веселїсть поник-
ла...

Ярославе і усі онуки
Всєславові, — понизьте
вже свої прапорі, scho-
вайте свої потуплені ме-
чі, бо ви вже вискочили
з дїдїзної Слави! Бо ви
своїми коромолами по-
чали наводити поганих
на Землю Руську, на до-
статок Всєславів, і че-
рез незгоду сталося на-
сильство від Землі По-
ловецької”.

“На сьомому віці Тро-
яновому кинув Всєслав
жеребка про дївицю со-
бі лубу. Він підперся
хитрощами, сїв на коня
і скочив до міста Киє-
ва, і доторкнувся рати-
щем золотого стола Ки-
ївського. Від них ско-
чив лютим звірем опів-
ночі з Білгороду, (ї)
повис у синїй млі. А
взавтра всадив сокїри,
відчинив ворота Новго-
роду, розбив Славу Яро-
славу, скочив вовком до
Немиги з Дудуток.

лють головами, молотять чепа харалужними, на тоці живот кладуть, віють душу от тіла. Немизі кровави брезі не бологом бяхуть посіяни, — посіяни костьми руских синов...

Всеслав князь людем судяше, князем гради радяше, а сам в ночь волком рискаше: іс Києва дорискаше до кур Тмуроканя, великому Хорсови волком путь прерискаше. Тому в Полотьську позвониша Заутреню рано у Святия Софеї в колоколи, а он в Києві звон слиша. Аще і віща душа в дерзі⁸⁴ тілі, но часто Біди страдаше. Тому віщей Боян і первое припівку, смислений, рече: “Ни хитру, ни горазду, ни птицю горазду Суда Божія не минути”.

XVIII. Княжі списі не в одне співають.

“О, стонати Руской Земли, помянувшє первую годину і первых князей! Того Старого Владимира нелзі бі пригвоздити к горам Киевским. Сего бо нині сташа стя-

На Немизі снопи стелять головами, молотять ціпама харалужними, на тоці життя кладуть, віють душу від тіла. Криваві береги на Немизі не добром були засіяні, — засіяні кістьми руских синів...

Князь Всеслав людеи судив, князям міста рјадив, а сам уночі вовком скакав: з Києва до півнів досакував Тмуроканя, великому Хорсови вовком путь перескакував. Йому в Полоцьку рано дзвонили в дзвони Утреню в Святий Софії, а він у Києві дзвін чув. Хоч і віща душа в відважному тілі, та часто він Біди терпів. Тому то віщій Боян колись приспівку був сказав, розумний: “Ні хитрому, ні меткому, ні птаху верткому Суда Божого не минути!”

“О, стогнати Рускій Земли, згадуючи давню годину й давніх князів! Того Старого Володимира не можна було прицвяхувати до гір Київських. Його прапорі

зі Рюрикови, а друзіи Давидови, но розно ся⁸⁵ ім хоботи пашуть, копія поють”.

XIX. Плач Ярославни за Ігорем.

На дунаї Ярославлин глас ся слишить, зегзицею незнаєма⁸⁶ рано кичеть: “Полечю, рече, зегзицею по дунаєви, омочю бєбрян рукав в Каялі ріці, утру князю кровавия его рани на жестоцім его тілі!”

Ярославна рано плачєть в⁸⁷ Путивлі на забралі, аркучи: “О, Вітре-Вітрило, — чєму, Господине, насильно вієши? Чєму мичєши хиновския стрілки на своєю нетрудною крилцю на моея ладї вої? Мало ли ти бяшєть горі⁸⁸ под облаки віяти, лєліючи кораблі на сині морі? Чєму, Господине, моє весєліє по ковилію розвія?”

Ярославна рано плачєть Путивлю городу на забрилї, аркучи: “О, Дніпре-Словутицю, — ти пробил еси каменния гори сквозі Землю По-

тепер стали Рюрикови, а інші Давидові, та нарізно ім бунчуки повівають (й) списи співають”.

На дунаї чути голос Ярославлин, зозулею вранці таємно воркує: “Полечу я, каже, зозулею по дунаєві, омочу бобрового рукава в річці Каялі, утру князю його криваві рани на мужньому тілі його!”

Ярославна вранці плачє в Путивлі на заборолі, промовляючи: “О, Вітре-Вітрило, — чєму Господине, ти вієш навпроти? Чєму несєш ти хинівські стрілки на своїх легких крильцях на воїв мого любого лада? Чи то мало було тобі віяти вгорі по-під хмарами, люляючи кораблі на синьому морі? Чєму, Господине, ти розвіяв по ковилі мою весєлість?”

Ярославна вранці плачє на заборолі міста Путивля, промовляючи: “О, Дніпре-Словутичу, — ти пробив еси кам’яні гори через Землю Половецьку, ти люляв еси на

ловецьку, ти деліял еси на себі Святослави насади⁸⁹ до полку Кобякова: возлелій, Господине, мою ладу к мні, абих⁹⁰ не слала к нему слез на море рано!"

Ярославна рано плаче в⁹¹ Путивлі на заборалі, аркучи: "Світле і тресвітле Сонце, — всім тепло і красно еси! Чому, Господине, простре горячюю своєю лучю на ладі вої, в полі безводні жаждею їм лучі сопряже, тугою їм тули затче?"

XX. Втеча Ігоря з полону.

Присну море полунощи, ідуть сморці мьглами: Ігореві князю Бог путь кажесть із Землі Половецкої на Землю Руськую к отню злату столу. Погасоша вечеру зорі⁹². Ігорь спить, Ігорь бдить, — Ігорь мислю поля мірить от великого Дону до малаго Донца...

Комонь в полуночи... Овлур свисну за рікою, — велить князю розумі-

собі Святославові човни до Кобякового полку: полноляй, Господине, мого любого мужа до мене, щоб я не слала до нього сліз на море вранці!"

Ярославна вранці плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: "Світле й тресвітле Сонце, — для всіх ти тепле та красне еси! Чому, Господине, простер ти свої гарячі проміння на воїв любого лада, в полі безводному спрагою їм луки постягував, тугою їм сагайдаки позатикав?"

Приснуло море опівночі, ідуть смерчі мряками: князю Ігореві Бог показує путь із Землі Половецкої на Землю Руськую до батьківського золотого столу. Погасли зорі вечірні. Ігорь спить, Ігорь чатує, — Ігорь думкою поля міряє від великого Дону до малого Дінця...

Кінь опівночі... Овлур свиснув за річкою, — велить князю розуміти: князю Ігорю (тут біль-

ти: князю Ігорю не бити! Кликну... стукну земля... вошумі трава... Вежи ся половецькії подвигоша...⁹³

А Ігорь князь поскочи горностаєм к тростію, і білим гоголем на воду. Возвержеся⁹⁴ на борз комонь, і скочи с него бусим⁹⁵ волком, і потече к лугу Донца, і полеті соколом под мьглами, ізбивая гуси і лебеди завтроку, і обиду, і ужині. Коли Ігорь соколом полеті, тогда Влур волком потече, труся собою студеную росу, преторгоста бо своя борзая комоня.

Донець рече: "Княже Ігорю, — не мало ти величія, а Кончаку нелюбія, а Руской Землі веселія?" Ігорь відказав: "О, Донче, — не мало ти величія, деліявшу князя на волнах, стлавшу ему зелену траву на своїх сребрених брезіх, одівавшу его теплими мьглами под сінію зелену древу, стрежаше его⁹⁶ гоголем на воді, чернядьми на струях, чайцями на вітріх? Не тако ли, рече, ріка Стugna: худу струю імія, пожер-

ше) не бути! Кликнув... стуконула земля... зашуміла трава... Вежі половецькі порушились...

А князь Ігорь поскакав горностаєм до очерету, і білим гоголем на воду. Кинувся на баского коня, і зіскочив з нього сірим вовком, і поскакав до лугу Дінця, і полетів соколом під імлами, побиваючи гуси й лебеди на сніданок і обід та на вечерю. Коли Ігорь соколом полетить, тоді Влур вовком поскаче, трусячи собою холодну росу, бо підірвали свої баскі коні.

Дінець каже: "Княже Ігорю, — не мало тобі величі, а Кончаку нелюб'я, а Землі Руській веселія?" Ігорь відказав: "О Донче, — не мало тобі величі, що люляв князя на хвилях, що стелив йому зелену траву на своїх срібляних берегах, що зодягав його теплими імлами під тінню зеленого дерева, стороживши його гоголем на воді, качками на хвилях, чайками на вітрах? Не так, кажуть, річка Стugna: маючи маху течію, пожерши чужі

ши чужі ручьї, і струги простре⁹⁷ на кусту, уношу князю Ростиславу затвори дні. При⁹⁸ темні березі плачеться мати Ростиславля по уноші, князи Ростиславі. Униша цвіти жалобою, і древо с тугою⁹⁹ к землі преклонилося”...¹⁰⁰

XXI. Половецька гонитва за збігцем.

А не сороки востроскоташа¹⁰¹, — на сліду Ігореві їздить Гза¹⁰² с Кончаком. Тогда врани не граахуть, галиці помолкоша, сороки не трескотали, тільки полози тільки. Дятлове тектом путь к ріці кажуть, соловії веселими піснями світ повідають.

Молвить Гза к¹⁰⁴ Кончакови: “Аже сокол к гнізду летить, соколича розстріляєві своїми зланими стрілами”. Рече Кончак ко Гзі: “Аже сокол к гнізду летить, а ві соколца опутаєві красною дівцею”. І рече Гза к¹⁰⁴ Кончакови: “Аще его опутаєві красною дівцею, ни нама будеть сокольца, ни нама красни дівце, то по-

струмки, вона простягнула й хвилі на кущі, юнака князя Ростислава зачинила на дні. При темному березі плаче Ростиславова мати по юнакові, князеві Ростиславі. Посмутніли квітки в жалобі, і дерево з тугою до землі нахилилося”...

То не сороки застрекотали, — на сліду Ігоря їде Гза з Кончаком. Тоді круки не крякали, галки помовкли, сороки не трескотали, тільки полози тільки. Ятли стуком путь до річки вказують, соловії веселими піснями розсвіт заповідають.

Говорить Гза Кончакові: “Якщо сокіл летить до гнізда, розстріляймо соколича своїми стрілами”. Кончак відказує Гзі: “Якщо сокіл летить до гнізда, то ми спутаємо сокільця красною дівцею”. І відказує Гза Кончакові: “Колі ми спутаємо його красною дівцею, не буде нам сокільця, ані нам красної дівци, то поч-

чнуть наю птиці бити в Полі Половецком”.

нуть нас птахи бити в Полі Половецькому”.

XXII. Поворот князя Ігоря додому.

Рек Боян і Ходина,¹⁰⁵ Святославля піснотворца старого времени Ярославля: “Олгова коганя хоти! Тяжко ти, голові, кромі плечю, зло ти, тілу, кромі голови”, — Руской Земли без Ігоря.

Солнце світиться на небесі, Ігорь, князь в Руской Земли. Дівиці поють на дунаї, вьють ся голоси чрес море до Києва. Ігорь їдеть по Боричеві к Святій Богородици Пирогошей. Страни ради, гради весели!

XXIII. Поспів: Слава князям і дружині!

Півши Піснь старим князем, а потом молодим піти Слава: Ігорю Святославличю,¹⁰⁶ Буйтуру Всеволоду,¹⁰⁷ Владимеру¹⁰⁸ Ігоревичу. Здрави, князі і дружина, побарая за христьяни на поганя полки! Князем Слава а дружині! Амінь.

Сказав Боян і Ходина, Святославові піснотворці старого Ярославового часу: “Олегова князева любко, — тяжко тобі, голові, без плечей, зло тобі, тілу, без голови”, — (так і) Руській Землі без Ігоря.

Солнце світиться на небесі, Ігор князь в Руській Землі. Дівчата співають на дунаї, вьють ся голоси через море до Києва. Ігор їде Боричевим до Святої Богородици Пирогощої. Країни раді, міста веселі!

Співавши Пісню старим князям, а потім молодим заспівати Славу: Ігорю Святославичу, Буйтуру Всеволоду, Володимеру Ігоревичу. Здорові, князі та дружино, що боролися за християни на погані полки! Слава князям та дружині! Амінь.

ПРИМІТКИ ДО ОРИГІНАЛУ-СПИСКУ.

- 1 Можливо, що заголовка в Оригіналі не було, а його дали самі видавці 1800 року.
2 Ор.: мислію.
3 Ор.: речь.
4 Ор.: которий.
5 Ор.: пісь.
6 Ор.: іже істягну оумь,— стягнув волю, наважвився, або — випробував, або — звів розум.
7 Ор.: слави.
8 Ор.: пісь.
9 Ор.: того (Олга).
10 Ор.: къ мети.
11 Ор.: себе.
12 Ор.: слава.
13 Трудне це місце ще глумачать: Випала в князя думка про кохану (по хоті), або: Спала князеві в ум охота.
14 Ор.: а любо.
15 Ор.: въ стазби.
16 Ор.: по морію.
17 Ор.: по Сулію.
18 Ор.: роспущени.
19 Ор.: подобію.
- 20 Ор.: убуди.
21 Ор.: пятак.
22 Ор.: небилон.
23 Ор.: Гзак.
24 Ор.: не.
25 Ор.: отступиша.
26 Ор.: Турь.
27 Ор.: тоже.
28 Ор.: Ярославъ син Все-воложь: а Владимір.
29 Ор.: повелія.
30 Ор.: усобищами.
31 Ор.: сице и.
32 Ор.: давечя.
33 Ор.: стугою.
34 Ор.: вступил.
35 Ор.: унуди.
36 Ор.: жирня.
37 Ор.: погибе.
38 Ор.: великое.
39 Ор.: по скочи.
40 Ор.: не має “людем”, але воно є в Катерининському відпису.
41 Ор.: убуди.
42 Ор.: которую то.
43 Ор.: притрепетал.
44 Ор.: си ночь с вечера.
Певне в оригіналі було

- тільки “синочь”, а хтось поставив на полі глосупояснення: с вечера, що пізніше попало до тексту. Слово “синочь” широко відоме в західньо-українських говірках, особливо ж на Буковині, ще й тепер як “сночі”, цебто звечора. Сон звечора конче мусить справдитися.
45 Ор.: одівахте.
46 Ор.: сипахутьми.
47 нігують.
48 Ор.: босуви.
49 В Ор. це місце дуже поплутане: бѣша дебръ Кисаню и не сошлю. Я це читаю: бѣша дебръски сани и несоша ся.
50 Ор.: а любо.
51 Ор.: самаю.
52 Ор.: опустоша.
53 Ор.: ним.
54 Ор.: подасть.
55 Тут допускаю малу переставку.
56 В Ор. с нема.
57 Ор.: Ор.: одолісте.
58 Ор.: му жа іміся.
59 Ор.: ся.
60 Ор.: помолодити, а треба: помолодѣти.
61 Ор.: Урим.
62 Ор.: многовои.
63 Ор.: ис.
64 Ор.: мислію ти.
65 Ор.: резані.
66 Ор.: посуху.
67 В Ор. стремень.
68 Ор.: Галички.
69 Ор.: затвори в.
70 Ор.: времени.
71 Може в вас, або замість ваш (псковизм).
72 Непотрібно повторено.
73 Ор.: поклониша.
74 Ор.: по Рсії.
75 Ор.: непобідними.
76 Ор.: загодите, ‘а треба: згородѣте.
77 Сильно поплутане. В Ор.: і схоті ю. Це часом виправляють: и се хоти юна на крови ти рече.
78 Роблю малу переставку.
79 Ор.: понизить... вонзить, а треба: понизѣтъ... вонзѣтъ.
80 Ор.: о кони.
82 Ор.: утрѣ же.
83 Ор.: воззні.
84 Ор.: друзі.
85 Ор.: рози нося.
86 Ор.: незнаемь.
87 Ор.: к.
88 Ор.: горь.
89 Ор.: носаци.
90 Ор.: а бих.
91 Ор.: к.
92 Ор.: зари.
93 Ор.: подвизашася.
94 Ор.: вѣврѣжеса.
95 Ор.: босим.
96 Ор.: е.
97 Ор.: ростре.
98 Ор.: Дніпр.

99 Ор.: стугою.	ють тільки гади.
100. Ор.: преклонило.	104 Ор.: Гзак.
101 Ор.: втроскоташа.	105 Ор.: и ходи на
102 Ор.: Гзак.	106 Ор.: Святославлича.
103 Або: по лозі, але соро-	107 Ор.: Всеволодъ.
ки не повзають: повза-	108 Ор.: Влади́миру.

III.

СЛОВНИК ДО "СЛОВА" ТА ІСТОРИКО- ГЕОГРАФІЧНІ ПРИМІТКИ.

СЛОВНИК

до “Слова о полку Ігореві”.

а в “Слові” звичайно протиставне, але один раз й еднальне, цебто І.

абі, абіх — якби, щоб.

аже — якщо.

аки, яко — як.

альбо — або, старе альбо.

аркучи — а рекучи, говорячи, див. ректи.

аще — коли, якщо, хоч.

багряний — густо-темно-червоний.

баский кінь, див. борзий.

батько встаровину вже означало й тестя.

бдіти — не спати, сторожити, чатувати.

бебрян — бобровий, див. бобер.

бердіш — велика військова сокира.

билина, биль — бувальщина, буле, справдішнє.

биля — вельможа, боярин. Слово “биля” є в Хроніці Георгія Амартола.

бистрий — швидкий, скорий, шпаркий, меткий.

бити — бути; **бил, била**,

било — був, була, було; **бисть** — було; **биваєть** — буває; **бі** — було, **біша** — були.

біла — білка, вевірка; дрібна грошова одиниця; переносно й дівчина бранка.

бісові діти — половіці, як нехрещені.

бобёр — мала звіринка, **бебрян** — бобровий.

болван — бовван, статуя, ідол; з тур. balvan — статуя; пограничний стовп.

болото, благо — добро. Є і в “Рус. Правді” болого.

болонь — оболонь, надріччя, низина біля річки чи й міста.

болото — залите водою місце, бруд.

борзий кінь — баский, швидкий, жеребець.

боронь, брань — бій, війна.

брань — бій, війна.

братіє, — браття, слухачі “Слова”, так і в народніх піснях.

брег — берег.

бремя, мн. **бремена́** — тягота, каміння.

буєсть — відвага, сміливість, мужність, глупота.

Буй, род. **бuego** — відважний, сміливий, гордий, пишний, високий.

В Остр. Єв. 1056 р. слово "буй" визначає глупий, дурний. Волод. Мономах звертався до Богородиці: "Избави насъ от буести (цебто глупоти) и тлѣности".

буйний, стародавнє слово. В "Слові о п. Іг." 1187 р. є слова "буй", "буєсть" — **буйство** — відвага, сміливість.

бусий — сірий, темний.

біше, **башеть** — був, було, було б, **бяхуть** — були.

ваю — ваші обоє, у **ваю** — у вас обох.

вевірка — білка, давнє мнєсь. Була в нас і грошовою одиницею, як дрібна монета.

вєжа — половецький сторожний пункт, шатро, віз.

велить — наказує.

вєльми — дуже.

вєлічіє — велич, слава.

венєдці — венедійці.

вєрже — кинувся, **вєржені** — закинені, ушкоджені, **возвєржєся** — кинувся. Пор. зах.-укр. **вергати**.

вєселє — веселість, ве-

сілля, радість.

видіти — бачити, **виджу** — бачу, **виді** — побачив.

віскочисте — вискочили.

віторгги — вирвати, викинути, вихопити.

ві — ми обоє.

віщій — пророчий, що знає минуле й будуче, всезнаючий, нагхнений, мудрий, чарівничий. Слово ще поганського часу. Літопис зветь Олега ще з-поганська "віщим" — знавцем будучого, як волхв. Літопис вяснює, чому кн. Олег віщій: "бяху бо людие погани и невеголо-си". А в "Слові" вже нема поганського значення, тут віщій — пророк, знавець і сучасного, і будучого.

власть — волость, область, країна, уділ; влада.

внук — онук.

возвєржєся — кинувся, див. **вєрже**.

возгряху, **гряхуть** — грали, крякали.

воззріти — поглянути, подивитися.

возлєліати — вилюляти,

возлєлі — полюляй, **возлєліяні** — вилюляні, виколихані. Див. **лєліати**.

вознзі (вонзи) — встро-мив. Пор. у Лавр. Літопису: **Вонзє ножь**.

вої — війська, воєнки.

волк — вовк, символ

швидкості бігу героїв.

волна́ — хвиля.

вóрон, **врана́** — ворона, крук. Своїм кряканням воро-ни віщують лихо.

воскладаше — клав.

воскормити — вигодувати.

воспіти — заспівати.

восплєскати — сплеснути, змахнути.

восрòжати — ворожати.

востонá — застоїв, див. **стонати**.

востроскотáша — застре-котали, див. **троскоташа**.

восшумі — зашуміла.

вполуноці, **вполуночі** — опівночі.

врана́ — ворона, крук.

вратá — ворота.

врємя — час.

вступі — вступив.

всьдем — сядьмо.

гáличь — галиччій, круковий, **гáлиці** — галки.

главá — голова.

глаголáти — говорити, го-моніти, казати, глаголати (ро-сійська вимова).

глас — голос.

гніздó — кубло виводок, сім'я. В "Слові" 5 раз.

гòголь — рід качки.

годíна — час, від давньо-го год — час, пізніше рік.

горáзд — нечленна форма прикметника. Пор. Іпат. Літо-пис під 6645 р.: **гораздъй**. У "Слові" 1187 р.: **ни хьтру**, **ни**

горазду. **Горáзд** — меткий, тямущий, гаразд.

горі — вгорі, зверху.

горностáй — звірника гор-носталь, горностала.

господін — пан, владка, звернення: **господíне** — па-не. Господін уживається в "Слові" та в "Задонщині" Кир.-Білозер. списку, — в пам'ятках російських звичайно маємо "государь", а ще пізніше "сударь" (яке скоро-тилося в -с, напр. так-с).

град — город, місто.

грáяхуть, **возгрáяхуть** — крякали, закрякали.

греці — греки.

грівня — біля півфунта срібла, десь десять карбован-ців на наші старі гроші.

грідница — кімната для "гريدнів", цебто для княжої дружини, в княжому дворі.

грíмлють — гримують.

грозá — загроза, погроза, суворість, жах, страх, гнів.

грозний — грізний, суво-рий. Князь Святослав Київ-ський звався Грозний. Гроз-ний не визначає лютий.

грязівий — заболочений, **вкритий** грязю, від **гряз**.

да в приказовій формі: **щоб**, да **позрím**: **щоб** поба-**чить**.

далєче — далеко, задовго.

дань — данина.

двір — оселя, обійстя.

дѣбрьський від **дѣбрь** — по-росла лісом долина, рив, яруга, прірва, глибока розщільна, безодня, нетри, пуша, густий ліс.

дѣрзій — відважний, сміливий, див. **буї**.

дїю (дѣло) — ратний, воєнний подвиг.

дождь — дощ.

дорискаше — добігав, див. **рискати**.

доска — дошка.

доспіти — поспіти, встигнути, попередити, закінчити, зібратися, приготувитися.

дбста — вистачило.

дотчєся — доторкнувся.

драгий — дорогий.

дрєво — дерево.

дружина — княже військо, рать (від **друг**, **други**). Перше “дружина” було парубоче товариство друзів.

дуб — велике й міцне дерево взагалі.

дунай — це вода взагалі, взагалі яка річка, як і в піснях. Див. далі в Примітках Дунай ст. 197.

е — їх.

емляху — брали.

єсві — есте, есте (при дієсловах).

жандя — спрага, **жадний**. **спраглий** на що.

жалость — жадоба, горливість, ревності.

жалощі — жаль. Про слово

жалощами “Слова” Л. А. Булаховський пише: “Жалощами “Слова” — це безумовно дуже характерна риса його словникової стихії і подає важливі вказівки на оточення, де воно постало” (ст. 143, Збірник 1950 р.).

жємчюг, ст. сл. **жєньчуг** — перли, **жємчюжний** — перлинний. **Бачити** в сні перли — на сльози. **Жємчюжна** душа — чиста душа, як жемчуг. В “Слові” знаходимо ст. сл. **жєнчуг** і пізніше **жємчюжну**.

жєстóкий — мужній, міцний. Пізніше значення: жорстокий, бо сильні були й жорстокі.

живот — життя; також багатство, маєток, достаток.

жизнь — достаток, маєток, багатство (а не життя).

жир — ситість, багатство, достаток, прибуток.

жирний — ситий, багатий, щасливий, рясний, густий.

жребій — жереб; волюсть, уділ; боротьба.

завив — забувши.

заврало, **забороло** — укріплене дерев’яне чи камінне й закрите від стріл та каміння місце на міському мурі, де стоять оборонці; менша стіна на мурі, з зубцями, зза якої стріляють. Тут починається бій.

завтрак — сніданок, їда за

утро (завтра) рано.

задня слава — давнішня, минула слава.

закалити — загартувати, див. **калений**.

замишленіє — задум, вигад, видумка, див. **мисль**.

запалá — запалила.

зараніє, **с зараня** — вранці.

заря — зоря. **Заря** в давніх пам’ятках — це зоря вечорова, а **зоря** — це зоря ранишня, світова. Так і в “Слові” 1187 р.

засапожник — між за хаявою, захаявник.

затворити — зачинити.

затче — заткав.

Заутреня — Утреня.

збися — знявся.

звати — кидати, див. **зовєть**.

звон — дзвін.

здрав — здоров.

зєгзиця — зозуля.

злато — золото, **злат** —

золотий, **златоверхий** — золотоверхий, **златокований** — з золота викуваний, **злачєний** — позолочений. Тут, у “Слові” епічні звороти: **золотий стіл** (престіл), **шолом**, **стрємено**, **сідло княже**, **нашийник**, **терєм золотоверхий**, **стріли позолочєні**.

знємий — знаний, відомий.

знаменіє — знак, ознака,

пророцтво, **знамєно**, **чудо**.

зовєть — кличе, **зовуть** — кличуть.

іже — який, що, зах.-укр. **же** (і-же).

іздалєча — здалека.

імїти — мати, **імїя** — маючи.

іноходець — тихоходець кїнь.

іскусити — попробувати, зах.-укр. **покушати**.

іспити — випити.

ішучи — шукаючи, від **іскати** — шукати.

каган — титул верховного половецького хана, перенесений у XI віці й на укр. великих князів Київських. Слово походить від тюркського чи половецького “каан” — великий хан, хан над ханами, султан.

кажєть — показує.

калєний — закалений, пор. **закалка**, **загартований**, **крицевий**, **сталевий**, див. **закалити**.

камо — куди, де.

каяти — жаліти, тужити за; **зневажати**, **не зважати на**; **кають** — тужать, **кая** — не зважаючи. Пор. **розкаяться**, **по-каяннє**. **Кають** — жаліють, **пєвнїше** — осуджують. **Звідси** наше **каятися** — осуджувати себе, осуджувати гріхи свої.

никахуть — перекликають

ся, кричать, **кичить** — куче; лебідь і зозуля киче.

клект — орлиний крик.

клик — крик. Пбловці починали бій з криком і радість перемоги виявляли також криком. Від пбловців перейняли це й ми, було ще за козаччини.

кликати, — кликнути, **кличеть** — кличе, взиває, кричить, нагадує, дає знаки.

клюки — криві зігнуті ноги в верхівців, що ними зручніше міцно триматися в сідлі на коні; або: хитрощі, оманни, пор. **переклюкати** — обманути, **клюка** — хитрощі.

кметь — княжий муж, добірний дружинник; а потім селянин, хлібороб, орач, ратай, вояк: з гр. *kometes* чи лат. *comes*: королівський муж; лицар. Пор. у Я. Щоголева: Вірний кметь Царя свого (про Ангола).

кнес — князь чи князьок на даху, гребінь на даху, балька, сволок на даху. Дах без гребеня в сні віщує покійника. “Уже дьскы безъ кнѣса в моемъ теремѣ злато врьсѣмъ”. Кнѣс тут — це перекладина, верхня перекладина на даху.

Псалом 23: “Возьміте врата князи ваші” — тут князі — верхи: підійміте, ворота, верхи ваші, по народн. князь-

кі ваші.

ковати — кувати, задумувати.

ковіль чи **ковила** — степова трава в південних українських степах, тирса, шовкова трава, біла.

Ковиліє в “Слові” це не тільки трава ковиль, але й безконечний степ, буйно вкритий ковилем. Святославна звертається в своєму Плачі до ковилистого степу, до степу, густо вкритого ковилем.

кої — які.

коли — стародавній сполучник, ст. сл. *коли*. В “Слові о п. Іг.”: Коли соколъ въ мытєхъ бываєть...”

кóлокол — дзвін.

кóмонь — кінь. Пор. *комонний* — кінний, *комонник* — верхівець.

кóпіє — спис; **копіє** приломати — стягтися, спробувати сили, стати на герць. “Співаючі копія” — це копія металні, їх кидали. Зразки їх знаходяться в Музеях, напр. в Ленінграді в Ермітажі.

коромóли — чвари, сварки, сварки, незгоди, заколоти, колотнечі, розбрат, підступи, повстання, заговори. Слово походить від середньовічного латинського *carcula* з тим самим значенням.

кото́ра — незгода, заколот,

див. коромоли, усобиця. Живе й тепер по зах. укр. говорах.

кощѣй — робітник на полі, невільник, половецький бранець, раб; від тюркського *koshi, kos* — плуг. Образ Половецького Степу. Народне розуміння: костій, кістяк, смерть. **Кощѣво** від кощѣй, невільниче. “Поганий кощѣй” — це половецький хан Кончак.

крамóли див. коромоли.

красний — вродливий, гарний, ясний, гожий, приємний.

кресіти — воскресити, підняти з мертвих.

крѣчет — порода сокола, що визначається великою силою.

крі́пость — міць, сила.

крово́ть — ліжко, ложе, постіль; з гр. *krabbatos*, середньовічне лат. *grabatus*, сучасне російське *кровать*. Слово подибується в наших народніх піснях.

крóмі — крім, без.

куста — може кущ, *frutex*.

ла́да — любий, коханий, милий муж чи жона, дружина, любка. Пор. *ладний*. Є в народніх піснях. Стародавнє ладен — згідний.

лебідь киче; тут мова про лебедя кликуна, що киче на подобу кларнету й видає

сумні звуки.

леліати — люляти, пестити, тихо гойдати до сну, колхати. Див. возлеліати.

лжа — брехня, зрада, незгода, чвари.

ли — чи, **либо**, **алибо** — або. “Се ли створисте моеї сѣдинѣ?” — Чи це...

ліпо ... добре, пристойно. **лоно** — груди.

луг — поле, ліс, діброва, болотяний беріг, лука.

лук, мн. **луці** — луки.

лу́ка мóря — лукомор’я, затока, заворот.

лу́че, луче — лучче, краще, ліпше.

луча́ ж. р. — промінь.

люде — вояки.

мгла, мъгла — мла, імла.

ме́ждю — між, старе міжду.

месть — пімста, мста.

ме́ча — мечучи, кидаючи, від метати.

мечь — меч, див. сабля.

ми — мені.

мікати — кидати, тріпати, носити.

міслений — уявний, з уявн, надуманий. **Місленоє древо** — дерево розуму, мудрости.

мисль — думка, мисля, див. смислити, замишленіє; те саме, що й ум, мудрість. По мислену древу — по древу мудрости, по дереву знан-

ня.

Мисль. У “Слові о п. Іг.” є вираз “мыслью прелетѣти”, те саме в “Шестодневї” Івана Екзарха: “мыслию възлетѣти”.

мись — білка літунка, ве-
вірка, векша; пор. “растека-
шеса мисію по древу”, до-
слівно: розтїкався білкою по
дереву.

мить — линяння птаха;
пор. укр. мить — хвилина.

мичучи див. меча.

місто — місце.

млад — молодий.

многової — багатовійсь-
ковий.

могѹт — могутній, воево-
да.

молвити — мовити.

молнія — блискавка.

мухайміся — мужаймося,
будьмо мужні.

мѹжество — відвага, смі-
ливість, хоробрість.

мутен — каламутний, не-
виразний, сумутний, турбот-
ний.

мя — мене, зах.-укр. м’я.

нама — нам обом.

напасть — біда, нещастя,
лихо.

напереді — наперед.

напряжені — напружені.

нарчуще — наскокуючи,
набігаючи, нападаючи, див.
рискати.

насада — човен, судно.

насиліе — насилля, гвалт.

насылно — силою, нав-
проти.

наю — нас обох.

неготовий — невторований,
непробитий, невбитий.

незнаемий — незнаний, не-
відомий, таємничий.

нелзі, нелзя — не можна.

нелюбіе — нелюбство, не-
навість, неприязнь.

непособіе — недопомога,
непідмога.

нетрудного — легкого,

див. труд.

нечесно — безславно.

ни — нам.

нині — тепер (а не: сьо-
годні).

нинішній — теперішній (а
не сьгоднішній).

ниче, на ниче — на ніщо.
пор. говіркове зах.-укр. з
польського: на ніц.

нічить — хилиться.

ніговахуть — пестили, ми-
лували.

но — але, та; говірково
слово живе й тепер.

ногата — монета, 1/20
гривні, по старому десь 50
грошей.

нощ, ночь — ніч; див. си-
ночь.

оба — обидва. Стародавня
форма “оба” жива й тепер у
народній мові.

обáполи — дві половині,
дві сторони, два береги,

обидві полі, два бóки.

обїчай — життєва ласка,
кохання.

обїсися — обвісився, завис,
повиснув.

облák, облако — хмара.

обратити — обернути.

одоліти — перемогти.

ожереліе — намисто, на-
шийник, “на горлі”; золота
гривна, яку носили князі на
шні.

оконїся — оконився, сів
на коня; пор. припішити —
зробити пішим; пор. огоро-
дити, одуматися, оженитися,
окрижитися, очолити й т. ін.
оксамит — дорога матерія,
з гр. examitos — на шість
ниток.

опутаеві — оплутаємо
вдох. Оп́у́тати — накла-
сти пута. Мисливським соко-
лам надягали на ноги пута,
ногавиці. У “Слові”: “Соко-
лів опуташа в путини желѣз-
ны”, “Соколца опутаевѣ”.

орьтома, ортома — поло-
на, покривало, від тур. ört —
вкривати, örtma — покрива-
ло.

оступіша — обступили.

отворіти — відчинити, от-
ворі — відчинив, отворені
— відчинені.

отній — опцівський, бать-
ківський, отчий.

пáволока — коштовна шов-
кова тканина.

падєся — упав, **падоша** —
попадали.

паполóма — новогр. paplo-
ma — похоронне покривало.
пантєра див. пардус.

пáбрзи — горішня частина
панциря, крило, панцир, на-
персник, броня.

пáрдус — барс, пантера,
гр. pardos, **пáрдужий** — бар-
сів, пантерин. Пард визначав
їстоту віроломну, підступну,
як половець.

пасти — пильнувати, сто-
рожити. Пор. у “Слові о За-
коні й Благодаті” XI віку:
“Землю свою па сучи прав-
дою”. У піснях: пасе очима;
приказка: Чоловіка біда па-
се.

пáшуть — розвіваються,
повівають.

пєрвий — колишній, старо-
давній, **первое** — колись,
у давнину.

пєредня слава — будуча.
перерискаше — перебігав.

Див. риската.

пєрсти — пальці, пор. на-
персток.

пир — бенкет, символ бою.

піснотворець — поет, тво-
рець пісень.

піснь — пісня, хвала, сла-
ва.

пїти (пѣти) — співати,
хвалити, виславляти.

плáмя — полум’я, **пламен**
— полум’яний.

побарая — борючись, воюючи, перемагаючи.

побіда — перемога, побідний — переможний, побіждати — перемагати.

поблюсті — доглянути, посторожати.

повергоша — кинули, покидали, див. **верже**.

повість — оповідання.

поволокостася — заволоклися.

поганий — неохрещений, невіра, поганин, нехристиянин; тут половчин.

погасоба — погасли.

погрузі — потопив, **погрузіста** — потопили.

под — під.

подвигошася — порушилися, зарухалися.

подклоніша — скинули.

подпёр — підперши.

позрím — побачим, поглянемо.

поіскати — пошукати.

полегоша — полягали.

полелія — полюляв, переніс, тихо гоїдаючи.

полк — полк, військо, воєцтво; війна, бій, похід; хор, громада.

Полк — перше значення похід, а пізніше стало визначати військову громаду.

полночь — північ, в **полнощі** — опівночі.

полоз — велика змія, гадюка. Див. ст. 120.

полудніе — полудень, південь.

померкоста — затьмарились..

пómняшь — пам'ятав, згадував, помянувшє — згадавши.

поніче — похилилося, див. **ничить**.

пóрох — пил, мн. **поросі** — порохи.

посвічивая — посвічуючи, поблискуюючи.

поскёпаний — розколений, від **поскёпати** — поколотити, пор. **скипка**, **скибкувати**. Пор. сучасне **скепати** й **скипати** — колоти на скибки, див. Словн. Б. Грінченка III. 643. Пор. у Ол. Ільченка: "Петербурзька осінь" 1947 р., Київ, ст. 204: Почав **скипати** тріски на розпал.

В "Слові" 1187 р. "шеломы **поскепани**", в перекладі "Повѣсти о разореніи Іерусалима" Флавія є "щиты **поскепаны**", а в Житті Стефана Суражського — **поскепани Иконы**".

потече — потік, побіг.

потём — потім.

потручатися — вдаритися, товкнути. Пор. зах.-укр. **трутити**.

потяти — посікти, порубати, сучасне укр. **тяти**, **потяти**.

похитим — заберемо, покрадемо.

пóхоті — сильна охота, бажання, пристрасть; пор. **хоті**. **поыше** — співала, хвалила, славива, див. **пйти**.

прáдідній — прадідівський.

пред — перед, **преді** — перше, наперед.

прéдній — передній.

преклонілось — нахилилось.

преторгоста — роздерли, загнали, зах.-укр. **торгати**.

пригвоздіти — прицвяхувати, від **гвоздь** — цвях.

приложіти — скласти, покласти.

приломіти — надломити, зломати, **приламатися** — ламатися.

пріпівка — приспівка, приповідка.

припішати — зробити пішм, спішити, опішити, **приборкати**; пор. **оконися**.

притрепати — потріпати, побити.

прихождáху — приходили. **прострэ** — простяг, **прострѣшася** — простяглися.

птица — птах; **птичь**, **птиць** — пташеня, птах,птаство.

пудити, див. **рослужені**.

путина — луто, кайдани.

пустіни — пустеля, порожнеча, степ, лихо.

пуцаше — пускав.

пятѣк — п'ятниця.

развіа — розвіяв.

розліяся — розлилася.

разлучістася — розлучилися.

разуміти — розуміти.

разшібе — розбив.

раскропйти — розкрити.

рассушіяся — розсохлись, розсипались, розвіялись, розтанули.

растікашеться — розтікався.

расхитісте — покрали, похватали.

рáтай — оратай, орач, селянин, хлібороб.

рать — бій, війна, військо, напад, незгода, ворог; **ратній** — бойовий, військовий, воєнний, хоробрий, лицарський.

ректі, **рек** — каже; **речé** — казав, сказав, каже, говорить, як каже, як кажуть, сказав би, **рекѣсте** — ви сказали; **рѣоша** — рекли, сказали; **рѣи** — скажи, сказати б, сказав би; скажи, мов (звідси наше сучасне мов, ніби); **аркучи** чи **ркучи** — говорячи, промовляючи, повідаючи, воркочучи. Пор. приповідку: Слово речи, а гроші лічи.

рјкуть — іржуть.

рјкати — ревити.

рискати — ганяти, **рища** — ганяючи, **дорискáвшє** — добігав, **рискáвшє** — бігав.

Рискати, в "Слові" так зветься біг вовка: **элькомъ**

рыскаше, вълкомъ прерыскаше, дорыскаше, нарыщуше.

різани, різана — монета, 1/50 гривні, по-старому десь 20 грошей. Від різати, вирізана. Пор. Літописне **різ** — процент.

рітко — рідко.

рісучи див. ректи.

рог плам'яний — полум'яна рура; прилад, з якого виприсував грецький огонь.

розно — різно, нарізно, окремо.

рокатати — гомоніти, брєніти, шуміти, тихо промовляти.

роспужени лебеді — сполухані, розігнані, зах.-укр. пудити, напудити, розпудити. Див. упудити.

Роспудити, пудити ще й тепер живе слово в Західній Україні: лякати, налякати, рос. пугать. У "Слові" "Лебеді роспужени" — лебеді попугані, налякані. Укр. живе пугнути, ляком розігнати.

росстріляві — розстріляємо. вдвох.

ручей — струмок, потік, річечка; зах.-укр. ручай.

рядя — рядючи, даючи лад.

сабля — шабля, з угорського szab — рубати, звідси szablya — шабля. За того часу шабля була гостра з одного боку, а меч — з обох.

сагайдак див. тул.

сáne, сáні — змії, гадюки.

"Пчола": Мнозі сáні суть со вредом. Бо сáні й змії однаково повзуть.

свивая — звиваючи, еднаючи.

свічай — звичка, любовне відношення, любов.

свідомий — знаний, славний, випробований, певний, див. знаємий.

світ — світло, розсвіт.

се — ось.

седьмий — сьомий.

си — собі.

сила — військо.

синовець — небіж, син брата, племінник.

сіночь — звечора, зах.-укр. сночі — звечора. Пор. пісенне "вчора з вечора". Пор. 44 Примітку до Оригіналу.

сіцей — такий.

сідина — сивина, від сідий — сивий.

сінь — тінь, пор. сіни.

сिवóзі — через.

Слава — пісня на честь кому.

славій — соловей, соловейків.

"Слід правити" в "Славі" — це йти один за одним, слід у слід. Так бжжить виводок вовчий, ступаючи слід у слід. У "Слові": "Гзакъ бжжить сьрым вълкомъ, Кончакъ ему слѣдъ править къ

Дону великому!"

слово — мова, оповідання, поука, пісня, поема, билина, дума, повість.

смагá — сухість, жажда, спрага, пор. смажити; також огонь, пожега.

сміслити — подумати,

сміслений — розумний, мудрий, див. мисль.

сморц, сморч — смерч, водяний стовп, тяжка дощова хмара.

сокол, сокіл, як і вовк, символ швидкості бігу героя.

сократішася — скоротилися.

сребро — срібло, **сребрен** — срібляний.

среди — серед, посеред.

сроні — зронило, скинуло.

стадо — гурт, зграя, табун, отара, череда.

створісте — створили, вчинили, зробили.

стіл — у "Слові" завжди княжий престіл.

столп — стовп.

стонати — стогнати, див. востона.

странá — сторона, край, земля.

стрежáще — стеріг, стерігши.

стрѣмень — стремено.

стрикус — велика бойова сокіра, з д. нім. streitax; та-ран.

струги — хвилі, течія, вир.

стружіє — ратище до списа, спис. Слово "стружіє" є і в Іпатієвому Літопису, є і в "Паломнику" Ігумена Даниїла, — тут воно — копіє.

струя — течія, хвиля, струмок.

студений — холодний, зах.-укр. студений.

стяг — військовий прапор, хоругва, знам'я, д. г. нім. stahga, сканд. stöng. Стязі — стяги.

Стяг в "Слові" 1187 р. — це військове знам'я, хоругва. З таким значенням це слово в українській мові вживається й тепер.

суд — суд. Суд Божий, смерть.

сулиця — вістря до списа, спис.

тако — так.

тамо — там.

творіти — чинити, робити. **тект** — стукіт ятла об дерево.

теліга — військовий віз.

тѣрем — великий княжий будинок, з гр. teremnon.

ти — тобі.

тис, тисовий — чатинне дерево, не гниюче, часте в народніх піснях.

тогда — тоді; зах.-україн. тогди.

той — цей, він; той Олег —цей Олег; той Пісні — цій

Пісні; так і тепер у зах.-укр. мові.

ток — тік, місце для молочення збіжжя.

толковни — перекладач, від **толкувати** — перекладати, в'яснювати; **чужий** мовою, **чужинець**, не руський, пор. німець.

тому — через це.

тоска — печаль, сум, туга.

тощій, тищій — порожній, пор. на тще серце.

трепещуть — тріпотять.

тресвітлий — найсвітліший, найясніший.

тропа — стежка, доріжка. **троскоташа** сороки — стрелоталь.

трость — очерет, тростина.

труд — тяжка праця, подвиг, сум, печаль, лихо, хвороба; **трудний** — з трудно, **терпінний**, з подвигу — подвизний, болізнний, сумний, ратний.

трупя — мерці, труп'я.

ту — тут, туди; пор. зах.-укр. ту “Ту нѣмцы и венедици...” — тут “ту” визначає не ту, але “того часу”, “тоді”.

туга — журба, сум, печаль.

тул — сагайдак, **ремінна** торба, в якій ховали стріли, перське tül.

тур — лісовий дикий бик чи вил, символ сили, відваги та мужності, звичайно буй-

тур. В Україні в XII в. ще водився, зникає в нас десь у XVI ст. Див. Н. Сумцов: Тур в народній словесності, “Кіев. Стар.” 1887 р. кн. 1.

тутнеть — дуднить, гуркоче. Пор. у Службі Борису й Глібу XII в.: І бисть гром велик і тутен.

туча — велика густа хмара; символізує вороже військо.

тьма — пітьма, темрява, темнота, мряка.

у — біля, коло.

убудіста — збудили.

удалій — вдатний, відважний, хоробрий, сміливий.

ужина ж. р. — вечера.

узбрючье — дорога тканна з узорами, дорогі речі.

уїдіє — поїдь, пожива, здобич.

ум — розум, думка, уява; синонім — мисль.

унїлий — сумний, **униша** посумніли, засумували.

унбша, юнбша — юнак.

упудї — сполошила, налякала; зах.-укр. пудити — лякати. Див. роспужені.

успє — заснув, **успыл** — приспав, пор. усопший — заснулий.

усбїща — незгода, колотнеча, свара, сварка, чвара, розбрат, свада, громадянська війна. Див. котора.

утерпі — зменшився, зать-

марився, пор. зтерплий.

утечє — втекла, потекла.

утрі — вранці, рано, утро.

уцекотал — острекотав, оспівав, див. щекот.

харалуг — юриця, загартоване залізо, тверда сталь; може з тюркського харалуг, каралук, каралек — чорний, підчорнена криця; а може — блиск, тоді **харалужний** — сталевий, крицевий, дуже твердий, блискучий.

хитр — мистецький, меткий, розумний, здатний. В Несторовому Житті Феодосія 1080 років: Був хитрий писати.

хобот — кінець чого, хвіст, рило, переносно бунчук.

холм — горб, пагірок, гірка.

хорюгбвь — корогва, хорогва, хоругов, військовий прапор, з монг. оронго, горонго, хоронго.

Ст. сл. хоржгъвь, перше визначало військове знамено, напр. у “Слові” 1187 р. А пізніше воно стало визначати знамено церковне.

хотїти, хотя — хоча, бажано, **хощу** — хочу.

хоть у давнину визначала спершу наложницю, блудницю, а пізніше жінку, дружину.

Хоть у “Слові” 1187 р. — жінка вищого класу, а слово

“жена” — це замужня жінка.

хотї ж. р. — хотїння, любка, мила дружина, жінка, див. лада; пор. чеське хоть — дружина. Див. похотї.

Хоч, хоча, давнє хоть, хотя. У “Слові” 1187 р. хоти: “хоти тяжко ти, голові, кромѣ плечю”.

храбр — хоробрий, сміливий.

худїй — простий, малий, мілкий, схудлий.

циліти — квилити, жалібно подавати голос, засмучувати; кривдити, слово часте в народніх творах.

цеп, чеп — щип для молочення збіжжя.

чага — невільниця, робітниця, половецька раба, бранка, з араб. аґаһа — підбив.

чайца — чайка, рибалка, чибіс.

черлєний-червоний. В зах.-укр. слово живе й тепер.

чєрнядь — чорна чубата качка.

чи див. ли.

чїли — чи.

чблка — бунчук, кінський хвіст.

чрес, чрес — через.

чти, чьти — чести.

что — що.

шелом, шолом — бойовий наголівник, металева шапка, що боронить голову від стріли чи від удару меча. У кня-

зів бував і позолочений. Часом носили його на теплій шапці.

шлем, давньоукраїн. шеломъ, у “Слові” 1187 р. шеломъ 13 раз.

шелом’я — підвищення, холм, горб, пагірок, гора.

шерешіри — списи, самостріли для кидання живого огня; з гр. sarissari.

шізій — сизий.

шир’яся — шир’яючи, личути.

щекот — щebet, спів птаха, тут соловейка, цвірінькання, див. уцекотал.

щити — для охорони від стріли чи удару ворога, того часу були справді червоні, як

видно з тогочасних малюнків; пор. за-щит-а.

яко, аки — як.

япончіца — опонча, накидка, капюшон, з тур. japaңca.

яр, ярий — юний, весільний, сміливий, гарячий, відважний; те саме, що й буй. В піснях: пшениченька яра, бджола яра, світ ярий.

яру́га — байрак, великий яр, порослий лісом, долинка між горами; слово часте в західньо-укр., в східньо-укр. — яр.

Яр — початкове значення слова: недобрій. У творах Ів. Золотоустого читаємо ще перше недобре значення слова яр: “Неблагов’стен всяк яр муж”.

Див. ще вище пояснення до слів:

1. “Тваринний світ” ст. 117-120.
2. “Світ пташинний” ст. 120-122.

ІСТОРИЧНО - ГЕОГРАФІЧНІ ПРИМІТКИ ДО “СЛОВА ПРО ІГОРІВ ПОХІД”.

Біда — уосіблення нещастя, біда, лихо.

Білгород — тепер містечко Білгородка на Правобережжі, в 40 верстах на південний захід від Києва. Тут збереглися цінні залишки ще з передмонгольських будівель.

Боняк — половецький хан, розбитий русами р. 1107.

Борис В’ячеславович, онук Ярослава I Мудрого. Силою захопив був Чернігів 4 травня 1077-го року, вигнавши Всеволода, але втримався тут тільки 8 день, і мусів утікати в Тмуторокань до Романа Красного. Наступного року він вернувся з кн. Олєгом і з половцями, й захопив знову Чернігів, вдруге вигнавши звідти Всеволода. Великий князь Київський Із’яслав при допомозі Володимира Мономаха й інших пішли на поміч Всеволодові, й розбили Бориса й Олєга біля села на Ніжатиній Ниві, і тут 3 жовтня 1078-го року князь Борис був убитий.

Боричів ўзвіз — стрімка дорога-розщипина з Подолу до Старого Києва, круча, тепер між Андріївським Собором та Михайлівським Манастирем додолу на Поділ.

Боян — славний княжий поет, співець і музика другої половини XI й початку XII віку, попередник автора “Слова”. Боян — це особове ім’я того часу, пор. Стоян, Ждан. В Болгарії відомий князь Боян, що був усичений за Христа р. 830-го, чому й зарахований до сонму Святих, пам’ять його 28-го листопада. Свої надхнені пісні Боян супроводив грою на гуслах.

Слово “Боян” довго не стрічалось по пам’ятках, а тепер воно відоме і серед написів (графітті) Св. Софії в Києві.

Брячислав Василькович, князь Вітебський.

Бус, чи Бооз — князь слов’ян-антів, може українських

предків. Готський князь Ванітар року 357-го розп'яв на Хресті Б'уса з його синами та з 75-ма вельможами, а за рік і сам згинув від гунського короля Баламбера.

Велес — староукраїнський “скотій бог”, бог багатства й поезії, тому Боян — його онук. “Скот” — багатство, маєток.

Влур див. Овлур.

Вблга — найбільша річка сходу Руської Землі, що тече в Каспій, на 3600 км. довга.

Володімир (старша форма: Володімер) Всеволодович Мономах (1055-1125), князь Чернігівський, потім великий князь Київський (1113-1125). В “Слові” зветься Старім. Уславився боротьбою з половцями. Деякі дослідники під “Володимиром Старим” бачать Володимира I Великого (†1015).

Володімир Глібович, князь Переяславський. Року 1185-го, коли половці брали його удільне місто Переяслав, був тяжко ранений трьома списами, але одужав. Року 1187 взяв участь у поході кн. Святослава на половців, але захворів, і помер 18 квітня 1187 року. Іпатський Літопис так характеризує цього князя: “Бі любя дружини і злата не собирашеть, імінія не щадяшеть, но даяшеть дружині, бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наполнен, о нем же Україна многу постона”. Його сестра, Ольга Глібівна, була дружиною князя Всеволода Святославича.

Володімир, князь Путівльський, згодом Галицький, син Ігоря, у Хрещенні Петро. Разом з батьком року 1185-го ходив на половців і попав у полон, де й побрався з донькою половецького хана Кончакá. Додому вернувся весною 1187 року й повінчався з Кончаківною, що в Св. Хрещенні була названа Свободою. Помер цей князь року 1212-го.

Всеволод Святославович, Буй-тур, князь Курський та Трубчівський, менший брат Ігоря. Разом з братом ходив на половців у 1183 та 1185 р.р., і разом з ним попав у половецький полон, а визволившись із нього викупом, знову ходив на них р. 1191-го ще двічі. У поході ходив ще з юнацтва, ще з 1160-го року. Помер 1196-го року. Це найвидатніший князь-лицар із Ольговичів. Іпатіїв Літопис про нього пише: “Во Ольговичех всіх удаліе рожаем, і воспитаньем, і воз-

растом, і всею добротою, і мужествоною доблестью, і любов імяше ко всім”.

Всеволод III Юрієвич, “Велике Гніздо” (цебто: Велика Родина), великий князь Суздальський 37 літ (1176-1212), син Юрія Довгорукого, онук Володимира Мономаха. Року 1182-1184-го успішно ходив з Глібовичами на Волзьких болгар і побив їх, для чого приєднав був до себе багато князів.

Всеволод, син князя Ярослава Луцького, з 1173 р. Київського, брат Інгвара, правнук Мстислава Великого.

Всеслав Брячеславович, князь Пблцький, почав правити 1044-го року, а помер року 1101-го 14 квітня, правнук Володимира Великого, воював з синами Ярослава Мудрого, захопив був у 1067-му році Новгород Великий, і сильно його пограбував, і тим “расшибе славу Ярославу”. Але 3 березня був розбитий на Немізі, і зрадою присяги 10 червня посаджений в Києві з двома своїми синами до “поруба”, до в'язниці. Та незабаром половці побили Ярославовичів, в Києві знялося повстання, і 15 вересня Всеслав був звільнений і обраний великим князем Київським, а Із'яслав Київський, що розбив був Всеслава на Немізі, втік до Польщі. Сім місяців сидів Всеслав у Києві, але Із'яслав вернувся з польським королем Болеславом, і Всеслав змушений був утікати до свого Пблцька. Життя Всеславе в загальні було повне на різні пригоди, що колотили Руссю. Про Всеслава в народі ходили чутки, ніби він був чаклуном, і міг перекидатися на вовкулаку. Всеславові онуки — князі Полоцькі, що роздорами наводили половців на Руську Землю.

Гза — половецький хан Придонської орди, приятель і спіяльник Кончакá, з яким був на чолі війська проти Ігоря. Татарське “кза” — гуска; в Літописах часом зветься він Коза.

Гліб Ростиславович, князь Рязанський, онук Ярославів. Глібовичі, його п'ятеро синів, князі Рязанські: Володімир † 1204 р., Всеволод † 1203 р., Ігор † 1194 р., Роман † 1216 р. і Святослав † по 1207 р., — ходили з кн. Всеволодом Юрієвичем на Волзьких болгар.

Глібівна — це Ольга, донька князя Гліба Юрієвича Переяславського (†1171 р.), дружина Всеволода Буй-тура, сестра князя Володимира Глібовича й Андрія Боголюбського.

Горнсла́в див. Олѣг Святославич, що багато горя спричинив Русі. Пор. у “Плачі” Данила Заточника XII в.: “Кому ті єсть Переяславль, а мні Гореславль”. Дехто приймають тут форму Гореслав.

Горбдно чи Грбдно — місто на Поліссі на Пінщині, на лівому березі Німану, столиця князя Із’яслава Васильковича.

Готи в III в. по Христі заклали на півдні аж до Чорного моря свою велику державу. А залишки готів там були ще й у XIII віці. На I Вселенському Соборі 325 р. був готський Єпископ Теофіл.

Давід Ростиславович, князь Смоленський, онук великого князя Мстислава I Володимировича, помер, мавши 57 літ і прийнявши чернецтво перед смертю (+1197 р.). Кілька разів полишав свого брата Рюрика без помочі. Іпатіів Літопис під 1198 роком про нього подає: “Бі кріток на раті, всегда бо тосняшеться на великая діла; злата і сребра не сбирашеть, но давашеть дружині, бі бо любя дружину”.

Дажьдбог — староукраїнський дохристиянський бог Сонця, бог життя. “Дажьдбожі онуки”, це головні князі та їхня дружина.

Двина́ Західня — річка на півночі, тече до Балтики, в її басейні Полоцьке Князівство.

Деремѣла якесь латинське плем’я.

Див — прихильний до половців лісовий божок, лісовик, мара, Лихо. Пор. стару українську поговорку: “Щоб на тебе Див прийшов!” Часом приймають Дива за диявола, що обернувся в сову, пугача. Пор. у грузинського народу Div — злий дух.

Діва — якесь неприхильне русичам божество. Звичайно — дівчина.

Дон — Дін, річка в південно-українському степу, що тече до Озівського моря, тоді головна річка половців. **Дніець** — його правий доплив. Дін у “Слові” зветься великим або синім.

Дудутки — містечко, але не відомо, де положене. Одні припускають, що біля Новгороду, де донедавна був монастир “на Дудутках”, інші — біля Києва або на південь від Мінська.

Дуна́й — славна слов’янська річка, що впадає в Чорне море. Дунаєм у нас у піснях часто зветься взагалі річка, або просто вода, напр. у “Слові”: На Дунаї Ярославлин голос слишється, Дивиці поють на дунаї, й т. ін. В м. Путівлі, звичайно, нема Дуная, а тільки дунай. Це згадка про нашу стародавню VII-IX віків дунайсько-чорномарську добу життя. Володіння Ярослава Осмомисла тяглися від Карпат до гірла Дунаю, де в нього вливаються річки Серет та Прут, — це “Дунайські Ворота”. Див. вище ст. 180.

Желя́ чи Жля — якесь божество, уособлений сум, жаль, журба, плач, або голосільниця по померлому. Пор. стародавнє слово “жалник” — могила, “желання” — заплачки.

Желя. Пор. із Послання Володимира Мономаха до Олега Святиславовича Чернігівського, що вбив року 1096-го його сина Із’яслава: “А сноху мою послати ко мнѣ, да бих обимъ ю, оплакаль мужа ея... да с нею кончав слезы посажю на мѣстѣ, і сядет акы горлица на сусѣ дровѣ желѣючи, а яз утѣшуся о Боѣѣ”.

Ігор (наголос на початковому складі: ігор, ігорович) Святославович (15.IV.1151-1202) — головний герой “Слова”, удільний князь Новгороду Сіверського 1179-1202. Він син Святослава II Ольговича (а не Святослава Всеволодовича), князя Сіверського, в Св. Хрещенні названий Георгієм, двоюрідний брат Святослава Київського. Року 1171-го розбив половецьких ханів Кончака й Кобяка на річці Ворсклі, коли ті були напали на Україну. Року 1184-го вдруге оженився з княжною Євфросинією, донькою кн. Ярослава Осмомисла. Два рази ходив самовільно на половців: 1183 та 1185-го року. В невдалім поході 1185 р. потрапив в половецький полон зо своїм сином Володимиром, звідки втік восени того ж 1185-го року. Похід 1185 року розпочався 23 квітня в вівторок, а головний бій з половцями тягнувся три дні: 26, 27 і 28 квітня 1185-го року, з п’ятниці по неділю; затьма сонця була в середу 11 травня 1185 р. Року 1191-го Ігор таки знову ходив на половців. Помер 1202 р. князем у Чернігові.

Із’ясла́в Василькович, удільний князь Полоцький і Городенський, правнук Всеслава Полоцького. Його зарізали приведені ним половці в 1185 році, бо брати його: Брячислав

та Всеслав не помогли йому. В науковій літературі остаточно не встановлено, хто саме був цей Ізяслав.

Ізяслав Ярославич, князь, був похований в Св. Софії, як твердить “Слово”.

Інгвар, син Ярослава, князя Луцького, брат Всеволода. Перед смертю († 1202 р.) був великим князем Київським.

Канин — ніби річечка десь на північ від Чернігова, що згадується в Лаврентіївм Літопису під 1152 р.: війська Юрія Довгорукого “поідоша к Чернігову, і, перешедше Снов, ста-ша у Гуричева близь города, перешедше Канин”. Інші читають це місце: “на ковилу”.

Карна — якесь божество, може уособлена кара, жаль, оплакування мерця, плакальниця, плач.

Касбги жили на північно-східньому березі Чорного моря, Прикавказзя, біля Тмуракання, споріднені з черкесами. Ханом у них був Редедя, забитий 1022-го року в двобої з кн. Мстиславом, див. Редедя.

Каяла — якась степова половецька річка, може доплив Дону чи Дінця, що на ній стався невдалий Ігорів бій 1185-го року, описаний у нашому “Слові”. Саме слово “каяла” турско-татарське й значить “скелеста”. В Іпатіївм Літопису річка, де розбито князя Ігоря, зветься Сюурлій (Орель), доплив Дінця. “Каяла” часто приймається вченими за “річка жалю”, від “каяти” — жалувати, жаліти. В “Слові” річка Каяла згадана аж 4 рази, і 1 раз у Іпатієвому Літопису під 1185 р. Учені вбачають, що Каяла — це р. Кагальнік, або Андар, Калміус — Калка, Кальчик; або Суха й Мокра Яли, Ка-яли, що в пам’ятках XVII в. зветься Кала.

Київ — столиця великого Київського князя, мрія всіх удільних князів, — засісти на його престолі.

Коб’як — хан половецький. Року 1183 чи 1184-го, в поході кн. Святослава на половців, кн. Володимир Глібович узяв його в полон, а половці, що йшли на Русь з “живим огнем”, були розбиті 30 липня 1184-го року в понеділок. Коб’яка держали в княжій гробниці в Києві, пор. “Имаеся Коб’як в градѣ Киевѣ, в гробниці Святослави” (Слово). У цьому поході брати Ігор та Всеволод участі не брали. Коб’якова орда кочувала від берегів Чорного й Озівського морів до Дніпра.

Ковуї — степове плем’я (тюрків?) залишки скитів, що в XII ст. були ще на Чернігівщині на службі в українських князів.

Кончак — меткий половецький хан Придонської орди, що часто нападав на Україну, як її запеклий ворог. Князь Ігор розбив був його 1171-го року на р. Ворсклі. Пізніше став Ігоревим сватом, бо його донька вийшла за сина Ігорєвого Володимира. Кончак був сином хана Сирчана, що малим хлопчиком узятий був князем Володимиром Мономахом у полон і вихований при Київському князівському дворі так, що не хотів вертатися додому (з Києва, чи з Грузії, куди був утік), і тільки понюхавши Євшан-зілля, і послухавши рідних пісень від половецького співця Оря (Іпат. Літопис 1201 р.), згадав свою батьківщину й вернувся. Іпат. Літ. зве його: Окоаянний, і безбожний, і треклятий Кончак.

Король того часу — це Угорський король.

Корсунь, давній Херсонес — грецьке місто на південно-західньому березі Криму, в 2 верстах від теперішнього Севастополя, тепер у руїнах. Сюди засиляли з Риму й ін. міст християн на заслання.

Курськ — столицне удільне місто Ігорєвого брата князя Всеволода, на р. Тускорі, де вливається в неї струмок Кур. Належало до Сіверського удільного князівства.

Кур’яни — мешканці міста Курська.

Литва жила понад річкою Німаном.

Мономаховичі — молодша лінія Ярославичів. Вона запекло ворогувала з Ольговичами, руйнуючи Руську Землю.

Мор’ава — мешканці Моравії, Моравія.

Мстислав Володимирович, хоробрий удільний князь Тмутороканський і Чернігівський, брат князя Ярослава Мудрого. Року 1022-го він убив князя касогів Редедю, що запропонував замість війни двобій, за що й збудував у Тмуторокані Храм на честь Богородиці, що допомогла йому. Помер 1036 р.

Мстислав II Ізяславович, великий князь Київський, помер 1170-го року. Його три сини Мстиславичі, — шестикрильці: Всеволод Белзський †1195 р., Роман Волинський †1205 р. і Святослав, див. шестикрильці. Року 1131-го князь Мстислав побудував Церкву Богородиці Пирогошої.

Мстислав Ярославович, удільний князь Пересопницький

та Луцький, помер 1226 р., двоюрідний брат Романа Мстиславовича, співучасник його авантурних походів.

Мстиславичі, див. Мстислав II.

Неміга — це сучасна Немиза, доплив річки Свислочі; інші вбачали тут р. Німан, або одну з річок поблизу Пінська. Тут була 3 березня 1067-го року жорстока січа, і князі Ярославовичі: Із'яслав, Святослав і Всеволод розбили князя Всеслава.

Ніжкітина Нива (нива Ніжати) лежала на північ або на схід від Чернігова. Тут року 1078-го 3 жовтня відбувся жорстокий бій, в якому були забиті князі Борис В'ячеславович та Із'яслав Ярославович у боротьбі за Чернігів з князем Всеволодом.

Новий Город — це Новгород Сіверський над річкою Десною, удільна столиця князя Ігоря Святославовича, героя нашого "Слова".

Нужда — якась українська мітична богиня насилля в дохристиянським віруванні.

Обіда — якась українське божество, уособлення кривди, лиха.

Овари чи обри — степовий народ, що кочували перше по північних берегах Чорного моря та північного Кавказу, потім по нашому півдні, в V-IX віках. Підбили були під себе слов'ян. В IX віці зникли з наших степів під натиском болгар та угрів, звідки й поговорка пішла: "Зникли, як обри". Оварський шолом — зроблений оварами. В оварах бачать рештки з племен Дагестану, що володіли й Грузією.

Олбери — плем'я ковуїв, що служили Чернігівським князям.

Овлур — половець (в Літопису зветься Лавор), що допоміг князеві Ігореві втекти з положу. Мати Овлура була українка з Чернігівщини, з уділу князя Ігоря, чому й син Овлур був прихильний до українців.

Олég, у Хрещенні Павло, синок князя Ігоря, народився 1176 р.; у Іпат. Літ. згадується й під 1183 роком. Згинув у поході 1185-го року.

Олег Святославич, удільний князь Тмутороканський (1065-1114 р.), дід князя Ігоря, брат Романа Красного. Щоб вернути собі Чернігівський стіл від дядька Всеволода, він при-

водив в Україну половців і сильно нищив рідний край. Року 1096-го він убив сина Мономахового князя Із'яслава, чому й названий Гориславич. Це від нього пішло "Ольгове хороброє гніздо". Помер 1115-го року 1-го серпня. Малюнок його дано в "Збірнику" князя Святослава 1073-го року. Був два роки на засланні на о. Родосі, деь біля 1080-го року. Олега-ва прабаба звалася Горислава, — може це від неї він зветься Гориславич. Іпатіів Літопис подає про цього Олега: "Землі Рустій много зла створше, проливше кровь хрестьянську". Див. Горислав.

Ольга, див. Глябівна.

Ольговичі — старші нащадки Ярославовичів, заіпекло воюували з молодшими нащадками, Мономаховичами, руйнуючи Руську Землю. "Ольгове хороброє гніздо" — онуки й правнуки Олега Святославича, князя Тмутороканського.

Осмомісл Ярослав — восьмирозум, бо в нього вісім мислей, вісім думок разом. "Осьм" — це старе вісім. Пор. Август Октавіян Осморідний; пор. народне семиліт, семилітка. Див. Ярослав. Пор. сучасне прізвище Семірозум.

Пирогоща Богородиця, мурований Храм її заснував 1131-року, а закінчив 1135-го року великий князь Мстислав II. Слово "Пирогоща" походить від грецького "пірготісса" — баштова, містохранителька. Але передання каже, що саму чудотворну Ікону Пирогощої привіз до Києва з Візантії, з Костянтинополя, купець Пирогоща чи Пирогостей, й ніби від нього й назва пішла. Саму Ікону ще р. 1155-го викрав князь Андрей Боголюбський й перевіз до Володимира, звідки згодом її перевезено до Московського Успенського Собору.

Пліснесько — дехто приймає, ніби це місцевість біля Олеська в Галичині, на північ від Галича; інші знаходять його на половині дороги з Бродів до Золочева, недалеко Підгорецького монастиря.

Поле, Степ — це половці, Половецька Земля. Деякі дослідники окреслювали його між річками Сеймом і Псьом, де тече р. Сула; там є Білополе, Мирополе й ін.

Пбловці — степове кочове плем'я, яке жило на півдні України, від річок Тясмина й Орелі аж до Чорного та Озівського морів і до Волги на схід. Вони вперше появилися тут року 1055-го, а р. 1061-го вже напали на Україну-Русь. По-

ловці були запеклі вороги України, яких наші князі часто воювали. За час 1061-1210 р. половці 46 раз нападали на Україну, а 28 раз нападали вкупі з нашими князями, що приводили їх з собою, як воювали один проти одного, руйнуючи Україну. "Слово" зве їх поганями, бісовими дітьми, й виводить плем'ям віроломним; Літопис їх зве "безбожними ізмаїльтянами" та "окаянними нечистими агарянами", зве дикими, преклятими.

Половчін — половець.

Пблотьк — столиця Полоцького князівства в землі Кривичів на р. Двині.

Помор'я — земля понад північно-східнім берегом Озівського моря, взагалі — приморська країна.

Посу́ля — земля понад річкою Сулою, погранична з Половецьким Степом, на Переяславщині. Річки: Сула, Ворскла й Хорол відділяли Русь від Землі Половецької.

Путівль над річкою Сеймом, седиба удільного князя Володимира Ігоровича, в Новгородсіверському князівстві.

Реву́ги — плем'я ковуїв, що служили Чернігівським князям.

Редéдя — хан касогів. На очах усього війська року 1022-відбувся двобій боротьбою між Редедєю й українським князем Мстиславом, і хоробрий Мстислав переміг і убив хана, і забрав його майно, жінку й дітей. Це "Божий Суд".

Рим, Рімів — місто на Посуллі біля Переяслава, що його жорстоко сплюндрували половці в 1185-му році по невдалому поході на них князя Ігоря. Інші вказують на село Рим на межі колишніх полків Лохвицького, Прилуцького й Роменського. Є ще село Римівка на р. Груні, доплив Псла, на північний схід від м. Гадячого. В Іпат. Літопису під 1185 р. згадується поруйнований половцями Римів.

Ромán Мстиславович, удільний князь Володимиро-Волинський (1172-1205), онук Володимира Мономаха. Приєднав до своєї Волині ще й князівство Галицьке. Відомий своїми частими походами й сварками зо всіма князями.

Ромán Святославович Красний (Вродливий), князь Тмутороканський, онук Ярослава Мудрого, брат Олега Гориславича, дід Ігоря. Два рази приводив на Україну половців, і

вони ж його вбили 2-го серпня 1079 року. Малюнок його дано в "Збірнику" кн. Святослава 1073 р.

Ростислáv Всеволодович, юнак, брат князя Володимира Мономаха, народився 1070 року. Коли року 1093-го на Україну напали були половці, він утопився 26 травня в бої з ними при переправі через повноводну річку Стугну в час повіні, на очах брата Володимира, що мало й сам не втопився, рятуючи Ростислава. Його мати Анна, дочка половецького хана. Це той Ростислав, що втопив у Дніпрі Києво-Печерського Чудотворця Григорія, вимагаючи від нього грошей. Сталося око за око... Тому Стугну автор зве "худою", певне за народньою назвою після утоплення Чудотворця Григорія 8 січня 1093-го р.

Рось — правий доплив Дніпра, що тече в південній Київщині; на ній міста Біла Церква, Богуслав і ін.

Русичі, Русь, Русини — мешканці Русь, українці.

Русь, Руська Земля, — так звалася стародавня Україна, що охоплювала головно південні землі, а північні землі в Русь не входили (див. В. Перетц: Слово о полку Ігореві, 1926 р. ст. 56). Вираз "Руська Земля" частий і в Літописах. Руська Земля закінчувалася на Дніпрі біля р. Тясмина справа та на р. Орелі зліва, а далі аж до моря — то вже була Земля Половецька, чи Степ або Поле.

Рюрик Ростиславович, сват Святослава, брат Давида, онук Мстислава Великого, сидів у Білгороді. Сім раз здобував і втрачав Київ, був пострижений у ченці. Помер 1215-го року. Великий авантюрист свого часу.

салтáни — це хани половецькі. Дійсно, Ярослав Осмомисл був трозою для половців.

Святопóлк II Із'яславович, онук Ярослава Мудрого, князь Київський. Року 1094-го оженився був з донькою половецького хана Тугоркана. А року 1096-го 19-го липня побив половців над Трубайлом, і тут був забитий і тесть (а не батько) Святополків Тугоркан, з сином, див. Софія. В роках 1093-1113 Святополк II був великим князем Київським, й побудував Золотоверху Церкву Св. Михаїла.

Святослáv, у Хрещенні Андрєян, синок Ігоря Святославовича, народився 1176-го року, згинув у поході 1185 р.

Святослав Мстиславович, син Мстислава Ізяславовича († 1170 р.).

Святослав II, син Ярослава Мудрого, великий князь Київський, помер 1079-го року.

Святослав III, Всеволодович, Грізний, князь Тмутороканський і Чернігівський, а з 1180-го року великий князь Київський, старший двоюрідний брат Ігоря та Всеволода, яких зве, як Великий Князь, небожами, а як старший у роді Ольговичів, зветься й їхнім батьком. Року 1184-го зібрав гурт князів (але Ігор та Всеволод до них не приєдналися) і пішов на половців, яких і розбив у понеділок 30-го липня 1184-го року на берегах р. Орелі, де й захоплений був у полон хан Коб'як з 2 синами. Сильний та розумний. На його дворі й повстало наше "Слово". Року 1187-го збирав князів на новий похід на половців. Помер року 1194-го.

Святослав Ольгович, князь Рильський, племінник князя Ігоря, з яким ходив він у невдалий похід на половців 1185-го року. Помер 1186-го року. У Хрещенні названий Борис.

Славутич — давня назва річки Дніпра, син Словути. Словута — назва Дніпра, що позосталася ще в наших Думах.

Слово "Слаутич" є і в "Повісті о Сухані" XVII в. Напр. Слаутичь (Див. В. И. Малышев: Повесть о Сухане, М.-Л., 1956 р., ст. 112-113).

Солнце, чотири сонці — це 4 князі, що ходили на половців 1185-го року: Ігор Святославович, брат його Всеволод, його племінник Святослав Ольгович та син Володимир Ігорович.

Софія Свята — катедральний митрополичий Київський Собор, побудований князем Ярославом Мудрим і посвячений 4 жовтня 1039-го року. Синонім Києва взагалі. Але тіло забитого року 1096-го половецького князя Тутуркана, свого тестя, князь Святополк II поклав на Берестовім, біля Печерської Лаври, а не в Св. Софії.

Степ — це Половецька Земля, див. Поле.

Стрийбог — староукраїнський бог Вітру.

Стугна — правий доплив Дніпра біля Києва, вище Трипілля. У ній 1093-го року втопився князь Ростислав Всеволодович. Ще й досі ця річка болотяна, неглибока, але сильно розливається на весні в повінь.

Сула — лівий доплив Дніпра, на половецькому пограниччі в Переяславському князівстві. На ній м. Лубні, Ромен.

Суро́ж — тепер Судак, в давнину Согдея, місто на південно-східному березі Криму. Вдавнину була тут Согдейська Епархія, знищена кочовниками зо Сходу.

татрани — може мешканці Татр.

Тму́торокань — столичне удільне місто Тмутороканського князівства на південно-східному березі Озівського моря. В Тмуторокані часто знаходили собі охорону князі ізгої (цебто позбавлені уділу). Давня назва цього міста — Татамарха, Тима, Тарха, Фанагорія або Тамань. В XI ст. Тм. князівство було піддане українським князям. Тмутороканський бовван — якась статуя, що стояла в цьому місті, а їх було тут багато. Року 1094 Тмутороканню заволоділи половці, але Тм. князівство було ще уділом кн. Святослава III. Можливо також, що Тм. бовван — це пограничний стовп Тм. князівства, і сюди русичі прямували "поискати прада Тмуторокана".

Топчакі — плем'я ковуїв, що служили Чернігівським князям. Слово "топчак" тюркське, його перекладають не однаково: кінь, пушкар.

Троян — може один з перших легендарних українських князів, або князь Святослав I. Інші дослідники, вважаючи, що в оригінальному рукопису було б, а не сполука тр, замінюють Троян на Боян. — "Тропа Троянова" дехто вважає за вала римського імператора Трояна (98-117 р. по Христі, via Traiani), яким була огорожена Дакія (тепер Румунія та Басарабія) від Дунайських берегів до Прута й далі через Україну на Схід, проти нападу скитів. В Слові Ігор названий онуком Трояна. Троян був уявою далекої давнини (пор.: при царі Горосі), тому й "Троянові віки" — далекий час, а "сім віків Трояна" — це тільки епічне означення далекого часу.

Угорські гори — Карпати.

Україна, як географічна назва, за автора нашого "Слова" вже була відома, хоч він її не вжив. Іпатіїв Літопис під 1187 р. з приводу смерти князя Переяславського Володимира Глібовича додає: "О нем же Украина много постана". Тому деколи вжито цієї назви й у мойому переспіві тут.

Див. вище ст. 135-137.

Хинова — неясне слово: ханова, або назва якогось степового племені. Може слов'янська назва гунів. **Хиновський** — належний Хинові.

Ходіна — дружинний поет, певне сучасник Бояна.

Хорс — староукраїнський бог Сонця, Сонце.

Чернігів — головне місто Сіверщини. У "Слові" пишеться Чернигов, але це могло вдавнину визначати Чернігів. Часом у Літописах і в пізніших пам'ятках маємо Чернїгов, цебто Чернігів, ніби від "черніти".

Широкан — назва роду половецьких ханів, що часто воювали з Україною. Тут згадка про хана Шарукана, що року 1107-го, разом з ханом Боняком, напав на Україну, але був розбитий, за що пізніше сильно помстився на Україні.

Полов. князь Шарукан був розбитий 1106-1107 року, тому й говориться в "Слові" про помсту його. З Шаруканом був побитий і половецький князь Боняк. Шарукан — дід Кончака.

Шельбіри — плем'я ковуїв, що служили Чернігівським князям. Також шельбури.

Шестикрильці — три сини Мстислава II Із'яславовича: Всеволод Белзький † 1196 р., Роман Волинський † 1205 р. та Святослав. Інші приймають Інгвара, Всеволода та Мстислава, правнуків Мстислава Володимировича. У цих трьох соколів шість крил, тому й шестикрильці. А може це згадка про мітичного шестикрилого сокола, що його шукав Володимир Мономах. Є й соколи чи яструби "шестикрильці", що відрізняються великою швидкістю. Див. Мстислав II.

Шестокрилець, -ця. "Слово о п. Іг." 1187 р.: Все три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрильци". За Е. Ф. Коршем це калка з гр. hexapteros, новогрецьке ksephṑtēni — рід сокола чи яструба. Дехто пояснює, що це всі три Мстиславичи разом мають шість крил, а кожен окремо має дві крилі.

Збірник 1076 р.: "шестокрильцьмъ лица закрывающемъ (див. Срезн. III. 1589). Пандекти Никона Черногорця XIII в.: "Олтарь от шестокриль осѣняється" (там же).

"Шестокрильці" відомі і в південнослов'янському фольклорі ("Вопросы литературы" 1964 р. кн. 8 ст. 156).

"Шестокрильці" — це епіко-героїчний образ, такий же, як і в південнослов'янському фольклорі, а не конче літургійного характеру, як Ангел Серафим".

Ярослав Старий, Мудрий, син Володимира Великого, в Св. Хрещенні названий Георгій. Був великим князем Київським (1019-1054).

Ярослав Володимирович, Осмомисл, славний князь Галицький (1152-1.X.1187). Його володіння йшли від Карпат аж до гірла Дунаю. Див. Осмомисл. Його донька Євфросинія була за князем Ігорем Святославовичем. Іпатій Літопис під 1187 розповідає про нього: "Бі князь мудр і речен язиком, і богобоїн, і честен в землях, і славен полки". Мав організоване наємне військо. Літопис розповідає про його сильне закохання в бояривну Настю Чагарову, що трагічно загинула, будучи спалена. Був грозою для половців.

В "Слові" князь Ярослав Галицький високо сидить на своем златокованом столі. Дійсно, кремль Галича, де стояв двірєць Ярослава, стояв на високій Крилоській горі.

Ярослав, син Всеволода II, з 1174 року удільний князь Чернігівський, брат великого князя Київського Святослава, онук Олега Гориславича, двоюрідний брат Ігоря. Помер у 1198-му році.

Ярославна — донька Галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла. Її хресне ім'я було Євфросинія (Пісьська). Року 1184-го одружилася з удівцем князем Ігорем Святославовичем, героєм нашого "Слова", як друга жінка.

Ятвіги — литовське плем'я понад річкою Німаном, сусіди литовців.

IV.

СЛОВО ПРО ІГОРІВ ПОХІД.

Мій переспів.

I.

Розпочати старими словами.

Чи не добре було б для нас, браття,
Розпочати старими словами
Оповідок про ратні завзяття
І про Ігоря князя з полками?

Хай же Пісня почнеться бажана
За подіями нашого часу,
А не з вігадок буйних Бояна,
Що мав думку, на мрійності ласу.

Бо наш віщий Боян бандуриста,
Як хотів кому Пісню збреніти,
То текла його думка речиста,
Як вевірка із віток на віти.

Сірим вовком ширяв він землею,
Орлом сизим збивався під хмари,
Коли плакав душею своєю
Про криваві руїницькі чвари.

Ой пускав він десяток соколів
Та й на стадо тужне лебедіне,
Й котру першу здогонив у полі,
То їй перша і Пісня поплине:

Ой чи то Ярославу Старому,
Чи Хороброму князю Мстиславу,
Що зарізав Редедю сірому
З косбгом в двобої,
Рятуючи вої,
Чи Роману Вродливому Славу.

А Боїн же не десять соколів
Та й на стадо лебідок пускав:
Свої віщії пальці в грайволі
Він на струни живі покладав, —

Й вони дзвонами враз оживали,
Й князям Славу самі рокотали!

**

Тож почнімо, брати, Повість нашу
З Володимира князя Старого
Аж до Ігоря князя, що чашу
Випив повну вина молодого.

Його розум стягла міцна сила,
Й той скріплявся в обіймах обуха,
Його серце відвага гострила,
Й він наповнився ратного духа.

І хоробрі полкі своїх воїв
Він на Землю водив Половецьку,
І за Руськую Землю наброїв,
Показавши снагу молодецьку...

**

Соловейку минулого часу,
Бандуристе речистий, Боїне, —
Коли б вийшли полкі з твого гласу, —
Твоє Слово греміло б, кохане!

Солов'єм би ти пурхнув по вітах,
А умом ти ширяв би під хмари,
Й поєднав би в прославлених літах —
І минуле, й сучасні примари.

Ти ганяв би тропою Троїана
Через поле широке на гори,
Й твоя Пісня велична й кохана
Полетіла б луною в простори!

**

Чи співати було б отакої
Про онука його славні бої:

“То не буря занесла соколи
Через Поле широке без спону, —
Чорні зграї галок через доли
Держать путь до великого Дону”...

Може б краще, Велесів онуку,
Бандуристе наш віщий Боїне,
Догідніше було б тобі в руку
Забреньчати не раз уже ждане:

“Баскі коні іржать за Сулою...
Дзвенить дзвонами в Києві Слава...
В Новім-Городі сурмлять до бою...
У Путівлі знамен тремка лава”...

II.

Водиці попити шоломом із Дону.

А Ігор жде милого брата,
Свого Буй-тур Всеволода,
Й говорить відважна душа та,
Дитина кохана походу:

“Єдиний мій брате, мій княже,
Ти Ігорю, світло промінне,
Я й ти Святославичі”, — каже,
І слово його, як кремінне:

“Сідлай, брате мій, баскі коні,
Мої вже поперед готові, —
У Кúrська в сідлі на припоні,
Іскряться огонь в їх підкові!

Куряни ж мої знамениті
Для тебе войки відомі:
Під сурмами в полі сповиті,
А вілюляні у шоломі.

На кінці списа їхні мами,
Відомі їм довгі дороги,
Їм знані яруги та ями,
У луків напружені роги.

А сагайдакі в них розкриті,
І вигострені шаблі голі,
І скачуть на бої неситі,
Немов вовки сірі по полі, —

Для себе шукаючи чести,
А князю хороброму слави,
Готові і рани понести
За щастя своєї Держави”.

**

Князь Ігор тоді свої очі
На світлеє Сонце звертає, —
Ї ось млою воно, мов по ночі,
Всі вої його покриває...

Ї огнем пройнялись очі левині,
І він промовляє дружині:

“О браття й дружинонько мила,
Що завжди ти вірна мені:
Хай краще потне вража сила,
Аніж пропадать в полоні!

Сідаймо ж, мої браття милі,
На наші вітри — баскі коні,
І мов ті орли сизокрилі,
Спинім зір на синьому Дóні!”

І пристрасть спалила йому ум та очі, —
Забув він загрозу полóну,
Ї жадóба закрила знамена пророчі, —
Великого спробувать Дóну!

“Бо хочу — щастить нехай Доля! —
Списа преломить молодецького,
О русичі, з вами край Поля,
Край Поля того Половéцького!

Бо голову хочу зложити
В Степах тих далеких з розгóну,
Або ж то водиці попити
Шолóмом із синього Дону!”...

**

І Ігор забув за знамена,
Охоті своїй дався в волю,
І скóчив у злоті стремéна, —
І вихром по чистому Полю!

А сонце взялось імлою
Ї дорогу йому заступило,
І нічка стогнала прозою,
І птаство чуйне побудила...

І посвист звіриний зірвався,
Ї поблизу гримить дикий рев,
І Див той зрадливий озвався,
І кличе Біду вверх дерев,

І Вóлзі, й Помóр'ю, й Посóулю
Наказує слухать незнане,
І Сýрожу, й Кóрсуню, теж і тобі,
Ти Тмурокáнський Боввáne!...

**

А пóловці путтю небитою
Бігли до Дону потроху,
Кричать їх теліги опівночі,
Мов ті лебідки в сполóху.

Князь воїв до Дону провадить, —
Ой горе хоробрій дружині! —
Бо птаство прозу йому надить
Й чатує Біду по дубині...

Ворожать вовки по ярóгах
Й віщують запрозу велику,
І клéкотом кличуть на кості
Орли звіринú з лісів дику...

І брешуть на щіти лисиці,
На щити червоні із криці...

О Руськая Зéмле, безпеко,
Ти вже за горою далеко!...

III.

На річці на Каялі.

І довго ця ніч мерехтіла,
Та світло зоря запалила,
Покрила Поля імла біла,
І спів солов'їв низив крила, —

І крякання галок збудилось,
І Лихо у танці з'явилося...

Й великі Поля руські сили
Щитами перегородили,

Для себе шукаючи чести,
А князеві слави принести.

А в п'ятницю радісну зрана
Вояки хваткі молодецькі
За честь України й їй пана
Стоптали полкі половéцькі.

Й розсипались руси по Полі,
Немов бистрі стріли із криці,
Й хапáли достоту в грайволі
Вродливі поганські дівичі.

А з ними взяли гори злата,
Одежу цінну й оксаміти,
І ними грязіва й болота
Із співами стали мостити...

А стяги червоні та зброю —
Завзятому Ігорю доброму,
І рáтище срібне до бою —
Синку Святослава хороброму!

**

Дрімає в широкому Полі
Кубельце Олéга хоробре,
Злетіло далеко в сваволі,
Чи ж путь йому стéлиться добре?

Зродилось воно не Обіді,
Що воїв веде до загину,
Ні соколу, вóрону, гниді
Поганцю тобі, полувчїну...

А Гза сірим вовком скакає,
Кончак править слід без припону,
І мчать через Поле безкрає
До того великого Дону.

**

А другого дня вельми рано
Кривавії зорі в Степониці,
І тучі із моря притьм'но
Прикрити хотять штири Сонці,

В них блискавки сині
Трепочуть єдині...

Ой бути великому грому,
Як в горах без спону,
Дошу йти стрілами рясному
З великого Дону!...

Тут копія будуть ламатись
Об шоломи ті половецькі,
Тут шаблі зачнуть потручатись
Об плечі тверді молодецькі

На річці Каялі,
У синього Дону,
Де Лихо й Печалі
У танці до скону...

О Руськая Зімле, безпеко,
Ти вже за горою далеко!...

**

Ось Вітри, онуки Стриббжі,
Все віють стрілами із моря
На Ігоря вої погожі, —
Зазнати в чужині їм горя!

Дудніть, немов проми, земля,
Течуть скаламучено ріки...
Скрізь порох вкриває Поля...
Лопочуть прапори злоріки...

А половці линуць від Дону,
Йї від моря безмежні їх сили,
Йї з усюдів усіх із розгону
Всі руські полкі обступили...

**

І половці, бісові діти,
Поля криком загородили,
А рूसичі, мужности квіти,
Щитами червоними вкрили...

Яр-тур, Всеволоде потужний,
Стоїш ти на переді мужний,
І брижчеш на вої стрілами,
Гремиш об шоломи мечами,

Мечами харалужними,
Руками всепотужними!

Йї куди скочить Тур молодецький,
І шоломом злотим заблїсне,
Там глави лежать половецькі,
Погане плем'я ненавісне!

Яр-тур, Всеволоде, — потужно
Скибкучеш оварські шоломи
Крицевими шаблями, йї нужно
Воюеш поганих без втоми!

Зневажив Тур, браття, всі рани,
Забув він за честь і розкоші,
Забув за Чернігів коханий,
За батьківський стіл прехороший!...

Забув Тур за милу дружину,
Забув за яснє раювання, —
За Глібівну красну, єдину,
Любов палку й щире кохання...

IV.

Були й князь Олега походи.

Булі віки щасні Тройна,
Минули літа Ярослава,
Минула доба та кохана, —
Зосталася тільки неслава...

Булі й князь Олега походи,
Все діти сваволі й незгоди...

Олег цей крэмóлу кував
Мечем, й по землі сїяв стріли,
Що спóкій та лад скрізь поїли...
Він в злоте стремєно вступав
У місті у Тмуторокані
Й Ярослав Старий дзвін той чував,
Що до нього летів, як ті лані,
А син Всеволодів Мономах
У Чернігові уші щодень закладав,
Бо в тім дзвоні неслава та страх...

А князя Боріса хороброго
Та слава на Праведний Суд привелá,
Й на Кáнині для юнца доброго
За кривду Олєгову — Доленько зла! —

Покривáло зелене послала
Слава рáтна, сліпа та недбала...

А князь Святопóлк свого батька
На кóнях угорських полюляв з Каяли
В Святую Софію в град Київ,
Де хана на спóкій навіки поклали.

**

Тоді при Олєзі, при князь Горислáві
Все сїялися й росли чвáри,
Бідніли Даждьбóжі онуки в неславí,
І Руссю стелилися хмари...

Князі в коромóлах сварились,
А людям віки коротились...

По Руській Землі того чáсу
Не чуть було рáтаїв глáсу, —

Та крякали часто ворóни,
І труп'я ділили без спони...

А галки своє говорили, —
Летіли на поїдь щосили...

V.

І Ігоря впали прапóри...

Так булó за того воювáння,
Та такої війни ще не чуто:
Наступала година остання,
І брязчало погрóзливо путо...

До вечора ще від зарання,
А з вечора аж до свítання

Гартовані стріли летять,
Об шóломи шаблi гримлять,
Списі харалужні тріщать

У Полі незнанім для військ молодецьких
Посеред широких Степів половецьких...

І чорна земля під копитами
Вся була кістками засіяна,
А кров'ю полита, побитими, —
Й Русі вродила Туга нерозвіяна!...

Ой що ж то шумить,
Ой що ж то дзвенить

Задовго в Степу перед світом,
Ще перед промінним привітом? —

То Ігор полки завертає
На Поле незнане безкрає,

Бо жаль йому милого брата
Яр-тур Всеволода,
Бо нива іще не дожата,
Ще жить насолода...

**

І билися день,
І билися другий,
А третього дня під півдєнь
Ослабли попруги, —

І Ігоря впали прапори
Посеред поганської Змори...

І тут ся брати розлучали
На березі річки Каяли:

Кривавого пїтва не стало,
Вина їм червоного мало...

Тут бєнкет скінчили хоробрі
Вояки, ті русичі добрі:

Сватів попоїли, самі ж полягли
За Землю за Руськую ратні орли!...

Від жалощів нікне трава,
А дерево впарі з тугою,
Немов та сумна голова,
Схилились на землю по бою...

VI.

І сум розіллявся по Руській Землі.

Ой, браття мої, браття милі,
Пора невесела настала:
В пустелі лягли сизокрилі,
Все русичів рать досконала!...

Устала Обида ще з раннього рана
У війську онука Даждббога,
Й вступила, як Діва, на Землю Троїяна,
Ой русичі, — зла осторога!...

Й крильми лебедїними затріпотала
Край Дону на синьому морі,
Й щасливі часі, хлюпочїся, злякала
На Руському всьому просторі.

Бо незгода князям, —
То погібиль всім нам
Від тих лютих поган
На багатий наш лан!

Бо стали брат брату казати:
“Мое це, а це — теж для мене!”
Й горіли князївські палати,
Й сміялося Лихо шалене...

І стали князі про мале, про зелене
“Це діло велике!” звіщати,
Й сміялось вгодбане Лихо шалене,
І плакала руськая мати...

І князі кором'блу та свари
Та на себе самі все кували...
А погани з усюдів усіх, як ті хмари,
Землю Руськую димом та кров'ю вкривали...

**

Ой сокіл далеко зайшов, аж до моря,
Вбиваючи птахів поганих,
А Ігоря воїв ясних, як та зоря,
Вже не воскресити коханих...

І крикнула Карна за ним ув імлі,
І скоком Желя по всій Руській Землі,

Йї смаг'у все метала
В полум'янім розі, —
І рать досконала
Боротись невзможі...
А жони українські ридали,

Голубки сумні воркотали:
“Уже нам своїх милих лад

Ані змислити мислю,
Ані здумати думою,
Ні оглянуть очима...
Ой Туга за плечима,
І чавить Сум серце, як гад!...

А золотом й сріблечком ясним
Уже не бряжчати нам, красним!”...

**

Ой застогнав, браття милі,
Київ туг'ою в безсилі,

Чернігів нап'астями плаче в імлі,
І сум розіллявся по Руській Землі,

Йї глибока печаль без впокою
Тече скрізь по Русі рікою!...

Князі ж кором'бли та свари
На себе самі все кували...

А погани з усюдів усіх, як ті хмари,
Землю Руськую димом та кров'ю вкривали,

Беручи дань скору, —
По білці від двору...

**

А ті два сини Святослава хоробрі,
Князь Ігор відважний та тур Всеволод,
Збудили незгодами чвари недобрі,
Йї привабили половець без перешкод.

Ці чвари грозою приспав Святослав,
Йх Київський батько, й порядок їм дав.

Грізний був усім, й мов в охоті ловецькій,
Потріпав своїми міцними полками
І гострими з криці тяжкими мечами
Усіх на поганській Землі Половецькій.

Стоптав він холмі та глибокі яруги,
Змутів він сріблясті озера та ріки,
Зсушив він потоки й болот'яні смуги,
І викував Славу для Русі навіки!

І він Кобяка, ціль полків молоденьких,
Як вихор, схопив із затоки морської,
З залізних великих полків половецьких,
Упавши, як блискавка синя, між вої...

І впав хан Кобяк аж у Києві місті,
У княжу палату ясну Святослава,
Де сходились з цілого світу всі вісті,
Де німці й венедці, де греки й морави!

На Славу отцю Святославу співали,
І гірко тужили за Ігоря долю,
Що гори добра на дні річки Каяли
І золота руського зсипав уволю...

А Ігор князь висів уранці
З сідла золотого,
І впав у сідельце для бранців
Поганина злого...

Йі зсумніли містам заборбла,
І радість зав'яла спроквола...

VII.

Смутний сон Великого Князя Святослава.

А князь Святослав смутний сон
Побачив про Ігоря й Дон:

“У Києві граді на горах
Вбирали мене ви, бояри,
В покрівало чорне, просторе
На тісовім ложі, як мари...

Вбирали мене цеї ночі
Із вечора, — сон це пророчий! —

Мені ви черпали вино, —
З отрутою сине воно!...

Мені висипали з порожніх
Із сагайдаків, — чуйте, люди! —

Поганих чужинців безбожних
Великі перлини на пруди,

І пестили ніжно мене,
Та серце було все тужне...

А в золотоверхій палаті
На дасі вже грібені зняті...

І звечора всю нічку млосну
Все крякали вброни чорні,
І кидавсь на ложі я зó сну,
А в серці горіло, як в горні...

У Плісеська на оболоні,
Мов випасені гладкі коні,

Все пóвзали дéбрські гадюки
І нéслись до синього моря, —
Мені щоб додати розпуки,
По вінця долить чашу горя”...

**

Йі повіли бояри,
Темніші від хмари:

“Туга, княже, ум полонила,
Злетіли бо ось два соколи, —
Тримати було їх несила! —
Із óтчого столу за доли,

Щоб Тматорокань взять з розгону,
Чи випити шóломом Дону...

Обом соколам уже крила
Шаблями поганих погнута,
А їхня хоробрая сила
Закута в залізнеє путо...

Бо третього дня стало темно:
Два Сонці померкли зарані,
Йі стелилася тьма поназемно, —
Погасли стовпи два багряні...

А з ними два місяці красні, —
Олég й Святослáв, юні й ясні, —

І заволоклýся імлюю,
І в морі втопíлись обоє...

Йі смілівість міцнý хинові подали
Ці наші хоробрі, та юні орли”...

**

На бистрій ріці на Каялі
Вже тёмрява світло покрила,
По Руській Землі ж усе дали
Поширилась пóловців сила,

Мов пантэри кубло,
Усїй Русі на зло...

Знялася хулá вже на хвáлу,
І гуркнула Нўжда на волю,
Див кинувсь на землю помалу,
І тягне з собою Недолю...

Йі співають на березі моря
Он гóтські вродливі дівчата,
І дзвонять бренькім руським злотом, —
О Русь, у недолі розп'ята! —

Йі співають вони про час Бўса,
Як впала главá його руса,

І лўляють мсту Шарокáння, —
Для Руси кривавая баня!...

А ми вже, дружїна,
Жадливі весілля, —
Як та деревина
На вітрі без гїлля!...

VIII.

Золоте Слово Кн. Святослава.

Тоді Святослав на престолі
Зронів золоте своє Слово,
Що в нього княжатам готово
Про всі руські жалі та боли:

“О милі мої ви небожі,
Ти Ігорю та Всеволоде,
Ви лицарі мужні та гожі,
Близький мій улюблений роде!

Ви рано, ясні, зачали,
Немов недовкрилі орли,

Смутить Половецькую Землю мечами,
Щоб бути поганських Степів тих панами,

І слави для себе шукати,
Покинувши теплі палати...

Йі без чести обох вас побито,
Бо кров препогану без слави
Лили, — й половецьке копіто
Стоптало відважні вам лави...

Серця ваші мужні й хоробрі
Із криці жорстокої скóвані,
До друзів своїх милі й добрі,
В відвазі міцній загартовані...

Не це ви створили мені,
Срібляній моїй сивині?

Бо гордо ви все говорили:
“Мужаймось самі ми на бої:
Не бракне нам доброї сили,
Йі хоробрі, як тўри, в вас вої!

І схопим собі першу славу,
А задню поділим... самі!"...
Забули ви вдвох про обаву,
Й ходили у мрійній пільмі...

Чи ж дивні це, браття, обіти, —
Старому та помолодіти?

Як сокіл на вєсну линяє,
Він високо птахів збиває,

Й свійого гнізда на образі
Нікому не дасть ані разу.

Та лінуть ось злі остороги, —
Брак княжої нам допомоги:

Й змінилася добра година
В ніщо, а була нам єдина...

Кричать он у Рїмові люди, —
І крик той несеться повсюди, —

Під шаблями під половецькими,
Бо князь Володїмир під ранами,
Що завдано злими поганами, —
Туга та печаль сину Гліба:
Це вами принєсена хїба
Руками на славу ловєцькими"...

**

"Не бачу вже сильної владі
Багатого та многовбїйного
Лицаря-брата без вади,
Мого Ярослава достойного,

З чернігівськими все вельмóжами,
Що в князя розростались рожами,

З могутніми, та із татрїнами,
З шельбїрами, та з топчакїми,
З ревуґами, та з олбїрами,
Що бились вони й вкритї ранами...

Вони й без щитів усі добрі
З самим захалївником з сталї,
Вояки відважні й хоробрї,
Що рвуться на ббї все далї.

В походї полкї беруть криком,
Звїрїним застрашливим риком,

І дзвонять у прадїдню Славу,
Й в бїй тягнуть за лавою лаву"...

IX.

За Руськую Землю!

"Наш Всєволоде, славний княже,
Чи думка тобі не підкаже

Скорїш прилетїти здалєка, —
Сам бачиш: встає небезпека, —

Доглянуть стола золотого,
Стола свого батька старого?

Бо можеш ти щастя по вїнця попити:
Хоч вєслами Волгу рїку розкрупїти,

Шолóмами вїлляти Дон
Без жодних собі перепон!

Й булі б ми щасливі й багатї,
Коли б ти при нас жив у шанї, —
Й рабня була б по ногатї,
А раб ні по чїм — по рїзанї!

Ти можеш усе по сухому
Стріляти живими стрілами, —
Удалими Гліба синами
З широкого княжого дому”.

**

“Давіде та Рюрику буйний
За Руськую Землю все чуйний, —

Не ваші хоробрі то вої
Ясними шоломами з злота
В запеклім з поганами бої
Все пливали в крові, бідота?

Не ваша дружина смілива,
У бої тяжкім не мінлива,

Немов дикі тури рикає,
Поранена шаблями з сталі,
Несеться по Полю все далі,
А Поле незнане й безкрає?

Вступіте, мої господіни,
У ковані злоті стремєна,
Й негаючи ані години,
Летіть, як та буря шалена, —

За кривду тяжку цьогочасну,
За Руськую Землю злощасну,

За Ігоря бблизні рани,
За всі його кривди й догани, —

За Ігоря буй Святославліча.
За нашого тура та павича!”...

**

“Князю Галицький наш Осмомісле,
Ярославе сильній та могутній, —
Мое Слово слабе та не стисле
Оспівати тебе, незабутній!

Високо сидиш ти на злотім престолі,
Підперши Угорськії гори, —
Ти сторож горливий для руської волі
На західні заздрі простори, —

Полками своїми залізними,
На ворога пострашно прізними!

Заступаєш ти путь королеві,
Зачиняєш Дунаю ворота, —
Полки твої мужні й сталеві
Для ворога різна турбота!

Каміння ти мечеш за хмари,
Суді рядиш аж по Дунаю, —
Готові для ворога мари,
Як вчує про силу безкраю.

По зємлях течуть твої гроби,
А Києву ти відчиняєш ворота,
Стріляєш султанів погрози
З свого отцівського столу із злота.

Стріляй Кончакá, господине,
Поганого цього раба,
За Руськую Землю, що гине, —
Тяжка їй настала доба!

За Ігоря бблизні рани,
За всі його кривди й догани, —

За Ігоря буй Святославліча,
За нашого тура та павича!”...

**

“Мстиславе, і ти, буй Ромáne, —
Хоробрая думка на діло,
На діло лицарське й кохане
Все носить ваш розум засміло!

Ти пливаєш високо й гордо в відвазі,
Як сокіл, ширяючи все по вітрах,
Щоб перемогти і пташину в насназі,
Навести на ворога бдчай та страх.

А пánцирі ваші залізнi
З латинськими зáвжди шолóмами, —
Вони на всі стóрони грiзнi,
І трiсла земля, як під лóмами:

Литвá, Хиновá й Деремéла,
Ятв'яги та Степ Половецький
Згубили списi зневесéла
На пóсвист грiзний молодецький.

Й вони свої голови враз підхилили
Під тii мечi харалужнi,
Бо витримати не змогли цеi сили
Твої вороги осоружнi...

Та вже, княже, Игорю туру
Затьмáрилось світло промiння,
І дерево лiству похмуру
Зронило з печалi й омлiння...

По Рóсi й Сулi подiлили
Багато осель наших красних,
Хороброi ж Игоря сили —
Вже не воскресити нещасних!...

Й нагадує Дiн тобі, княже,
І кличе князiв на побiду:
Щоб з бiсових пóловцiв — каже —
Уже не лишилося й слiду!"...

***

"Ви Ольговичi, ви хоробри,
На бiй за Вiтчизну доспiли,
Ингвáр, Всеволод, князi добри,
І всі три Мстислáвичi смiли,

Не худóго гнiзда шестикрiльцi, —
Кров вiдважна тече в вас по жильцi, —

Чи ж не жеребáми побiдними
Ви зéмлі собi розхапáли?
Iдiть з перемогами гiдними
У пóхiд за жертви Каяли!

На що вам шолóми iз злота,
Тi ляцькi списi та щити?
Заставте ви Полю ворота,
Вiйськóви вiзьмiть тяготи,

Своїми стрiлами iз сталi
За Руськую Землю в печалi,

За Игоря бóлiзнi рани,
За кривди його та догани, —

За Игоря буй Святослáвича,
За нашого тура та павича!"

X.

Минула дiдизная Слáва.

"Вже до Переяслáва Сулá
Не тече джерелом сребристым,
Й затяглáся болотом Двинá,
І покрилась тумáном iмлистим

Для грiзних полочán
Під тi крики поган!...

Об литовський шолóм своїм гострим мечем
Один Из'яслáв подзвонив,
І всю дiдову Славу потрiпав плачем,
А сам серед пiль, серед нив

Під червоним щитом
На кривавій траві
Вже литовським мечем
Знайшов любку собі...

Ї промовляє на кр'ові
Юна любка дружк'ові:

“Твою, милий княже, дружину,
Крильми зодягли птахи сірі,
Немов самітну сиротину,
Ї полизують кров її звірі”...

Не було брата тут Брячислава,
Ані д'ругого Всеволода,
І зникла його ратна Слава,
Як весіння посніжна вода...

І самотній, він душу-перлину
Зронив із хороброго тіла, —
Через злотий нашійник в хвилину,
Як пташка мала, відлетіла...

Сурми сурмлять в Гор'одні
На сумні голоси,
Ї всі обличчя скорботні, —
Без сміху й без красі”...

**

“Ярославе й онуки Всеслава, —
Спустіте свої корогви,
Бо мунилась дідизная Слава,
Сховайте й мечі тупі ви!...”

Бо ваші незгоди поган наведі
На Руськую Землю й достаток Всеслава,
Ї зрадливі ті половці, діти імлі,
Роздорами линуть до нас, як та лава...

**

На сьомому віці Трояна
Всеслав кинув жереб собі
Про любу дівицю кохану,
Що мріяв про неї в журбі.

Коня охопив він ногами,
Підперся обманом кругом,
І скочив до Києва брами,
Ї діткнувся крицевим списом

Золотого стола,
Не свого кубла...

І скочив, немов звір той лютий,
Із Білгороду опівночі,
Ї повис в синій млі, весь закутий,
Горіли жадобою очі...

А взавтра всадив бердиш, —
Ї відчинив Новгородські вор'ота,
І ратна раділа душа,
І зроста́ла до боїв охота,

Ї розбив Славу
Ярославу:

Скочив вовком в Немігу з Дудуток,
Землею ж поплив плач та смуток”...

**

“На Немізі снопи головами
Молотники стелять рядами, —
Молотять ціпами із сталі, —
Ї летять тучні з'ерна печалі...”

Життя розкладають на тоці,
Живу віють душу від тіла, —
Великий врожай в цьому році,
І пишна пшениця доспіла!...

Береги у Неміги криваві
Засіяні вже не пшеницею ярою, —
Полягли вояки в довгій лаві,
І Сонце закрилося хмарою:

Бо кістками засіяні руських синів,
Що сховали тут мрії ясних своїх снів...

Всеслав же судив свої люди,
Й князям про міста радив раду,
Вночі ж ганяв вовком повсюди,
Щоб часом не бути позаду.

Із Києва Тмуторокання
Добіг, коли півень іще не співав,
І вовком він путь до світання
Великому Хорсові перебігав.

Йому подзвонили у Пблоцьку вранці
В Софії на Утреню дзвони,
А він дзвін чував аж у київській ланці,
Злетівши, як вихор, ці гони.

Й хоч віща душа була в ньому
В відважному й ратному тілі,
Та часто Біду тяг додому,
Терпів він за вчинки засмілі.

Тому віщий Боян
Все бренів у тимпан,

І приспівку склав про догбжого:
“Будь ти хитрий й меткий,
Як та пташка верткий,
Та все ж не минуть Суду Божого!”...

**

“О стогнать, Земле Руська, тобі,
Коли згадуєм першу годину,
І перших князів у журбі
Про об'єднану Руську Родіну!

Володимира князя Старого
Не можна було прив'язати
До Київських гір, до палати, —
І все для спокою отого!...

А нині його ті прапори
Дісталися Рюрику в руки,
А інші Давиду, — й простори
Всі Руські зазнали розпуки:
Корогви не в одно повівають,
І копія різно співають”...

XI.

Ярославна за ладою плаче.

На Дуніі чуть голос княгині, —
Ярославна за Ігорем плаче,
Встала тайно із Сонечком нині,
Та й кувала, зозуленька наче:

“Полечу я зозулею понад дунаєм,
Рукава омочу я бобрового
У Каялі ріці, й обітру із розмаєм
У князя мого чорнобрового

Його рани криваві
На мужньому тілі,
Що дістав їх у Славі
За подвиги смілі”...

**

Ярославна ранесенько плаче
В Путівлеві на заборолі,
І воркує, голубка неначе,
Про всі свої жалі та болі:

“Ой Вітре-Вітріло, мій пане,
Чому ж то ти вієш навпроти
На князеве військо вибране,
І мечеш стрілами сухоти,

Стрілами від хана
На любого ладу,
На крильцях до пана
Несучи загладу?...

Чи мало для тебе під хмари
Носитися в вольнім просторі,
І легкі вітрільні отари
Все люлять по синьому морі?

Чому ж мое щасне весілля
Розвіяв ти по ковилю,
Мов бурєю зламане гілля,
У серце наливши жалю?”...

**

Ярославна ранесенько плаче
В Путівлеві на заборолі,
І воркує, голубка неначе,
Про всі свої жалі та болі:

“Ой Дніпре-Славітичу красний,
Пробив ти камінні гори
У Край Половецький злочасний
Почерез Степові простори.

Ти люляв еси на собі
Човні Святославові ратні,
Як той з Коб'яком в боротьбі
Вказав, на що русичі здатні.

Прилюляй же ладу до мене,
Щоб сліз я до нього не слала
Уранці на море шалене,
Як серце отруйні тнуть жа́ла”...

**

Ярославна ранесенько плаче
В Путівлі на заборолі,
І воркує, голубка неначе,
Про всі свої жалі та болі:

“О світле й трисвітлее Сонце, —
Всім тепле та красне есі,
І через небесне віконце
На землю всім мечеш Краси!

Чому ж ти, мій пане, проміння
Гаряче, як присок, на ладу
Все мечеш йому на терпіння,
А воям його на загладу?

І нащо в безводному Полі
Ти вспразі стягнув їхні луки,
А сагайдаки їх в недолі
Заткав їм тугію розпуки?”...

ХІІ.

Дорогу Бог Ігорю каже.

Опівночі приснуло море,
І з млою летять чорні хмари, —
Реве воно дике, суворе,
І грають страхітні примари:

Дорогу Бог Ігорю каже
Здалека, з Землі Половецької:
Додому тобі, славний княже,
За зовом снагі молодецької, —

На Землю на Руськую кволу,
До отчого золотого столу!...

Погасли вечірні зорі,
А Ігор і спить, і на варті:
В поганським полоні суворім
Зміцнів він, залізо мов в гарті.

Й князь думкою міряє Поле,
Ой Доле, невільнича Доле:

Від великого Дбону
До малогó Дінця, —
Пролетів би з розгону,
Якби вільна путь ця...

Ось кінь вороний опівночі...
І свиснув Овлур за рікою, —
Це князеві зна́ки пророчі:
Не бути йому тут з тугою!

І кликнув... Земля стукону́ла...
Трава під конем зашуміла...
Порушились вежі, й за ту́ла
Хапається погань здичіла...

А князь горностáем до броду,
Й поскочив ураз в очерет,
І гóголем білим на воду,
Й готовий вже й далі вперед...

І кинувся князь на свого жеребця,
А з нього погнав сірим вовком,
Й подався щодуху до лу́гу Дінця,
Що в сонці виблискував шовком.

І со́колом мчався під мла́ми,
Вбиваючи гуску й тетерю,
Й готовив своїми руками
Сніда́нок, обід та вечерю.

Як Ігор під хмари соко́лом,
То Влур трусив рóсу студéну
І вовком гнав яром та долом,
Все далі в утечу шалену, —

Бо ко́ні баскі підірвали,
Що мчались, як спраглі шакали...

**

І промовив Дінець: “Княже любий,
Чи мало для тебе вже слави,
Конча́кові — погорди та згуби,
А Русі — весілля й забави?”

А Ігор йому: “Донче красний,
Чи мало для тебе вже Слави,
Що князя ти люляв на хвилях,
А з ним його ра́тнії лави?”

Йому ти зелену травицю
На срібних стелив берегах,
Зодяг його теплими мла́ми
У тіні в зелен-деревах.

Стеріг його гóголем ти на воді,
Й качка́ми на повних струя́х,
А ча́ечками на вітра́х,
Щоб князеві злого не стало́сь тоді!

Не так, кажуть, Стугна весела,
Що має малі свої води:
Пожерла чужії джерела,
Й розсілася й на загороди,

І юного князь Ростисла́ва
На дні зачинила, кривава...

І плаче сумна його мати
За сином на березі темній,
Що мусів в злих хвилях сконати
У ра́тньому за́палі ревнім...

Й пов'яли квітки від печалі,
І дерево в ма́терній тузі
Схилилось, немов на Кая́лі,
Немов від морозу на лузі”...

XIII.

Все гнались за князем на конях.

Не сороки то застрекотали, —
По свіжім князівським сліду,
Мов голодні прелюті шакали,
Мчать Гза з Кончакóm на біду.

Не крякали більше ворони,
Помовкли галкі говірливі:
Хотіло усе оборони
Для князя в погрóзливій зливі.

И сороки вже не стрекотали,
Лиш пóлози повзали в тóнях,
А Гза з Кончакóm, як шакали,
Все гнались за князем на кóнях...

**

І говорить хан Гза Кончакú:
“Коли сокіл летить до гнізда звідтіля,
То зробімо йому річ таку:
Розстріляймо його соколя

Золотими своїми стрілами,
Щоб вже спóкій нам мати без тами!”

Промовляє до Гзи хан Кончак:
“Коли сокіл летить до гнізда звіддаля,
То зробімо ми краще навпáк:
Зараз спúтаймо те соколя

Дивицею красною,
Голубкою ясною”...

І говорить хан Гза Кончакú:
“Як ми спúтаємо соколя
Дивицею красною,
Голубкою ясною,
Коли сокіл летить до гнізда звіддаля,
То ми матимем страту тяжку:

Вже не буде між нас сокольця,
Пропаде і дивиця оця,

І сміливо почнуть бить нас птахи,
В Половецькому Полі злі страхи”...

XIV.

Князь Ігор додому вертається.

І промовив Боян та Ходіна,
Піснотворці старі Святослава,
Його славна кобзарська дружина,
Що співала про час Ярослава:

“Ой любко Олéга кагана,
Княгине ти наша кохана!

Ой тяжко тобі, голові, без плечей,
Зле тобі, тілу, без голови”,
Як самому ходить без очей,
Як без мужа життя для вдови, —

Землі Руській без Ігоря так,
Бо чатують її Гза й Кончак!...

**

Сонце світиться на Небесі,
А князь Ігор на Руській Землі, —
Як троянда пахуча в росі,
Як той місяць сріблїстий в імлі!

На дунáї співають дівчата,
Голосі їхні в'ються вінками
Через море у Київ до брами, —
І князівська радіє палата:

Князь Ігор Боричевим сходом
До бтчого дому вертається,
В стінах Пирогощої з родом,
Як з зóрями місяць, вітається!

І сторони раді,
Міста всі веселі,
Пири в кожному граді
І в кожній оселі!...

**

Старим князям Пісню співали,
Тепер молодим заспівати, —
Ходили вони на шакали,
У струни ж на цілі палати:

“Слава Ігорю та Володімиру сину,
І брату Буй-тур Всеволоду,
Що в душі своїй любили думку єдину:
Служити своєму нарóду!

Здорові ж будьте, князі та дружина,
Що за християн били ви поганіна!

Нехай же навіки віднині
Буде Слава князям та дружині!”

Амінь.

Герцогенбург, Австрія.
Січень, 1945 рік.

ЗМІСТ ПРАЦІ:

Сторінки

Передмова 5-6

ЧАСТИНА ПЕРША:

“СЛОВО ПРО ІГОРІВ ПОХІД ЯК ЛІТЕРАТУРНА Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА.

I. Феодалний устрій старої України	7
1. Княжі уділи	7
2. Українські князі	8
3. Дружина	9
4. Селянство	10
5. Військові походи (“полки”)	10
6. Слово о Полку (Поході) Ігореві — військова повість	12
II. Коромоли Князів	13
1. Удільна система	13
2. Половці — грізний ворог	14
3. Спасіння України-Русі — у згоді та в єдності Князів	16
III. Похід Князя Ігоря на половців	17
IV. Автор “Слова”	19
1. Автор “Слова” був українець	19
2. Дохристиянські вірування в “Слові”	21
3. Був, може, й не один автор	23
V. Ціль і час написання “Слова”	26

1. "Слово" — це полум'яний заклик до нового Походу на половців	26
2. Час написання "Слова"	27
VI. Знайдення "Слова", його стан і видання	29
1. Гр. Мусин-Пушкин	29
2. Набуття "Слова"	30
3. Опис знайденого рукопису "Слова"	31
4. Підготовка до видання "Слова"	33
5. Недокладність видання "Слова"	35
VII. Чи "Слово" справді згоріло?	38
Доля рукопису "Слова"	38
VIII. Залишки від оригіналу "Слова"	43
1. Дві головні копії "Слова"	43
2. Виписки із "Слова" і переклад його	44
IX. Глибше наукове вивчення "Слова"	46
1. Перші скептики до "Слова"	46
2. Відгуки "Слова" в давніх літературних пам'ятках	47
X. Вивчення тексту "Слова"	50
XI. Поетичні переспіви "Слова"	54
XII. "Задонщина"	56
1. Єдність ідеології "Слова" і "Задонщина"	56
2. "Задонщина" повторює "Слово"	58
XIII. Суперечки про справжність "Слова"	65
1. Суперечки початкові	65
2. "Слово" безумовно автентичне	67
3. Проф. А. Мазон і його послідовники	72
3. Неправильний шлях А. Мазона	75
5. Основні недотягнення А. Мазона	77
6. Послідовники А. Мазона в С.С.С.Р.	80
XIV. Поетична Київська школа в давнину	83
XV. "Слово" і західноєвропейські середньовічні пісні	87
"Слово" і народня поезія	88
VI. Ритмічна форма "Слова"	90
1. Стародавні вірші	92
2. Староукраїнський вірш	92
3. Старогебрейські вірші	93
4. Візантійське віршування	95

5. Церковна православна поезія	96
6. Видання "Слова" віршами	98
7. Вплив біблійного віршу на "Слово"	99
XVII. Поетичне і фразеологічне багатство "Слова"	104
1. Фразеологічне багатство	104
2. Народні епітети	104
3. Звуконаслідувальні слова	106
4. Багатство словника "Слова"	107
XVIII. Мова "Слова"	108
1. Українізми мови "Слова"	108
2. Словник "Слова"	110
3. Слова іншомовні	111
4. "Слово" — це пам'ятка українська	112
XIX. Правопис "Слова"	113
1. Ознаки старовини	113
2. Болгарщина	114
3. Ознаки живої мови	114
4. Псковізми в "Слові"	115
XX. Природа в "Слові"	117
1. Тваринний світ у "Слові"	117
2. Світ пташиний	120
XXI. Вічність ідеології "Слова"	123
XXII. Наші назви: Русь-Україна — Малоросія	133
1. Русь	133
2. Україна	135
3. Мала Русь	137
4. Московія	138
XXIII. Література про "Слово"	140
1. Бібліографічні покажчики	140
2. Старша література	140
3. Нова література	141
4. Перевидання "Слова"	144

ЧАСТИНА ДРУГА:

Текст і дослівний переклад	147-171
I. Заспів	147
II. Вирядження Князів у Похід	149
III. Віща затьма сонця	150

IV.	Похід на половців	150
V.	Перший удачний бій	151
VI.	Лиховісні ознаки надалі	152
VII.	Другий нещасливий бій	153
VIII.	Таке вже було: Спогади про Олега Гориславича	154
IX.	Поразка Ігорового війська	155
X.	Сум за побитим Ігоровим військом	156
XI.	Похвала кн. Святославу Київському	157
XII.	Віщий сон кн. Святослава	158
XIII.	Пояснення віщого сну	159
XIV.	Золоте Святославове слово	160
XV.	Заклик до князів: За Землю Руську, за рани Ігоря	160
XVI.	Князі Полоцькі	164
XVII.	Пісня про Всеслава	165
XVIII.	Княжкі списи не в одне співають	166
XIX.	Плач Ярославни за Ігорем	167
XX.	Втеча кн. Ігоря з полону	168
XXI.	Половецька гонитва за збігцем	170
XXII.	Поворот Князя Ігоря додому	171
XXIII.	Поспів: Слава князям і дружині! Примітки до оригіналу-списку	171 172

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

Словник до "Слова"	177-192
Історично-географічні примітки до нього	193-207

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА:

Мій переспів "Слова"	211-246
I. Розпочати старими словами	211
II. Водяці попити шоломом із Дону	213
III. На річці на Каялі	216
IV. Були й князь Олега походи	220
V. І Ігоря впали прапори	221
VI. І сум розліявся по Руській Землі	223
VII. Смутний сон Великого Ігоря Святослава	226

VIII.	Золоте слово Князя Святослава	229
IX.	За Землю Руськую!	231
X.	Минула дідизная Слава!	235
XI.	Ярославна за ладою плаче	239
XII.	Дорогу Бог Ігорю каже	241
XIII.	Все гнались за князем на конях	244
XIV.	Князь Ігор додму вертається	245

